В.С. Власов

Історія України

(Вступ до історії)

5

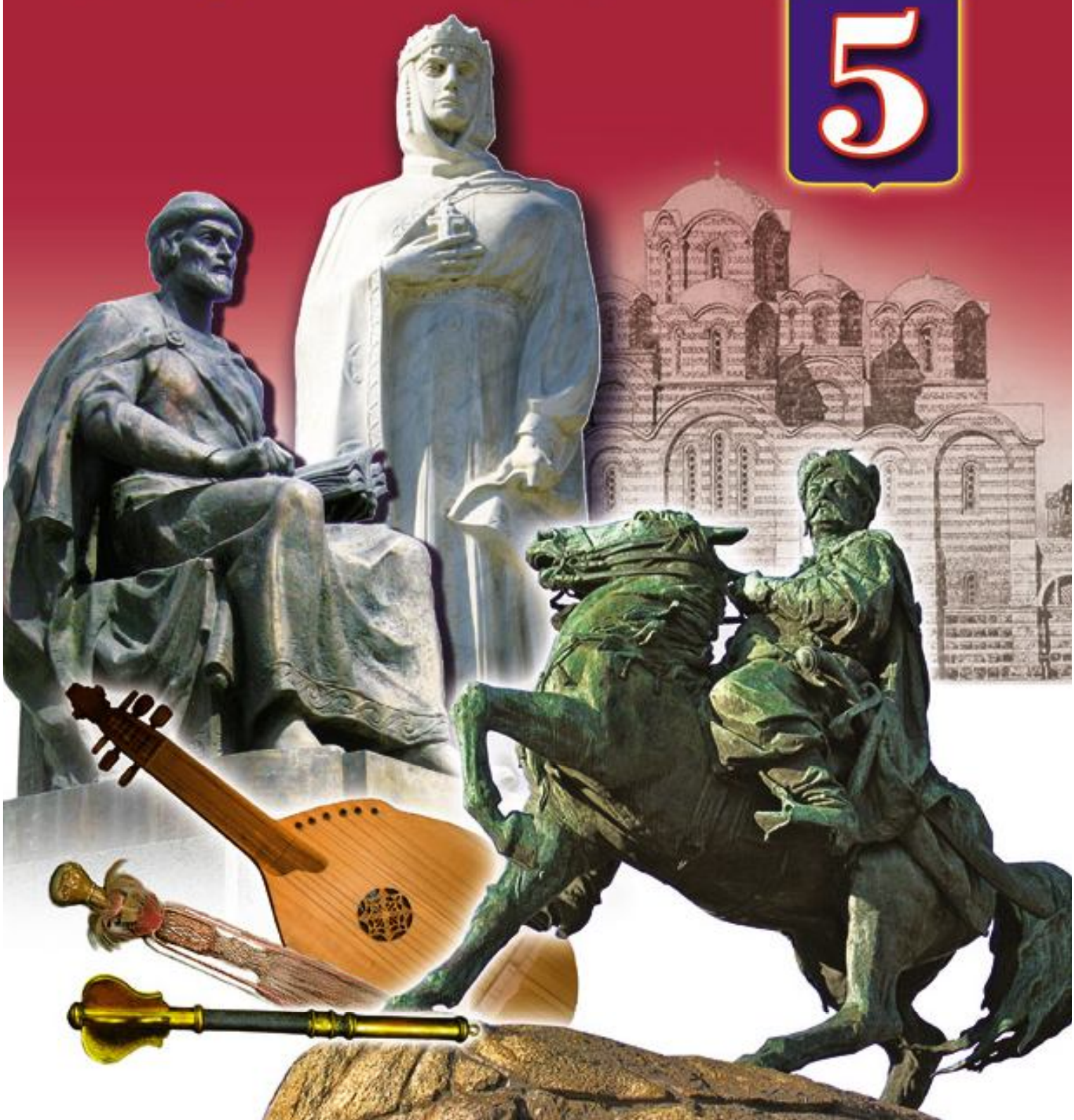

В.С. Власов

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(Вступ до історії)

Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (наказ МОНмолодьспорту України від 04.01.2013 р. № 10)

Власов В.С.

В58 Історія України (Вступ до історії) : підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.С. Власов. – К. : Генеза, 2013. – 256 с. : іл.

ISBN 978-966-11-0263-6.

Підручник Історія України (Вступ до історії) створено відповідно до нової навчальної програми з історії України для 5 класу. Основний зміст навчальної книги побудовано на українознавчих засадах. Запропонована в підручнику методика дає змогу реалізувати в повному обсязі змістові лінії навчального курсу. У текстових (основний текст, адаптовані до вікових особливостей історичні документи) та позатекстових (апарат організації засвоєння та контролю, ілюстративний матеріал) компонентах підручника, спрямованих на формування історичного мислення у школярів, враховано принципи й підходи компетентнісно орієнтованого навчання історії.

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721

© Власов В.С., 2013
© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2013

ISBN 978-966-11-0263-6

ВИРУШАЮЧИ В ПОДОРОЖ У МИНУЛЕ...

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Споконвіку жили на нашій землі люди: вирощували хліб, плекали сади, виховували дітей, навчаючи їх, як бути завзятими й несхитними. Бо щиро хотіли, щоб рідна земля квітла й багатшала. Тисячолітній досвід, отриманий у спадок від попередніх поколінь, свідчив, що те омріяне бажання справдиться, якщо кожен день їхнього життя закарбується в пам'яті й стане надбанням нащадків. Отож заповідали вони своїм дітям народну мудрість: «Майбутнє неможливе без минулого».

Призначення цього підручника – бути першим щаблем у вивченні минулого Батьківщини. Тому і називається курс «Вступ до історії». Підручник знайомитиме з минулим України, вчитиме розуміти події давніх часів, бачити в їхньому вирі долі окремих людей. Маємо надію, що знайомство з історією України та її діячами – видатними державниками, ученими, полководцями, поетами й художниками, сумлінними та щирими трудівниками – не залишить вас байдужими й допоможе стати в майбутньому справжніми добротворцями на своїй землі.

Підручник побудовано так, щоб ви мали змогу не тільки дізнаватися про минулі часи на теренах України, а й відчувати себе дослідниками минувшини. Уже на перших уроках ви довідаєтесь, як саме вчені-історики досліджують *події*, що відбулися. Щоб не зійти на манівці, відтворюючи картини минулого, історики звіряють свої висновки з *історичними джерелами* – так називають різноманітні матеріали, що є свідками минулих подій. Без історичних джерел немає історії. Ось чому підручник навчатиме вас працювати з історичними джерелами – уривками з давніх книжок, спогадів, свідченнями очевидців, фотографіями.

Усі події, про які дізнаватиметеся з підручника, відбувалися в певний час. Історики називають його *датою*. Датам та подіям присвячено хронологічні задачі: щоб їх розв'язати, ви, як справжні знавці минулого, будете обчислювати, скільки років минуло від певної події до сьогодення, скільки років пройшло між подіями тощо.

Усі події минулого розгорталися на певній території. Для істориків дуже важливо точно встановлювати *місце подій*. Цього можна навчитися, вправляючись з історичною картою.

Які саме завдання виконувати і як, вам також підкаже підручник: до історичних текстів, уривків із джерел, фотодокументів та ілюстрацій запропоновано завдання, що їх можна виконувати самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

– попрацюйте в парах;

– попрацюйте в групах;

– подискутуйте.

Знайдете в тексті підручника поради, у якій послідовності опрацьовувати матеріал на уроці. Дороговказом у цьому є рубрика «На уроці навчитеся» , де сформульовано настанови відповідно до навчальної програми, за якою й складено підручник. Вдумливо перечитуйте ці настанови двічі – на початку уроку та наприкінці, звіряючи з ними те, чого навчилися.

Кожній частині навчального тексту передує заголовок-запитання , відповідь на яке обов'язково доповнюйте власними міркуваннями та враженнями від прочитаного.

Звертаємо вашу увагу на рубрику «Прочитайте на дозвіллі». У ній вміщено історичні оповідання, які знайдете після кожного розділу. Читаючи оповідання, ви не тільки дізнаватиметеся про цікаві факти минулого, свідчення про які бережуть історичні джерела, а й ніби ставатимете учасниками або свідками подій минувшини. Тому читайте оповідання за ролями, розігруйте їх в інсценізаціях. Прочитавши оповідання, обов'язково обмінюйтеся враженнями один з одним, висловте оцінку історичним постатям та вигаданим персонажам. Оповідання допоможуть вам навчитися відрізняти справжні історичні факти від вигаданих.

Перевірити, як засвоїли матеріал уроку, вам допоможуть завдання «Перевірте та оцініть себе» . За допомогою за-

пропонованих у цій рубриці завдань ви можете оцінити себе, зараховуючи за кожне завдання від 1 до 3 балів.

Звертаємо вашу увагу на те, з яких розділів складається підручник. Розгорніть зміст і перечитайте його. Ви помітили, що перший розділ має ознайомлювальний характер: він так і називається – **«ЗВІДКИ І ЯК ІСТОРИКИ ДОВІДУЮТЬСЯ ПРО МИНУЛЕ»**. Наступний розділ присвячений найвідомішим історичним діячам та найзначнішим подіям історії України. Він називається **«ПРО ЩО І ПРО КОГО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ»**. Завершує підручник розділ **«ЧОМУ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ НАЛЕЖАТЬ ДО ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ»**. У ньому ви ознайомитеся з найвизначнішими пам'ятками України.

Свої враження від прочитаного та почутого на уроці, а також від власної роботи висловлюйте наприкінці кожного уроку, до чого спонукатимуть запитання, позначені малюнком .

Власні роздуми та роздуми однокласників допоможуть вам краще зрозуміти минуле, здобути з нього урок особисто для себе.

Переконані, що такі завдання не лишатимуть вас байдужими і вам обов'язково захочеться розгорнути підручник удома, поділитися власними враженнями зі своїми близькими. Тож не оминайте сторінок, позначених символами

– виконайте вдома;

– на дозвіллі.

Щоб правильно організувати на уроці роботу в парах, групах та загальному колі, зважте на такі поради.

Як працювати в парах

Робота в парах дасть вам змогу набути навичок співпраці, оволодіти вміннями висловлюватися та активно слухати.

Організовуйте свою роботу в парах у такій послідовності:

1) прочитайте завдання та поради до його виконання;
2) визначте, хто буде говорити першим;
3) висловте свої думки по черзі;
4) дійдіть спільної думки;
5) визначте, хто буде повідомляти про результати роботи.

Для успішного спілкування в парах пам'ятайте про таке:

- завжди дивіться в очі співрозмовникові;
- заохочуйте співрозмовника доброзичливою усмішкою, словами «так, зрозуміло»; «ти маєш рацію»; «слушна думка» тощо;
- не соромтеся ставити уточнювальні запитання, наприклад: «Ти справді думаєш, що...?», «Чи я правильно зрозуміла, що...?»;
- ваше висловлення має бути змістовним, переконливим, відповідати планові, тобто мати вступну, основну й завершальну частини.

Не забувайте, що не тільки мовець, а й слухач має дотримуватися певних правил. Слухачеві, зокрема, не слід:

- давати поради, перебиваючи мовця;
- змінювати тему розмови;
- давати оцінки людині, яка говорить;
- розповідати про власний досвід.

Як працювати в малих групах

Пам'ятайте, що малі групи – це четверо-п'ятеро учнів, які гуртом повинні виконувати певне завдання. У групи учнів об'єднує вчитель. Працює група впродовж 3–5 хвилин. Про виконання завдання група обов'язково звітує перед класом.

Щоб праця в групах мала позитивний результат, пам'ятайте такі правила.

1. Швидко розподіліть ролі в групі.

Керівник групи:

- зачитує завдання;
- організовує порядок виконання;
- пропонує учасникам групи по черзі висловитися;
- заохочує групу до роботи;
- підводить підсумки роботи;
- за згодою групи визначає доповідача.

Секретар:

- коротко й розбірливо записує результати роботи групи;
- має бути готовим висловити думку групи під час підведення підсумків або допомогти доповідачеві.

Посередник:

- пильнує за часом;
- заохочує групу до роботи.

Доповідач:

- чітко висловлює думку групи;
- доповідає про результати роботи групи.

2. Усі беріть участь в обговоренні, висловлюючись спочатку за бажанням, а потім по черзі.

3. Не перебивайте один одного.

4. Обговорюйте ідеї, а не особи учнів.

Як узяти участь в обговоренні проблеми в загальному колі

Обговорення є чудовою нагодою виявити позиції з певної проблеми. Воно дає можливість вислухати щонайбільше думок з обговорюваного питання.

Щоб таке обговорення було цікавим та плідним, важливо:

– говорити по черзі й не перебивати учасників обговорення (для встановлення черги підносьте руку або використовуйте уявний мікрофон);

– уважно слухати й не повторювати думок, ідей, які вже висловлені (якщо ви бажаєте приєднатися до думки, яку вже висловлено, чітко скажіть про це й аргументуйте свою позицію новим прикладом чи фактом);

– бути лаконічними й будувати висловлення логічно;

– створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги, заохочуючи до участі в обговоренні якомога більше учнів;

– утримуватися від участі в обговоренні до наступного разу, якщо вашу позицію вже висловлено й аргументовано.

Щиро зичимо успіхів у пізнанні минулого!

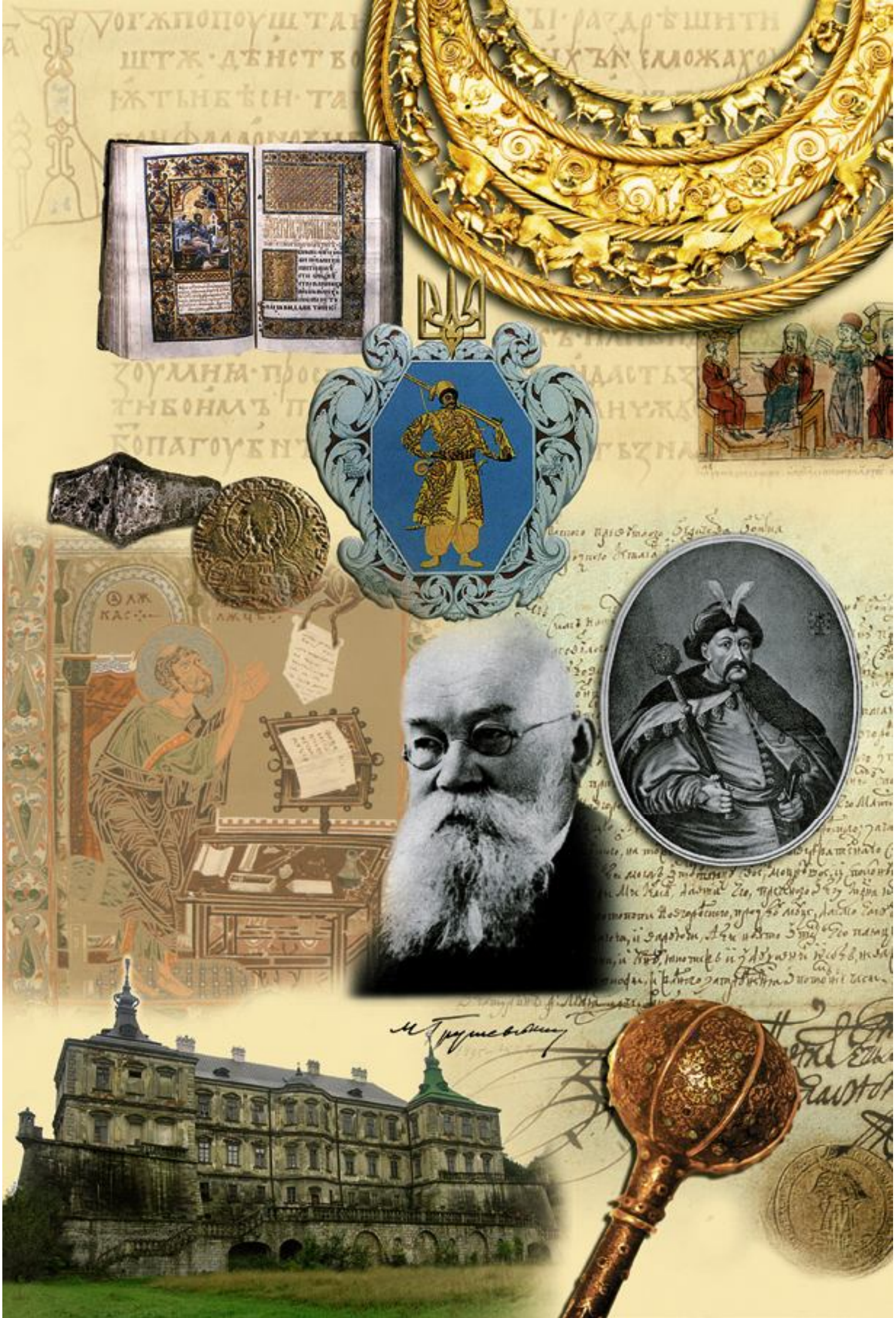

Розділ 1

Звідки і як історики довідуються про минуле

§ 1. ПОДОРОЖ ПОЧИНАЄТЬСЯ, або ІСТОРІЯ ЯК НАУКА

На уроці навчитеся

1. Визначати особливості історії як науки про минуле людства. **2.** Пояснювати, хто такі історики, звідки та як вони довідуються про минулі часи. **3.** Наводити приклади історичних джерел. **4.** Складати розповідь про Михайла Грушевського.

Роздивіться фотографію. Як ви гадаєте, коли жили зображені на ній люди? Чому ви так думаєте? Чи знаєте ви щось про те, яким було життя в Україні 100 років тому? Звідки про це можна дізнатися? Чи цікаво вам дізнаватися про те, як жили люди колись? Про які часи хотіли б дізнатися найбільше?

Що таке історія та чому важливо вивчати історію рідної землі?

Сторінка з літопису. Літописи – записи найважливіших подій з року в рік, «з літа в літо», як тоді казали.

Шанобливе ставлення до минулого – прикметна риса нашого народу. Про минувшину в Україні завжди казали – *свята, добра*. І досі вживані в українській мові прислів'я: *Не за нас стало, не за нас і перестане*; *Не силою роби, а розумом, не серцем, а звичаєм*. За давніх часів пам'ять про минуле зберігалася в міфах, легендах, переказах, піснях. Згодом, з появою писемності, про події дня вчорашнього оповідали літописи. Закарбовуючи для нащадків події минулого, творці літописів прагнули водночас зрозуміти їх, з'ясувати їхні причини та наслідки. Так поступово накопичувалися історичні знання.

Отож, ***історія*** – це наука про минуле людства. Вона вивчає життя та діяльність людини, досліджує всілякі великі й малі події від найдавніших часів до дня вчорашнього, встановлює, як і чому людське життя змінювалося й удосконалювалося, ставши таким, як тепер.

У яких інших значеннях уживають слово «історія»? Розіграйте діалоги, у яких слово «історія» означає «випадок», «розповідь», «минуле».

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, чому історію називають скарбницею досвіду – знань, побутових навичок, винаходів і технічних удосконалень.

1. Які винаходи й технічні вдосконалення ілюструють фотографії?
2. Чи можливим був би сучасний рівень техніки без попередніх досягнень? Чому?
3. Як, на вашу думку, у давні часи зберігали досвід і знання?

Чумацький віз. Кінець 18 – початок 19 ст. Київщина.

Автомобіль англійської компанії «Роллс Ройс», 1907 р.

Транспортний літак Ан-225 «Мрія». Є найбільшим вантажним літаком у світі. Спроектований і побудований у Києві в 1984–1988 роках.

Для увічнення пам'яті про видатних людей та важливі події споруджують пам'ятники – скульптурні групи, статуї, бюсти, колони, обеліски тощо. Визначні пам'ятники належать до культурного надбання людства.

1

2

3

1. Монумент на честь Незалежності України. Київ.
2. Пам'ятник Вічної Слави на могилі Невідомого солдата. Київ.
3. Пам'ятник Михайлові Грушевському. Київ.

Як учені-історики довідуються про минулі часи?

Подані на перших сторінках підручника ілюстрації – це фотографії. Історики називають їх фотодокументами, адже вони є важливими джерелами знань про минулі часи. Крім фотографій, про події минулого свідчать усілякі вироби людських рук, сказане чи написане слово. Такі джерела інформації називають ***історичними джерелами***. За ними вчені з'ясовують умови життя в минулі часи. З-поміж історичних джерел вирізняють ***речові***, ***писемні*** та ***усні***.

До речових джерел належать давні монети, господарське знаряддя, хатнє начиння, посуд, одяг, прикраси тощо. Хоч якими цінними вони є для історії, проте відтворення минулого тільки за ними не було б повним. Адже вік речових пам'яток нетривалий. Тому історики послуговуються ще й словесними джерелами – писемними та усними. Завдяки вченим починають «промовляти» написи на каменях, кістках, металі, стають зрозумілими літописи, листи, щоденники, перетворюючись на писемні джерела історії.

В історії кожного народу була дописемна доба, коли всі знання передавалися з уст в уста. Отже, давні міфи й легенди,

перекази, казки та обрядові пісні – то не лише витвір народної фантазії, а й скарбниця досвіду попередніх поколінь, і тому безцінне джерело для історика.

Намалюйте, що може бути історичним джерелом. Складіть невелику розповідь про те, як це джерело здатне прислужитися історикові.

Визначте, до якого виду історичних джерел належать зображені пам'ятки. Поміркуйте, про що можуть свідчити наведені пам'ятки, а про що – ні. Своїми міркуваннями поділіться з класом.

Кому завдячує розвитком українська історична наука?

Читаючи підручник, ви дізнаватиметеся про українських учених-істориків. Батьком української історії справедливо вважають ***Михайла Грушевського***. Йому належить близько 2000 праць з історії України, серед яких і 10-томна «Історія України-Руси».

Михайло Грушевський (1866–1934) був людиною різнобічних талантів. Як науковець він виявив себе в історії, літературознавстві, досліджував усну народну творчість. А ще писав оповідання, п'єси, вірші. Учительська сім'я, у якій народився Михайло, прищепила йому жагу до знань та смак до слова.

1

2

1. Михайло Грушевський.
2. Михайло Грушевський у колі рідних. Поряд з ним дружина, брат і сестра. Сидять племінники, дочка Катерина та матір. 1907 р.

Та головне, чого навчили майбутнього вченого його батьки, – любові до рідної землі. Власне тому, зростаючи далеко від України (спершу в Ставрополі, а потім у Владикавказі, що на території Росії), він цікавився всім українським. Згодом Михайло Грушевський згадував, що під впливом розповідей батька він рано усвідомив себе українцем. Під час навчання в Тифліській гімназії (тепер Тбілісі, Грузія) він захопився минулим України. Бажання глибше осягнути історію рідного народу привело Грушевського до Київського університету. Відтоді свою долю він пов'язав з історією України фахово, ставши вченим-істориком.

1. Про які риси вдачі видатного історика свідчать уміщені в підручнику фотографії? **2.** Доберіть по троє слів – іменників, прикметників, дієслів, якими можна схарактеризувати Михайла Грушевського.

1. Як називається ваш новий навчальний предмет? Які розділи є в підручнику? Що означають умовні позначки в тексті? 2. Що таке історія? Назвіть нові «історичні» слова та терміни, поясніть, що вони означають. 3. Наведіть по кілька прикладів різних історичних джерел.

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Михайла Грушевського, складіть розповідь про нього.

1. Дізнався багато про Україну з розповідей батька та книжок.
2. Був видатним поетом та художником.
3. Народився в селянській родині.
4. Уславився 10-томною працею «Історія України-Руси».
5. Навчався в Київському університеті.
6. Автор збірки поезій «Кобзар».

Чи цікавим виявилося для вас знайомство з новим навчальним предметом – історією? Що привабило вас у науці історії? Чи потрібна, на вашу думку, ця наука для майбутнього? Чому? Чи кожен може стати істориком? Що для цього, по-вашому, потрібно?

1. Чи є у вас удома історичні джерела? Що це за джерела? Про що вони свідчать?

Розпитайте в бабусі чи дідуся (або в інших дорослих) про їхнє дитинство. Знайдіть відповідні фотографії та підготуйте розповідь «Спогади дитинства моїх бабусі та дідуся (мами й тата)».

2. Складіть з поданими висловами зі словом «історія» речення. Чи в однаковому значенні вжито в них слово «історія»?

• *Колесо історії;* • *ввійти в історію;* • *влипнути в історію;* • *вписати в історію золотими літерами.*

3. Підготуйте експонат для виставки історичних джерел у шкільному кабінеті історії «Історія родин – історія народу».

§2. *ЙОГО ВЕЛИЧНІСТЬ ЧАС,* або ЩО ТАКЕ ХРОНОЛОГІЯ

На уроці навчитеся

1. Пояснювати, що таке хронологія та яке значення вона має для істориків. **2.** Креслити лінію часу та позначати на ній дати, співвідносити рік зі століттям. **3.** Застосовувати правила розв'язування хронологічних задач.

Роздивіться фотографії. Що святкують люди, зображені на них? Що означає це свято? Чи святкуєте його ви? Поміркуйте, яку з фотографій зроблено раніше. Як ви гадаєте, чи завжди роки лічили так, як нині? Чому ви так думаєте?

Як історики встановлюють час події та що таке хронологія?

Досліджуючи минувшину, вчені-історики раз по раз відповідають на запитання: коли сталася та чи інша подія. Визначати точний час певної події, тобто її дату, допомагає ***хронологія*** – наука, що вивчає способи обчислення часу.

Не завжди час обчислювали так, як нині. Найдавнішими одиницями виміру часу є доба (день і ніч разом), тиждень, місяць, рік. Люди почали їх застосовувати, спостерігаючи за явищами природи, рухом Сонця, Місяця, зірок. Та осягнути й правильно зрозуміти складні явища природи було важко. Тому за давнини в різних народів рік міг тривати від 300 до 400 днів і починатися будь-якої пори року або й узагалі з приводу якоїсь події (повені річки, заснування міста тощо).

Лічба років від певної події називається ***літочисленням***. 300–400 років тому в Україні поступово узвичаїлася лічба років від народження (Різдва) Ісуса Христа, життя якого поклало початок однієї з найбільших світовий релігій – християнства.

Час від першого року до теперішніх днів називають ***нашою ерою,*** або від ***Різдва Христового.*** Кожні сто років називають ***століттям***, або ***віком.*** Тисяча років – це ***тисячоліття.***

Щоб уявити плин часу, намалюймо пряму лінію. На ній позначмо один за одним різні роки. Праворуч розташуймо рік, у якому ми живемо, ліворуч – попередні роки або століття.

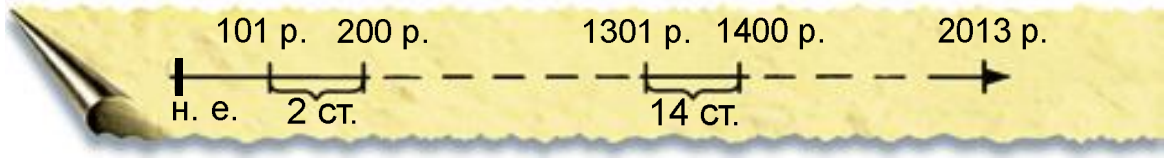

Перше століття нашої ери починається в 1-му році й закінчується в 100-му році. Відповідно друге століття починається в 101-му році, а закінчується в 200-му році. Отже, початкові роки століть – це 101, 201, 301 … 1901, а роки з нулями (100, 200, 300, 2000) – це останні роки століть.

Щоб засвоїти, як визначати початок та кінець різних століть, скористайтеся таблицею:

1–100 рр.	801–900 рр.	901 – 1000 рр.	1001 – 1100 рр.	1101 – 1200 рр.	1201 – 1300 рр.	1901 – 2000 рр.
1 ст.	9 ст.	10 ст.	11 ст.	12 ст.	13 ст.	20 ст.

Сформулюйте запитання до кожного абзацу тексту, вислухайте відповіді один одного.

На лінії часу позначено періоди історії України. Роздивіться подані нижче ілюстрації та дайте відповіді на запитання. **1.** Які історичні джерела використовували творці поданих картин для реконструкції минулого? **2.** Де, на вашу думку, слід розташувати ілюстрації на лінії часу? **3.** З яким періодом історії України співвідноситься кожна ілюстрація? Поділіться своїми висновками з класом. **4.** Поміркуйте, чи відрізнялося життя людей у різні часи.

Французькі посли в Ярослава Мудрого. Картина П. Андрусіва.

Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Картина М. Самокиша.

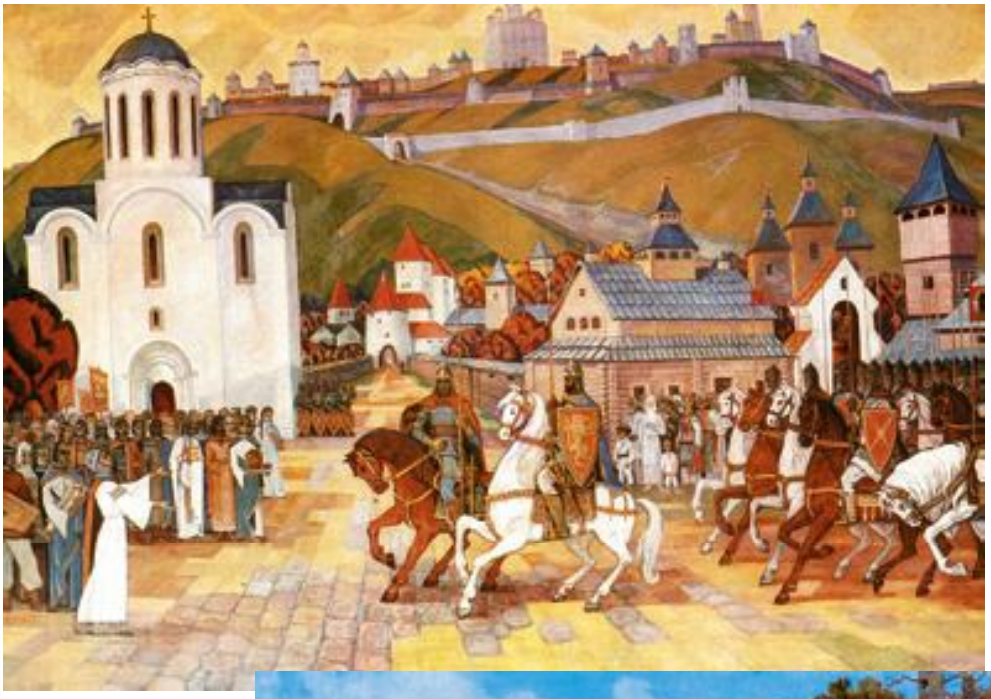

Княжий Галич. Картина М. Фіголя.

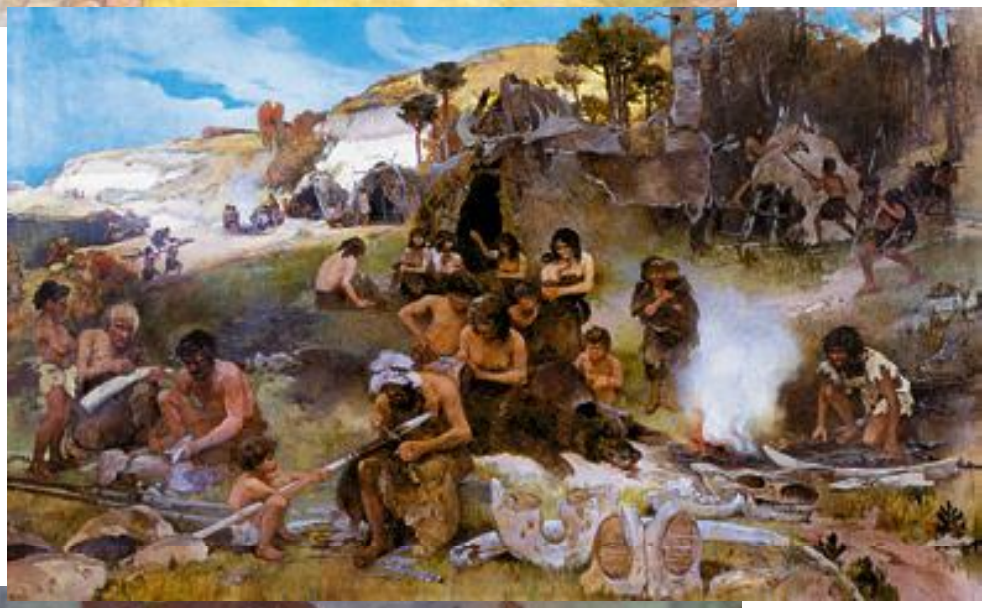

Кирилівська стоянка. Картина І. Їжакевича.

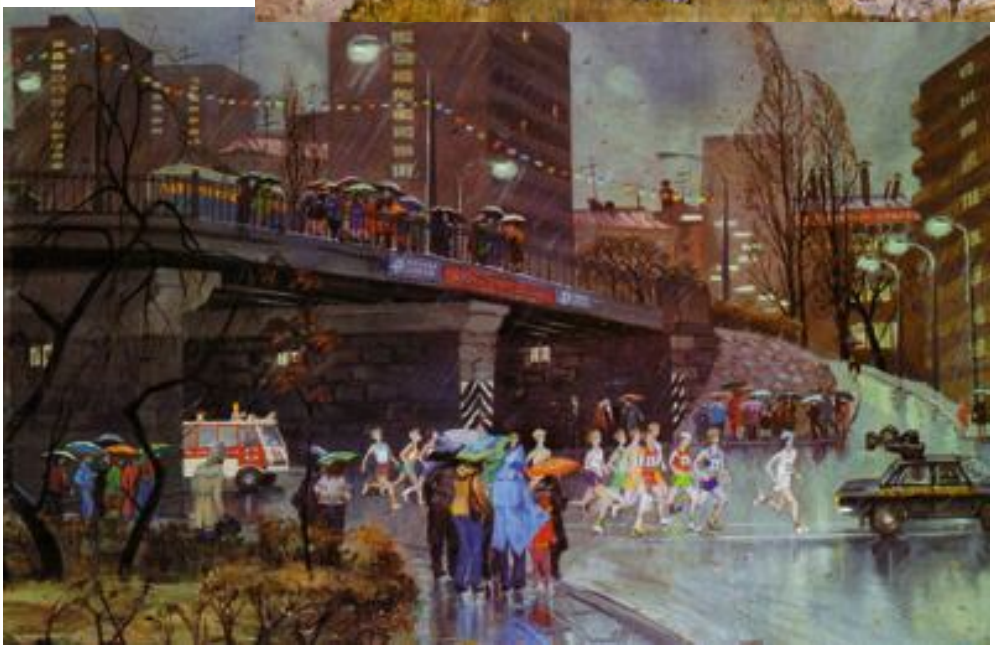

Марафон на Брест-Литовському проспекті (проспект Перемоги. Київ). Картина С. Каплана.

Полтава. Олександрівська площа. Картина Є. Крендовського.

Мізинська стоянка. Картина І. Їжакевича.

Проводи на Січ. Картина О. Сластіона.

Як розв'язувати хронологічні задачі?

На уроках історії в 5-му класі ви навчитеся розв'язувати хронологічні задачі. Щоб правильно виконувати такі завдання, дотримуйтеся певної послідовності, а саме:

1. Накресліть лінію часу – пряму лінію, переділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певну кількість років.

2. На початку лінії поставте більшу та чіткішу риску – початок відліку, а наприкінці стрілочку, що символізує рух часу.

3. Для орієнтації в часі поставте рік, у якому живемо.

4. Якщо для розв'язку хронологічної задачі вам не потрібно позначати однакові проміжки часу (століття або тисячоліття), то перервіть лінію пунктиром.

5. На лінії часу запишіть умову вказаного завдання (роки).

6. Поряд з лінією виконайте обчислення та запишіть стислу відповідь на завдання.

1. Перекажіть один одному, яких дій слід дотримуватися, щоб розв'язати хронологічну задачу. Чи схожі ці задачі на ті, які ви розв'язуєте на уроках математики? Чим? А чим відрізняються? **2.** Оберіть один з поданих нижче різновидів задач та уважно прочитайте коментар до розв'язку. **3.** Спробуйте розв'язати задачу самостійно. **4.** Перевірте записи один в одного, звірте з підручником.

■ **Задачі на встановлення віддаленості події від сьогодення.** (*Скільки років тому відбулася подія, якщо відома її дата?*)

Обчисліть, скільки минуло років від запровадження християнства як державної релігії ***988 р.*** до сьогодення.

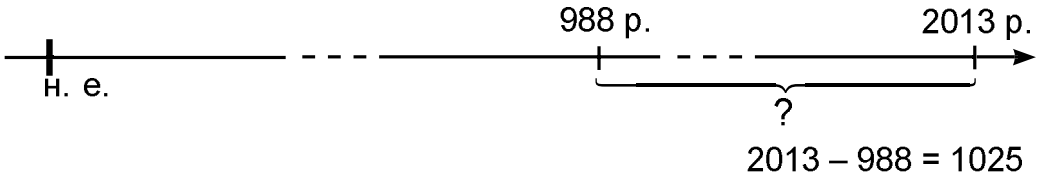

■ **Задачі на встановлення віддаленості однієї події від іншої.** (*Скільки минуло років від однієї події до іншої? На скільки років одна подія відбулася раніше за іншу?*)

Обчисліть, скільки минуло років від початку володарювання княгині Ольги ***(945 р.)*** до її подорожі до візантійської столиці в 957 р.

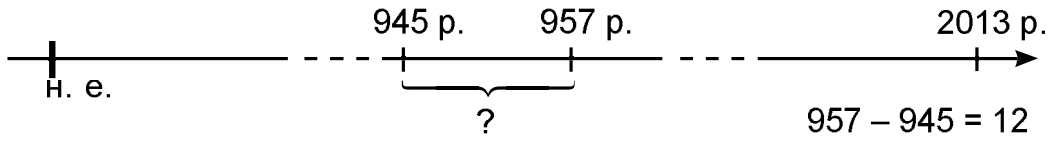

■ **Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від сьогодення.** (*У якому році відбулася подія, якщо відомо, що від неї минуло … років?*)

У 1989 році урочисто святкували 500-річчя виникнення українського козацтва. Якого року сягає перша згадка про козаків у писемних джерелах?

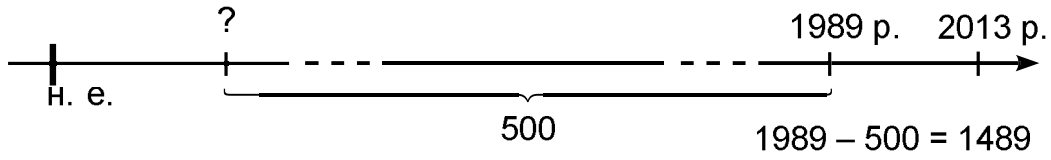

■ **Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від іншої події.** (*У якому році відбулася подія, якщо відомо, що це сталося після вказаної події за певну кількість років?*)

Успенський собор Києво-Печерської лаври було збудовано на 27-й рік від заснування монастиря в 1051 р. Обчисліть, коли його було збудовано.

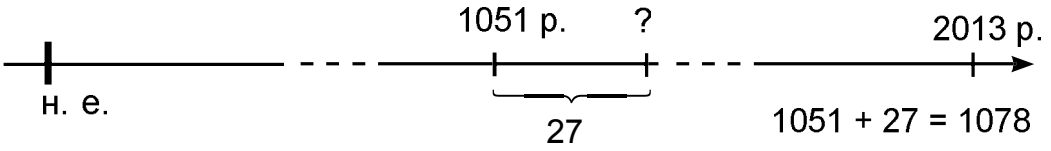

1. Що таке хронологія? Складіть словничок із 6–7 нових слів про історію та хронологію, усно витлумачте їх. 2. Накресліть лінію часу, позначте на ній рік свого народження та рік, коли пішли до школи. Скільки вам буде років, коли закінчуватимете школу? Позначте той рік на лінії часу. 3. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Видатна українська поетеса Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) народилася в 1871 р. У якому році відзначатимуть 150-річчя від дня її народження?

4. Прочитайте прислів'я та крилаті вислови. Про які ознаки часу в них ідеться? Оберіть один з висловів та поясніть, як його розумієте.

• Час, як вода, – все вперед біжить. • На все свій час. • Згаяного часу і конем не доженеш. • Час все гоїть. • Роки більше знають, ніж книжки.

У який період історії України ви хотіли б потрапити, подорожуючи машиною часу? Чому?

1. Знайдіть у родинному фотоальбомі фотографії, зняті 5, 10, 20, 50 років тому. Чи є вони історичними джерелами? Як відібрані вами знімки свідчать про життя людей за тих часів? Які відмінності від сьогодення привернули вашу увагу? 2. Виберіть власні фотографії з різних періодів життя. Розташуйте їх послідовно – одну за одною, відповідно до того, що було раніше, а що пізніше. Спробуйте пояснити на цьому прикладі, що означає хронологічна послідовність подій.

§3. *КОЛИ РЕЧІ ПОЧИНАЮТЬ ГОВОРИТИ,* або ЩО ТАКЕ АРХЕОЛОГІЯ

На уроці навчитеся

1. Пояснювати, яку роль у пізнанні історії відіграє археологія. **2.** Розповідати, де зберігають історичні пам'ятки. **3.** Пояснювати, чому історичні пам'ятки належать до культурної спадщини.

Роздивіться фотографію. Як ви думаєте, чим зайняті люди, зображені на ній? Навіщо вони це роблять? Поміркуйте, чи будь-хто може виконувати таку роботу. Чому ви так думаєте?

Археологічні розкопки в Києві на Подолі. Фото 70-х років 20 ст. Археологи реставрують давні горщики. Київ. Фото 1959 р.

Що таке археологія та як відбуваються археологічні розкопки?

Найбільше таємниць приховують найдавніші часи в історії людства. Адже від тієї доби збереглося надто мало свідчень. Тільки понівечені часом залишки людської діяльності – уламки

знарядь праці, руйновища давніх поселень, могильники тощо. Проте й такі пам'ятки відкриваються не будь-кому. Зрозуміти й розтлумачити їх під силу лише дослідникам, яких називають ***археологами***. А науку, що вивчає минуле за речовими історичними джерелами, називають ***археологією***.

Зрозуміло, що дослідження речових пам'яток потребує особливих знань. Археологи виробили правила пошуку давніх пам'яток та їх розкопування. Власне розкопкам передує археологічна розвідка. Спочатку уважно вивчають писемні джерела, оглядають місце майбутнього пошуку. Потім закладають пробний розкоп – вузьку траншею, що має виявити, чи є в ґрунті цікаві для археолога предмети людської діяльності. Якщо знаходять бодай щось, то готують великий розкоп.

Працюючи, археологи не квапляться. Щоб не пошкодити пам'яток давнини, вони застосовують здебільшого легкі лопати, ножі, пензлі. Всю поверхню розкопу поділяють на квадрати зі стороною 10 метрів. Такі самі квадрати, тільки в сантиметрах, креслять на папері. Це дає змогу точно фіксувати й замальовувати всі знахідки. Крім того, археологи ретельно записують у щоденниках, як відбуваються розкопки.

Знайдені речі надсилають до лабораторії. Там з'ясовують їхній вік і призначення, ретельно описують найдрібніші ознаки. З окремих дрібних шматочків збирають і склеюють цілі предмети. Так знахідкам дають нове життя.

Чому археологічні розкопки проводять за певними правилами? Чому вони потребують спеціальних знань? Що, по-вашому, відрізняє скарбошукачів від археологів?

Де зберігають історичні пам'ятки та що таке музеї?

Знайдені археологами речі зберігають у різних музеях. ***Музей*** (з грецької мови – житло муз, тобто богинь – покровительок мистецтв) – установа, де зберігаються пам'ятки минулих часів з різних галузей культури, мистецтва, науки, техніки. Є музеї історичні, технічні, природознавчі, краєзнавчі, мистецтвознавчі; музеї, присвячені окремим подіям, історичним діячам; музеї іграшок, книжок й книговидання, меблів і порцеляни; музей однієї вулиці тощо.

Один з найвідоміших і найстаріших музейних закладів нашої держави – ***Національний музей історії України*** в місті

Києві. У ньому зберігаються унікальні археологічні, монетні колекції, зразки одягу, посуду, хатнього начиння, а також зброя, старовинні книги, ікони, картини та вироби народних майстрів – загалом понад 600 тис. експонатів. Усі вони відображають історію України від найдавніших часів до сьогодення.

Роздивіться фотографії. Із чого можна зробити висновок, що на фотографіях зображено музейні експозиції? Поміркуйте, навіщо створюють музеї, чому вони такі різні. Як би ви прокоментували зображені експозиції, якби самі проводили екскурсію? Свій коментар до однієї з них почніть словами: «На цій експозиції музею ... можна побачити ...». Вислухавши коментар усіх груп, зробіть висновок у загальному колі про те, що потрібно знати, аби бути екскурсоводом.

Фрагмент експозиції Музею книги та друкарства України. Київ.

Фрагмент експозиції Музею однієї вулиці (Андріївського узвозу). Київ.

Зал «Українська світлиця 19 ст.» Національного музею історії України.

Експозиція «Давня історія України» Національного музею історії України.

Козацькі побутові речі. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького.

Які експонати зберігаються в Національному музеї історії України? Роздивившись фото, поміркуйте, чи лише найдавніші часи досліджують археологи.

Як археологічні пам'ятки розповідають про життя людей?

Надзвичайну цінність мають експонати Музею історичних коштовностей України в Києві. З-поміж них чи не найвідомішою є скіфська пектораль. Скіфи – давній народ, який прийшов на землі України більше двох з половиною тисяч років тому й оселився на кілька століть у Північному Причорномор'ї. Про багатства скіфських володарів свідчать археологічні пам'ятки. Ці пам'ятки виявлено під час розкопок курганів – так називають поховання заможних скіфів. Особливою розкішшю, наприклад, вирізнялося поховання родини одного зі скіфських царів у кургані Товста Могила на Дніпропетровщині. Тут 21 червня 1971 р. було знайдено золоту прикрасу-пектораль, що колись належала цареві. Прикрасу виготовлено із золота високої проби масою 1150 г. Знахідка уславила ім'я українського археолога Бориса Мозолевського.

Пектораль скіфського царя з кургану Товста Могила.

Пектораль оздоблена сценами з життя та побуту скіфів. У верхньому ярусі пекторалі в центрі зображено двох чоловіків, які латають кожушину. Обабіч них – свійські тварини з приплодом. На нижньому ярусі коней долають кровожерні грифони, лев і леопард шматують дикого кабана та оленя, пси женуться за зайцем.

Уважно роздивіться зображення пекторалі. Знайдіть деталі, про які йдеться в тексті. Що ще зображено на прикрасі?

Роздивіться скіфські пам'ятки. Оберіть одну з них та підготуйте повідомлення про неї за планом:

1. Хто зображений на пам'ятках? Що роблять люди?

2. У що вони вдягнені?

3. Із чого виготовлено пам'ятки? Як можна оцінити вправність майстрів?

Обміняйтеся думками про життя скіфів з однокласниками.

1

2

3

1. Келих зі сплаву золота і срібла з кургану Куль-Оба поблизу Керчі в Криму.
2. Чаша з кургану Гайманова Могила на Запоріжжі.
3. Золотий гребінь зі скіфського кургану Солоха на Запоріжжі.

1. Складіть словничок із 6–7 слів та словосполучень, доречних у розповіді про археологію та музеї, і витлумачте їх.
2. Пройдіть «хронологічними сходами» – визначте початок та кінець століття всіх дат, згаданих у § 1–3.
3. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.
Скіфську пектораль знайдено в 1971 р. Скільки часу пам'ятка відома світові?
4. Сформулюйте кілька правил про те, як слід ставитися до пам'яток минулого.

Що з матеріалів уроку зацікавило найбільше? Чи важливою для себе вважаєте інформацію, про яку довідалися? Як вона пов'язана з тим, про що йшлося на попередніх уроках?

Намалюйте, яким уявляєте життя скіфів, скориставшись сюжетами зі скіфських пам'яток.

Прочитайте про археологічні знахідки на місці Берестецької битви (18–30 червня 1651 р.) – однієї з найбільших битв Національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

Улітку 1970 р. на місці Берестецької битви розпочалися археологічні розкопки, результати яких дали змогу відтворити картину відступу козацьких військ через болотисту річку. Під час розкопок було виявлено рештки побудованої за наказом полковника Івана Богуна греблі для відступу. Віднайдено кістяки загиблих на переправі козаків та їхніх коней, зібрано унікальну колекцію (близько 6000 експонатів) козацьких речей, що збереглися в торф'яному ґрунті і мають точне датування 30 червня 1651 р. Вивчаючи кістяки загиблих воїнів, учені встановили, що всі вони гинули зі зброєю в руках під час запеклого бою.

Предмети козацького побуту. Експонати музею-заповідника «Козацькі могили» біля с. Пляшева на Рівненщині на місці Берестецької битви (1651 р.).

Серед знахідок багато таких, які ніде раніше не траплялися. Пощастило знайти, наприклад, козацький порох. Консервувальні властивості торфу зберегли для нас козацькі речі з дерева та шкіри. Цікавою є, зокрема, колекція дерев'яних ложок. Держаки деяких прикрашені різьбленням. Усупереч поширеній думці, нібито козак тримав ложку за халявою чобота, внаслідок розкопок з'ясовано: він носив її на поясі в шкіряному футлярі. На місці Берестецької битви було знайдено й першу в Україні пару козацьких чобіт 17 ст. За наступних років їх розкопано понад 200. Багато чобіт навіть зберегли запах дьогтю, яким їх змащували козаки.

■ Що нового довідалися з тексту про роботу археологів? Які нові відомості з історії козацтва з'явилися завдяки розкопкам на місці Берестецької битви?

Відвідайте в Києві національні музеї: науково-природознавчий та історії України.

§4. *ЗНАЙОМІ НЕЗНАЙОМЦІ,* або ІСТОРІЯ В СИМВОЛАХ І ЗНАКАХ

На уроці навчитеся

1. Пояснювати, у чому полягає роль монет, гербів та печаток у пізнанні минулого. **2.** Розповідати про походження тризуба.

Що зображено на фотографіях? Який знак прикрашає будівлю? Що вказує на особливе значення цієї будівлі? Які знаєте державні символи? Який герб України? Де зображують цей символ? Чому?

У чому цінність гербів та печаток для історії?

На монетах, прапорах, сторінках книжок, картинах, зброї, а інколи й на посуді та інших речах трапляються особливі умовні зображення. Часом такі зображення химерні й складні: леви, що спираються на міські мури, орли з розпростаними крилами й гострими пазурами, дракони та змії, шаблі, списи, лілії та троянди, ключі та брами.

Малий державний герб України.

Тризуб на цеглині Десятинної церкви в Києві. Кінець 10 ст.

Золота монета великого київського князя Володимира Святославовича. Кінець 10 ст.

А часом вони дуже прості. Наприклад, звичайні багатокутники з лініями та хрестами. Такі зображення називають ***гербами***, а науку, що їх досліджує, – геральдикою. Упродовж століть складалися правила, за якими створювали герби. Так, приміром, обов'язковим елементом герба, що визначає його форму, є щит. За формою щита дослідники з'ясовують місце створення герба, його вік. У геральдиці застосовують лише певні кольори – червоний, синій, зелений, чорний, які мають символічне значення.

Сьогодні герб – один із символів, який має кожна держава. Державні герби зображують, окрім грошових знаків, ще на прапорах, печатках, офіційних документах. Основним елементом сучасного герба України є ***тризуб***, історія якого сягає глибокої давнини. Дослідники вбачають у ньому подобу сокола, якоря, лука й стріл, шолома, сокири чи рибальського знаряддя, верхівку хлібного колоса або символ трьох природних стихій – повітря, води й землі.

Тризуб зображено на монетах кінця 10 ст. великого київського князя Володимира Святославовича. Як символ влади князя цей знак був поширений на наших землях протягом кількох століть.

Що означає основний елемент сучасного герба України? Роздивіться зображення князівського знака Володимира Святославовича на монеті та цеглині. Зробіть висновки про витоки української національної символіки.

Чи вмієте вправно малювати тризуб? Порівняйте свій малюнок з малюнками однокласників. У кого вийшло найкраще?

Як знак князівського роду, тризуб широко використовувався на ***печатках***, якими скріплювали міжнародні договори. Цінність печаток для історика полягає в тому, що вони допомагають установити час, місце походження та справжність документів. Написи на печатках є найточнішим джерелом у визначенні посад, титулів, імен історичних діячів, назв територій, установ.

Археологам пощастило знайти печатку князя Ярослава Мудрого – сина Володимира Святославовича – з його зображенням.

Печатка – *це вирізаний з твердого матеріалу штамп, а також його відбиток на папері, золоті, сургучі.*

Печатка князя Ярослава Мудрого з його зображенням.

За козацької доби чи не на кожній печатці Війська Запорізького можна було побачити козацький герб – постать козака з мушкетом та шаблею. Найдавніший відбиток печатки дійшов до нас від 1595 р. Упродовж усього існування козацтва цей символ залишався незмінним. Його бачимо не тільки на печатках, а й на прапорах, портретах, іконах, сторінках рукописних

Найдавніша козацька печатка. 1595 р.

і друкованих книжок. Свої герби мали також гетьмани – керманичі козацької України.

Зображення герба Війська Запорізького на прапорі сотні Лубенського полку. Середина 18 ст.

Про що розповідають монети та що таке нумізматика?

Щедрим джерелом у вивченні минулого є монети. Їх часто оздоблювали портретами володарів, сценами свят, зображеннями деталей побуту, героїв легенд і міфів. Зображення й написи на монетах допомагають установити дати подій, території давніх держав, хто був їхнім володарем, хто з ким торгував, який одяг носили в давнину. Стають у пригоді монети й дослідникам історії містобудування. Крім того, стародавні монети – це вишукані й рідкісні витвори мистецтва.

Монети Херсонеса та інших міст Північного Причорномор'я та Криму.

Монети досліджує наука ***нумізматика***. Найчастіше давні монети потрапляють до рук нумізматів від археологів – з монетних скарбів. Скарбом уважають будь-яку кількість монет – від кількох до десятків тисяч. Проте для історика неоціненним джерелом є кожна монета, яку пощастило «прочитати», тобто розшифрувати й витлумачити.

Карбування монет з давніх-давен було ознакою могутності держави й провадилося за певними правилами. Шматочок срібла клали на ковадло та били молотком з рельєфним малюнком або написом на ньому. Згодом монети почали карбувати в спеціальних майстернях – монетарнях.

Найдавніші монети, знайдені на наших теренах, виготовляли греки, які переселилися на узбережжя Чорного моря дві з половиною тисячі років тому. Грецькі переселенці заклали тут свої міста – Тіру, Ольвію, Пантикапей, Керкінітіду, Херсонес тощо. У кожному грецькому місті карбували власну монету.

1. Як нумізматика пов'язана з археологією? **2.** Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, по черзі дайте відповіді на них.

Уявіть себе володарем казкової країни. Намалюйте монету своєї держави, придумайте їй назву, прокоментуйте зображення.

Роздивіться зображення давніх монет. Поясніть, у чому цінність кожної монети як історичного джерела. Обміняйтеся думками з цього приводу з однокласниками за сусідньою партою.

1. Виберіть слова, які можна використати в розповіді про монети та герби:

1. Лінія часу. 2. Дата. 3. Гривня. 4. Тризуб. 5. Скарб. 6. Літочислення. 7. Вік.

2. Поясніть, що спільного мають монети, герби та печатки. Чим відрізняються? Чому всі вони важливі для відтворення минулого?

3. Що дізналися про походження основного елемента сучасного герба України?

4. Сьогодні свою печатку має кожна установа: є вона і у вашій школі. Запропонуйте малюнок та текст, доречні на печатці вашого класу.

Що нового довідалися з теми уроку? Про що хотіли б дізнатися більше? Як ви гадаєте, чому колекціонування монет є поширеним хобі? Що потрібно знати, щоб мати авторитет поміж колекціонерів? Чи будь-хто може мати власний герб?

Якими грошима користувалися наші предки?

Історія грошей сягає сивої давнини. Звісно, гроші не завжди мали вигляд монет. Колись за гроші правили найрізноманітніші речі. Поділіться припущеннями, які. Наші предки з цією метою використовували хутра звірів, насамперед куниці та білки.

Коли торгівля стала жвавішою та різноманітнішою, люди почали користуватися зручнішими металевими грішми. У наших пращурів від середини 11 ст. побутували злитки зі срібла певної ваги та форми, так звані гривні. Саме ці гроші дали назву сучасній українській грошовій одиниці. Сучасні гривні, ясна річ, відрізняються за формою від давніх, набувши вигляду узвичаєних у світі паперових грошей. Що ж до давніх гривень, то вони не були однаковими в різних містах. Так, у Києві їх робили пласкими, шестикутними. Вартість гривень визначали за їхньою вагою.

Чернігівська та київська гривні. Кінець 11 ст.

Були в ужитку в наших пращурів і монети як іноземного виробництва, так і власного. Перші наші монети, як ви вже дізналися, почав карбувати в кінці 10 ст. великий київський князь Володимир Великий. Археологи знайшли Володимирові монети зі срібла (сріблянники) та із золота (златники). На монетах Володимира з одного боку зображено Ісуса Христа, а з іншого – самого князя, який сидить на троні, тримаючи царські відзнаки. Зображення доповнює напис: «Володимир на столі» або «Володимир на столі, а се його срібло». На деяких монетах, як ви вже знаєте, зображено родовий знак князя – тризуб.

■ 1. Що дізналися про історію грошей на наших землях? 2. Порівняйте портрети князів: Володимира Святославовича – на златнику, його сина Ярослава Мудрого – на печатці. Яка деталь зовнішності привертає увагу на цих портретах? Про що, на вашу думку, це свідчить?

§5. ПРОВІДНИКИ В МИНУЛЕ, або ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА В ІСТОРІЇ

На уроці навчитеся

1. Наводити приклади писемних історичних пам'яток. **2.** Пояснювати роль писемних джерел для відтворення минулого. **3.** Розповідати про найвідоміші літописи княжої та козацької доби.

Роздивіться фотографії, прочитайте текстівки до них. Як ви думаєте, у чому полягає робота зображених людей? Що потрібно знати, щоб працювати архівістом? До якого виду історичних джерел належать пам'ятки, які вивчають співробітники архівів? Висловіть припущення про походження назви цього фаху.

Співробітники Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (зліва) та Центрального державного історичного архіву України (справа) у Києві за роботою. Фото 2013 р.

Як писемні історичні джерела допомагають історикам у відтворенні минулого?

Серед історичних джерел найважливішими є писемні. Адже тільки з появою писемності люди змогли докладно розповідати про те, *що*, *де*, *коли* і *як* відбувалося. ***Писемні джерела*** –

це тексти (рукописні або друковані) на папері чи інших матеріалах. Літописи, спогади, листи, щоденники подорожніх, закони, прохання-чолобитні, договори, за пізніших часів періодична преса – усі ці документи є безцінним джерелом для дослідження минулого. Проте, щоб відтворити справжній перебіг подій, історики мають виокремити з багатьох текстів джерел важливу інформацію, порівняти її з уже відомою. Ця праця нелегка, вона потребує часу й різнобічних знань.

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, що потрібно знати історику, щоб прочитати тексти цих пам'яток. Як можна перевірити справжність документа, з'ясувати, що це не підробка сучасників, встановити точну дату його створення?

1

2

3

1. Сторінка літопису, на якій переповідаються події походу (969–971 рр.) великого київського князя Святослава Ігоровича.
2. Сторінка з листа, написаного гетьманом Богданом Хмельницьким у 1648 р.
3. Універсал – так називали офіційні документи за козацької доби – гетьмана Івана Мазепи. Початок 18 ст.

Роздивіться *графіті* (зі стін Софійського собору в Києві) – так учені називають написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель, посудинах та інших предметах, що їх знаходять під час археологічних розкопок. **1.** Чому такі написи є важливими історичними джерелами? Поміркуйте, чи можна графіті вважати писемними джерелами, адже написи зроблено на твердому матеріалі. **2.** Один з написів належить князю Володимиру Мономаху, інший – князівському урядовцю Ставру

Городятичу (1118 р.). Третій запис залишив пересічний киянин, який повідомив про смерть Ярослава Мудрого, вказавши дату цієї сумної події. Про що свідчить той факт, що авторами графіті були князь, боярин та простолюдин?

Про що розповідають літописи?

Найавторитетнішими й найвідомішими джерелами з історії Київської Русі, які допомагають історикам відновити перебіг подій минулого, є ***літописи***. Ви вже знаєте, що так називають твори, у яких події записували послідовно за роками (літами), «з літа в літо». Літописці висвітлювали здебільшого діяння князів – воєнні походи, договори із сусідніми державами, шлюби. Відомостей з буденного життя інших мешканців Русі на сторінках літопису досить мало. Як ви думаєте, чому?

Русь *та* русичі – *найдавніші назви, якими користувалися наші предки для найменування своєї землі та себе самих. Саме назва «Русь» передувала назві «Україна» для означення землі, заселеної українцями-русичами.*

Першим літописом, що дійшов до нас, є ***«Повість минулих літ»***. Літопис починається словами «Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Створено його було на початку 12 ст., а розповідає він про події від 860 до 1111 р., тож зрозуміло, що його автор користувався давнішими текстами. Видатною пам'яткою є й Галицько-Волинський літопис. У ньому йдеться про події на галицьких та волинських землях від 1205 р. до кінця 13 ст.

Створювали літописи і за доби козацтва. Слави найвидатнішого козацького літописця зажив Самійло Величко. У своїй ґрунтовній праці (1720 р.) він оповів про найважливіші події з

історії Національно-визвольної війни та Української козацької держави, навів чимало документів тих літ, свідчення очевидців, життєписи гетьманів проілюстрував портретами. Літопис Самійла Величка докладно розповідає про події в Україні 1648–1700 рр. Боячись припуститися помилки, літописець перевіряв кожен з документів, користувався багатьма писемними джерелами, зокрема й чужоземними. Останні частини літопису зі слів автора дописували його учні, бо він сам утратив зір, роками працюючи над книжкою.

1

2

1. Перша сторінка «Повісті минулих літ».
2. Титульний аркуш літопису Самійла Величка. 1720 р.

Назва літопису починається словами: «Сказання про війну козацьку...». А далі визначено основну тему (Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького), вказано ім'я автора (Самійло Величко), згадано його колишню посаду – «канцелярист Війська Запорізького», місце і час написання твору (село Жуки уїзду Полтавського року 1720).

Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, по черзі дайте відповіді на них.

Прочитайте уривки з літопису й поміркуйте над запитаннями.

Галицько-Волинський князь Данило Романович. Реконструкція З. Васіної.

Перша частина Галицько-Волинського літопису є життєписом князя – першого короля в нашій історії – Данила Романовича. Розповідаючи про вдачу й риси характеру князя-короля, літописець пише: «*Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Василько́м...*». А ще цікавим є опис князя, коли той приїхав у державних справах у місто Пожг (нині столиця Словаччини Братислава): «*Сам він їхав поруч із королем за звичаєм руським: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло позолочене, стріли й шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, аж дивно було, а жупан із тканини грецької широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом... Багато дивилося та багато дивувалося, а король йому сказав: "Не пошкодував би я дати й тисячу срібла за те, що ти прийшов звичаєм руським батьків твоїх"*».

1. Яким постає з оповіді літописця князь Данило Романович? Про які деталі буденного життя тієї доби дізналися з уривків? **2.** Які деталі літописного опису використала художниця для реконструкції образу князя-короля? Чи подобається вам цей образ? Що змінили б у портреті-реконструкції?

Що таке архіви?

Справу збирання, збереження та впорядкування писемних пам'яток покладено на спеціальні установи, які називають ***архівами***. З'явилися архіви з виникненням писемності. Тепер власні архіви мають усі установи, організації, нерідко й приватні особи – учені, письменники, громадські діячі.

Для сучасних архівів будують спеціальні приміщення з вузькими вікнами, що не пропускають прямих сонячних променів: від сонячного світла тло й друкарська фарба вигасають, линяють, а папір жовтіє та псується. Шкодить документам і забруднене повітря, тому в архівах його очищують за допомогою спеціальних фільтрів. Щоб документи краще зберігалися, їх

Сучасний вигляд сховища для зберігання документів. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України у Києві.

укладають у щільно закриті коробки й розміщують на полицях – стелажах. У великих архівах загальна довжина стелажів сягає десятків кілометрів. Найцінніші документи перезнімають на плівку: виходять діафільми з дуже маленькими кадриками – мікрофільми. Їх зберігають окремо від документів на випадок, якщо оригінал буде пошкоджено або втрачено.

Найбагатшими в Україні є сховища документів Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові. Документи ретельно досліджують учені і на основі їхніх свідчень пишуть наукові праці.

Складіть план розповіді про архіви, формулюючи пункти плану як питальні речення. Вислухайте відповіді один одного на ці запитання.

1. Складіть стислу розповідь про писемні історичні джерела за планом:

1. Що таке писемні історичні джерела?
2. Які вони бувають?
3. Чому писемні джерела найцінніші для істориків?

2. Накресліть лінію часу, позначте на ній потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Літописець Нестор – чернець Києво-Печерського монастиря – завершив роботу над славнозвісним літописом «Повість минулих літ» у 1113 р. Скільки від тієї дати минуло років до створення козацького літопису Самійла Величка?

3. Що спільного та відмінного в літописах княжої та козацької доби?

4. Що спільного і чим відрізняються слова *археологія* та *архів*? Спробуйте витлумачити значення їхньої спільної частини.

Що в матеріалах уроку найбільше зацікавило? Про що обов'язково розкажете вдома? Про що хотіли б дізнатися більше? Про які події шкільного життя розповіли б у літописі своєї школи? Поділіться ідеями про те, яким би мав бути цей літопис.

Багаті на свідчення про козаків щоденникові записи та дорожні нотатки мандрівників. Австрійський володар у лютому 1594 р. відправив до запорізьких козаків посольство Еріха Лясоти, мета якого – залучити їх до спільної боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Про перебування в Україні Лясота розповів у своєму «Щоденнику». Прочитайте фрагмент зі щоденника, поміркуйте, що вражало чужинців у житті козаків.

Проїжджаючи «козацькою землею», Лясота бачив «дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків із бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі степу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокою від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). Крім того, вони мають власну зброю та боєприпаси».

■ З якою метою Лясота приїхав в Україну? Дайте відповідь на три «чому»: **1.** Чому, за свідченням Лясоти, українські селяни мусили виходити в поле зі зброєю? **2.** Чому Лясота «не вважав за потрібне втрачати таких хоробрих та відчайдушних людей», якими були козаки? **3.** Чому українського козака називають воїном-хліборобом?

§6. *РОДИННЕ ДЕРЕВО*, або ПРО ЩО МОЖНА ДОВІДАТИСЯ З СІМЕЙНОГО ФОТОАЛЬБОМУ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

На уроці навчитеся

1. Добирати інформацію про минуле за сімейними фотографіями. **2.** Укладати своє родинне дерево, розповідати за ним про сім'ю. **3.** Наводити приклади, що свідчать про зв'язок долі родини з історією народу.

Роздивіться фотографію. Які відчуття викликає у вас цей знімок? Доберіть 3–5 прикметників, що характеризують зображену родину. Чи можна твердити, що зображеним на знімку людям притаманні такі риси, як інтелігентність, доброта, врівноваженість, взаємоповага, любов до рідної землі? Свою думку аргументуйте. Як ви гадаєте, чи вплинула родина на формування світогляду та характеру видатної української поетеси Лесі Українки (Лариси Петрівни Косач)? Як саме?

Родина Косачів-Драгоманових. 90-ті роки 19 ст.

Ліворуч сидять діти Михайла Драгоманова – син Світозар і найстарша донька Дідія (у темній сукні). У центрі: Олександра Драгоманова – дружина брата Олександра – з донькою Оксаною. Праворуч скраю – сестра, Олена Пчілка, у дівоцтві Ольга Драгоманова, у заміжжі Косач. Стоять, зліва направо: її доньки Оксана й Ізидора Косач – сестри Лесі Українки – та їхня двоюрідна сестра Аріадна (за Оленою Пчілкою) – молодша донька Михайла Драгоманова.

Для роботи на уроці вам потрібні фотографії найближчих родичів – батьків, братів-сестер, дідусів і бабусь та ін. Розкладіть їх так, як зображено на малюнку на стор. **43.** Знайдіть місце для фотографій інших родичів.

Перенесіть схематичне зображення родинного дерева в зошит, указуючи на місці кожної фотографії імена та прізвища, рік народження, місце проживання, заняття. Розкажіть один одному про свої родини. Запитайте про те, що в розповіді однокласника зацікавило найбільше.

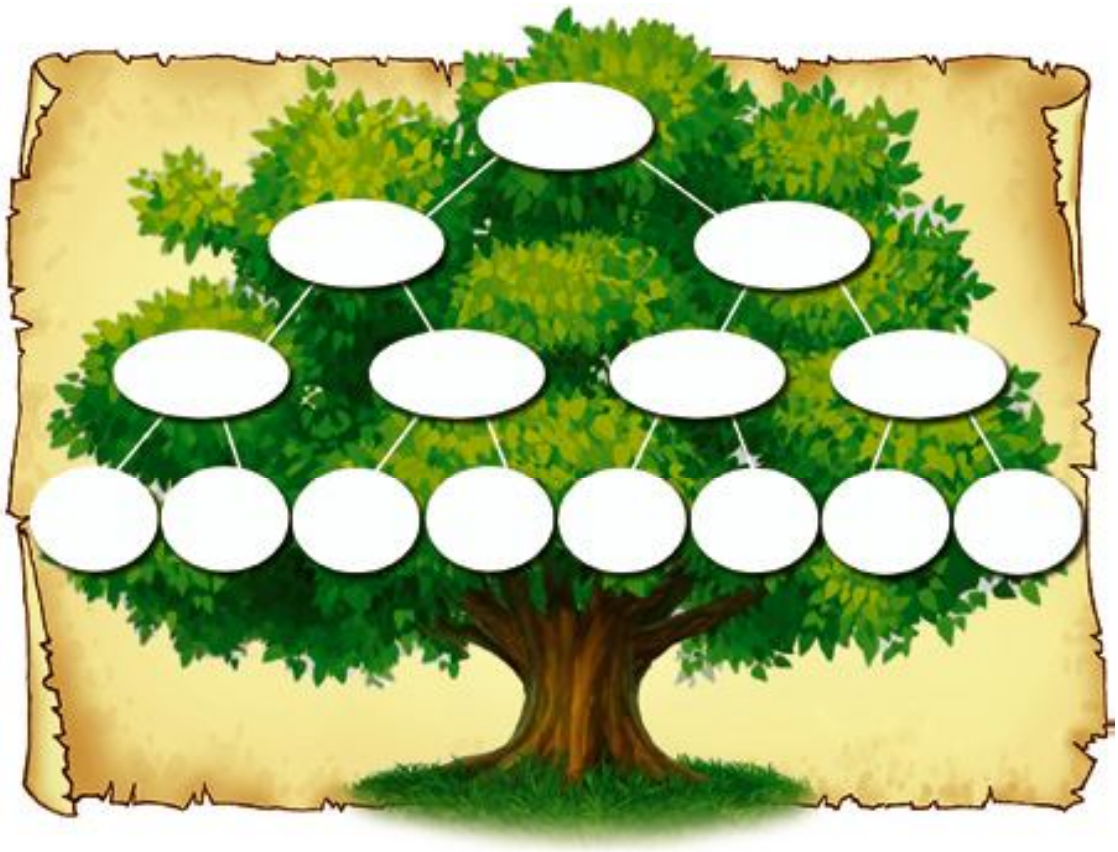

На основі сімейних фотографій усіх учасників своєї групи складіть розповідь за запитаннями:

1. Якими були в часи, що зображені на фотографіях, школа / садочок? **2.** Як тоді діти проводили дозвілля? **3.** У які ігри бавилися? **4.** Яким було шкільне приладдя / іграшки? **5.** Свідками яких подій з історії України були зображені на фотографіях люди?

Повідомте результати роботи групи. Дайте відповіді на запитання, які виникли під час обговорення.

Група 1. Роздивіться принесені з дому фотографії з зображенням ваших дідусів та бабусь у дитячі роки.

Група 2. Роздивіться принесені з дому фотографії з зображенням ваших батьків у дитячі роки.

Група 3. Роздивіться фотографії з зображенням вас у дошкільному віці.

Про що можна довідатися з сімейного фотоальбому? Чи має підстави твердження, що історія народу – це історія наших родин? Чи є родини, які живуть «поза історією»? Чому? Як ви розумієте слова Тараса Шевченка, які він записав у щоденнику: «Історія мого життя є частиною історії моєї Батьківщини»?

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали.

Етап уроку / Бали	1	2	3
Підготовка до уроку			
Робота в парах			
Робота в групах			
Участь в обговоренні в загальному колі			
Моя оцінка			

Роздивіться фотодокументи 20–30-х рр. 20 ст. Опишіть за фотографіями, у яких умовах жили зображені на них діти. Що на фотографіях указує на час їх створення? У чому цінність таких фотодокументів для історика?

Селяни на Харківщині слухають радіо. 1931 р.

Молоді гірники з інструкторами виходять із вибою. Сталінська (нині Донецька) обл. 1933 р.

Мітинг, присвячений 1-му Травня. 1923 р.

Мітинг з нагоди відкриття 4-річної трудової школи в хуторі Романівський на Донбасі. 1928 р.

§7. *НЕ ПРОСТО СЛОВА*, або МОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ЗНАНЬ ПРО МИНУЛЕ

На уроці навчитеся

1. Пояснювати, як мова допомагає історикам у дослідженні минулого. **2.** Наводити приклади назв історичних регіонів України. **3.** Розповідати про походження кількох (на вибір) географічних назв. **4.** Розповідати про історію власного імені.

Роздивіться фотографію. Зображений на ній печерний монастир розташований в Інкермані – місті в Криму, неподалік Севастополя. Назва *Інкерман* у перекладі з кримськотатарської означає *печерна фортеця*. На кримській землі багато інших назв мають східне походження. Як ви думаєте, чому? Як різноманітні назви можуть прислужитися історикам? Чому мову називають свідком історії?

Як географічні назви зберігають пам'ять минулих поколінь?

Досліджуючи минулі часи, історики раз по раз натрапляють на назви міст і містечок, сіл, річок, озер, урочищ тощо. Одні назви мають давнє походження і збереглися дотепер, інші назавжди зникли у вирі історичних подій, залишивши по собі відгомін у легендах і переказах. Проте вони також можуть багато повідомити про минуле.

Чимало назв міст, містечок та сіл в Україні вказують на розташування поселення. Так, назва міста Бережани походить від

слова «берег»: перші мешканці оселилися на березі річки Золота Липа, тому й назвали себе бережанами. Назва міста Донецьк походить від найменування річок Дон і Донець. Місто Луганськ завдячує своєю назвою річці Лугань, яка має широку лугову заплаву. Місто Жовті Води розташоване на річці Жовтій – назва вказує на те, що на ній розробляли родовища залізної руди, яка забарвлювала воду в жовтий колір. Легко пояснити назви міст та містечок Долина, Прилуки, Рівне, Броди, Берегове, Запоріжжя.

Поширені географічні назви, в основі яких лежать назви тварин, птахів, рослин, що населяли землі на час появи поселень. Такими, зокрема, є назви селищ Березне, Вільшана, Козелець, міст Дубно, Сосниця, Чигирин, Чорнобиль, Вишневе, Лисичанськ, Лебедин тощо.

Деякі назви – це свідчення особливостей господарської діяльності, прикмет суспільного життя. Такими є, наприклад, назви населених пунктів Бортничі, Бортники, Бортнів тощо. Ці назви пов'язані зі словом «борт», що означало дупла диких бджіл. Тих, хто займався збиранням меду, називали бортниками, звідси й назви.

Так, дослідивши окремі назви, складемо цікаву картину життя українців та інших народів, які мешкали на наших землях у минулі віки: кожна назва, коли знаєш її походження і значення, перестає бути звичним, буденним найменуванням села чи містечка – вона стає свідченням історії.

Роздивіться подані на ілюстрації сучасні герби міст. Чи «прочитується» назва міста за його гербом? Які ці міста? Яку закономірність помітили? Чи знаєте, який герб має ваше місто (село)?

Складіть перелік з 10–15 географічних назв, пов'язаних з вашими родинами: назви міст, сіл, де народилися ви, ваші батьки, бабусі й дідусі, назви місць, де живуть ваші родичі, де ви бували на відпочинку тощо. Чи знаєте щось про походження цих назв?

Як називали в минулому нашу країну та її частини?

Ви вже знаєте, що назва *Русь* передувала назві *Україна* для означення землі, заселеної українцями-русичами. Назву ***Україна*** вперше вжито в літописі під 1187 роком до Київщини, Переяславщини й Чернігівщини. Вона походить від слова *країна*, що означало *рідний край*, *країна*, *земля*. Згодом назва Україна поширилася на всю нашу землю й дала найменування народові, витіснивши з ужитку давнішу.

З експозиції «Закарпаття»: дерев'яна церква 18 ст., хата кінця 19 ст. Музей просто неба в Пирогові.

Експозиція «Середня Наддніпрянщина»: церква Святого Архістратига Михаїла 1600 р. Музей у Пирогові.

Експозиція «Поділля»: дерев'яна хата із солом'яною стріхою, на задньому плані – церква Святого Миколая. Музей у Пирогові.

Для різних частин нашої країни з давніх часів використовують такі назви, як *Волинь, Київщина, Поділля, Галичина, Слобожанщина, Чернігово-Сіверщина, Буковина, Закарпаття* та інші. Кожна з них має свою історію, виникали вони за різних часів, тож усі є втіленням історичного минулого. Їх називають ***історичними***. Уживаними також є ***етнографічні*** назви, як, приміром, Гуцульщина. Цю назву застосовують до частини Галичини, Закарпаття та Буковини.

Окреслені історичними та етнографічними назвами землі вирізняються особливостями народного будівництва, одягу, обрядів, господарськими заняттями, що сформувалися під впливом природного середовища та історичних особливостей. Довідатися про ці особливості можна в ***музеях народної архітектури та побуту***. Найбільшим з таких музеїв є Національний музей народної архітектури та побуту України, розташований у Пирогові на південній околиці Києва.

Тут на мальовничій території зберігається понад 300 пам'яток народного будівництва, а колекція хатнього начиння, знарядь праці, одягу, творів народного мистецтва сягає 80 тис. одиниць.

1. Запитайте один в одного про нові слова, вжиті в тексті. За підручником витлумачте їх.

2. Пограйте в гру «Я знаю 5…», називаючи по 5 назв історичних земель України; географічних назв, пов'язаних з історичним минулим вашого міста (села); назв вулиць у вашому місті (селі) на честь видатних історичних осіб.

Про що історики можуть довідатися за прізвищами?

Час зберіг для нас цінне історичне джерело – «Реєстр Війська Запорізького 1649 року», скріплений власноручними підписами гетьмана Богдана Хмельницького й генерального писаря Івана Виговського та державною печаткою. На восьмистах восьми пожовклих сторінках цієї пам'ятки, де подається перелік прізвищ сорока тисяч козаків, закарбовано справді безцінні відомості про мову тогочасних українців. Найпоширенішими є прізвища Андрієнко, Василенко, Гриценко, Іваненко… У реєстрі можна

натрапити на такі характерні в народній мові римування імен та прізвищ: Іван Мовчан, Протас Мукотряс, Матвій Постій, Андрух Глух, Матвій Заморій.

Багато прізвищ відбивають народний гумор, дотепність, доброзичливу вдачу українців, зокрема такі, як Охонько, Золотко, Зозулька, Писанка, Голубчик, Чудомій.

А скільки маємо свідчень багатющих можливостей українського словотвору! Приміром, у реєстрі можна налічити близько шести десятків прізвищ, утворених від слова ніс: Ніс, Безніс, Кривоніс, Лупиніс, Нетриніс, Перебийніс, Носач, Красноносенко, Носицький... Реєстр виявляє також розмаїття синонімів тогочасної української мови: Балакало, Говір, Гутаренко, Розмова, Повідайло.

З'ясуйте спосіб творення власного прізвища та прізвищ двох-трьох однокласників. Обміняйтеся думками про почуте в загальному колі.

Роздивіться ілюстрації до слів, що вже вийшли з ужитку. Сформулюйте кілька припущень, чому слова застарівають. Поділіться своїми міркуваннями з класом.

1

2

1. Кольчуга – обладунок у вигляді сорочки з металевих кілець, продітих одне в одне.
2. Сагайдак – назва набору для лучника, який складався здебільшого з лука з налуччям, стріл з колчаном.
3. Фібула – металева застібка, яка одночасно виконувала роль прикраси.
4. Колти – скроневі прикраси, що підвішувалися до головного убору на стрічці чи металевих ланках – ряснах.

3

4

1. Розкажіть про мову як джерело знань про минуле за планом:
1. Історія в географічних назвах.
2. Історія в іменах та прізвищах.
3. Коли слова стають історією.

2. Виберіть з переліку ті назви, які вказують на особливості розташування.

Селище Приморське; місто Івано-Франківськ; майдан Незалежності; місто Долина; проспект Перемоги; місто Київ; вулиця Володимирська; вулиця М. Грушевського; місто Берегове; вулиця Межигірська; вулиця Борисоглібська; площа Коліївщини; вулиця Друкарська; місто Прилуки; селище Шевченкове.

3. Що ви дізналися про походження назви «Україна»? Як за давніх часів називали себе наші предки? Як називали колись і називають нині нашу країну та її частини?

4. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Назву «Україна» в писемних джерелах уперше вжито в 1187 р. Скільки років тому це сталося?

Що ви знаєте про походження назв міст, сіл, озер, річок свого рідного краю? Які назви вулиць, провулків, майданів пов'язані з історичним минулим вашого міста, села? Як називається центральна вулиця та площа? Що знаєте про походження цих назв?

Прочитайте тексти про імена та назви.

1. Історію творять люди. Кожна людина має ім'я. Саме тому всі події минулого пов'язані з конкретними іменами. Історикові не обійтися без знань про те, якими були імена за сивої давнини, як вони змінювалися. У давні часи ім'я обирали залежно від обставин появи дитини на світ. Так, дівчинку, яка народилася взимку, могли назвати Зимою. Часом батьки іменем виражали ставлення до нового члена сім'ї – дитині, народження якої з нетерпінням чекали, давали ім'я Жданко, Любко. А як багато могли розповісти імена про зовнішність і вдачу! Були серед давніх українців і Дрібки, і Світлики, і Добрині, і Гордині. Наші пращури вірили в магічну силу імені, мали його за оберіг. Тому часто нарікали дітей назвами звірів – Вовк, Ведмідь, вважаючи, що такі імена відлякують злих духів.

Уживали наші предки й складні найменння – Борислав, Доброслав, Славомир, Святополк, Ярополк тощо. Такі імена були поширені, як правило, у князівських родинах. Тому й називають їх княжими.

■ Довідайтеся про походження та значення свого імені. Складіть стисле повідомлення про нього.

2. За різних часів найбільша річка України мала кілька назв – *Дніпро*, *Славута*, *Борисфен*... Як вони виникли, яка з них найстаріша? Сьогодні вчені одностайні, що назва Дніпро – найдавніша. Корінь *дон-(дн-)* зі

значенням «вода» відомий у назвах багатьох річок: Дон, Донець, Дністер, Дунай…

■ Доберіть назви міст, містечок, сіл, які мають корінь ***дон-(дн-)***. Довідайтеся про походження інших назв, згаданих у тексті.

§8. *ЗАГАДКОВІ НАЗВИ*, або ЯКІ НАЙМЕНУВАННЯ В РІДНОМУ МІСТІ (СЕЛІ) НАГАДУЮТЬ ПРО МИНУЛЕ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

На уроці навчитеся

1. Наводити приклади назв своєї місцевості, з яких можна довідатися про минуле. **2.** Розповідати про походження історичної назви рідного міста (села). **3.** Пояснювати, як назви стають у пригоді історикам.

Роздивіться фотографії, прочитайте коментарі до них, а також текст підручника. Що дізналися про походження назв – площі, вулиці та міста? Чи є назви, які бережуть пам'ять про історичні події, у вашому рідному місті (селі)? Як ви думаєте, чому пам'ять про історичні події увічнюють у назвах?

1

2

1. Ярмарок на площі біля Контрактового будинку на Подолі. Київ. 1902 р.

Площа відома від часів Київської Русі як частина подільського торговища. На межі 18–19 ст. площа перетворилася на місце постійного проведення контрактових ярмарків. Тут було зосереджено майже все торгівельне життя міста.

2. Вірменський собор на вулиці Вірменській у Львові.

За свідченнями чужоземних мандрівників, забудова вулиці Вірменської була однією з найкращих у Львові. Окрасою вулиці й міста був Вірменський собор Успіння Богородиці, збудований 1363 р. коштом заможних вірменських купців. Вірмени оселилися у Львові в другій половині 13 ст. За архівними джерелами, у вірменському кварталі Львова мешкало 60 родин вірмен (пізніше, у першій половині 16 ст., у Львові проживало близько 600 вірмен).

Центральна площа Переяслава-Хмельницького – площа Богдана Хмельницького.

Літопис «Повість минулих літ» зберіг легенду, яка роз'яснює назву міста Переяслава: недовго тривав двобій між печенізьким велетнем та юнаком-кожум'якою, який мешкав у тій місцевості, бо кинув чужинця на землю наш богатир, «пролунав крик і побігли печеніги, і гнались за ними русичі, побиваючи їх, і прогнали їх. Володимир же зрадів і заклав місто біля броду того і нарік його Переяславом, бо перейняв славу отрок той». Другу частину до назви додали 1943 року, щоб увічнити пам'ять про події Національно-визвольної війни середини 17 ст. Є в Переяславі-Хмельницькому і площа Богдана Хмельницького, і площа Переяславської ради, де 1654 р. гетьман зібрав козацьку раду, яка ухвалила рішення про військовий союз з московським царем.

Чи знаєте ви, чому вулиця, на якій ви мешкаєте, має саме таку назву? Розкажіть про це один одному.

Відповідно до завдання в групах укладіть словники з 8–10 назв, які нагадують про минуле. Повідомте результати своєї роботи класу. Дайте відповіді на запитання, які виникли під час обговорення.

Група 1. Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати походження назв міст, сіл, де народилися ви, ваші батьки, бабусі й дідусі, назви населених пунктів, де живуть ваші родичі, де ви бували на відпочинку тощо. Укладіть словник географічних назв, які нагадують про події минулого.

Група 2. Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати походження назв озер, річок, урочищ свого рідного краю. Чи є з-поміж них такі, які нагадують про минуле? Укладіть словник таких назв.

Група 3. Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати походження назв вулиць, провулків, майданів, які відображають історичне минуле вашого міста, села. Укладіть словник таких назв.

Як ви розумієте вислів «Життя прожити – не поле перейти»? Чи можна твердити, що таку думку має право обстоювати на прикладі своєї родини кожен з нас? Чи переконав вас матеріал уроку, що наші предки шанобливо ставилися до минулого? Який приклад був для вас найпереконливішим? Чому назви, які пов'язані з історичними подіями, часом змінюють на інші? Наведіть приклад.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали.

Етап уроку / **Бали**	1	2	3
Підготовка до уроку			
Робота в парах			
Робота в групах			
Участь в обговоренні в загальному колі			
Моя оцінка			

Вигадайте казкову країну, назви в якій промовляють про її історію. Намалюйте карту. Складіть невеличку розповідь про свій дивокрай для однокласників. Як ви думаєте, чи так само виникають історичні назви в реальному житті?

§9. *НА КРИЛАХ ПІСНІ,* або ІСТОРІЯ І ФОЛЬКЛОР

На уроці навчитеся

1. Наводити приклади усних історичних джерел. **2.** Пояснювати, як усні джерела допомагають історикам досліджувати минуле. **3.** Розповідати на основі джерела про заснування міста Києва.

Роздивіться фотографію. Кого зображено на ній? Хто сидить у центрі? Коли, на вашу думку, зроблено знімок? Яку історичну інформацію повідомляє цей фотодокумент?

Українські вояки слухають кобзаря. Київ. 1917–1918 рр.

Що в історії називають усними джерелами та як легендарний переказ про заснування Києва знайшов наукове підтвердження?

Аж поки не виникла писемність, люди зберігали досвід в усному слові: казках, переказах, легендах, піснях, загадках, прислів'ях та приказках. Усе це розмаїття уснорозмовних творів називають ***усною народною творчістю***, або ***фольклором***. З фольклорних творів історики довідуються передусім про те, яким було життя за давніх часів, у що вірили люди, чим займалися, якими були звичаї. Відгукувалися словом творці фольклору й на історичні події. Так, чудовими пам'ятками усної народної творчості часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави були билини (старини), у яких ідеться про богатирів – оборонців рідної землі.

Богатирі. Картина В. Васнецова. 1881–1898 рр. Художник створив образи билинних героїв – богатирів Добрині Микитича, Іллі Муромця та Олексія Поповича.

Чимало давніх легенд і переказів потрапили на сторінки літописів. Так, з літопису «Повість минулих літ» до нас дійшла легендарна оповідь про походження назви й час заснування міста Києва: «*Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок і на честь брата найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні...*»

Пам'ятний знак на честь засновників міста Києва. 1982 р. Скульптор В. Бородай.

Довгий час історики не вважали цей літописний переказ правдивим. Проте, зіставивши свідчення літописця з іншими тогочасними джерелами, вчені дійшли висновку, що легенда має історичну основу, а Кий був реальною особою – полянським князем, який жив наприкінці 6 – на початку 7 ст. Підтверджують це й археологічні знахідки на Старокиївській горі: археологам пощастило розкопати рештки городища Кия, яке відносять до 6 ст. Імена інших засновників Києва – його братів і сестри – зберігаються в назвах київських річок, гір, вулиць: річка Либідь, гори Щекавиця та Хоревиця.

1. Із чиїм іменем пов'язує літописець заснування міста Києва? Про походження яких географічних найменувань, крім назви «Київ», ідеться в літописній легенді? **2.** Передайте зміст прочитаного трьома реченнями.

Як історикам стають у пригоді думи козацької доби?

Найціннішим надбанням усної народної творчості козацької доби є ***історичні пісні*** та ***думи***. Думами називають уснопое-

тичні героїчні твори про важливі події та видатних діячів української історії, що напівпроспівувались-напівпромовлялися мандрівними співцями-кобзарями під музичний супровід на бандурі, кобзі чи лірі.

1

2

3

4

1. Кобзар з поводирем. Художня реконструкція С. Васильківського. Альбом «З української старовини». 1900 р.
2. Кобза. 3. Ліра. 4. Бандура.

Козацькі човни атакують турецьку галеру-каторгу.

Героєм однієї з дум є Самійло Кішка. Дума розповідає про відчайдушну спробу українських бранців звільнитися з турецького корабля – галери-каторги. Багато літ поневірявся на турецькій галері з козаками-побратимами Самійло. Нарешті дочекався слушної хвилини. У думі розповідається, як Алкану-паші, «трапезондському княжаті», наснився сон, що провіщав, ніби його галеру пограбовано, наглядачів порубано, а всіх невільників звільнено. Саме так усе й сталося. Потомлені, повернулися турки з бенкету. І, за наказом Алкана-паші, оглянули галеру, але нічого не помітили й

заснули міцним сном. Кішка роздобув ключі, відімкнув кайдани і невільники повстали. Незабаром січове товариство вітало Кішку:

Здоров, – кажуть, – здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси в неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!

На підставі повідомлень писемних джерел історики дійшли висновку, що дума відтворює справжні історичні події. У 80-х роках 20 століття в архівах було віднайдено документи, які підтвердили, що в одній з битв з турками (ймовірно, у вересні 1620 р.) Самійло Кішка потрапив до турецької неволі. Протягом семи років поневірявся на галері, проте й на мить не полишав надії визволитися. Коли випала нагода, підняв повстання та разом з товаришами повернувся додому.

Запропонуйте 5–7 малюнків до коміксу про Самійла Кішку. Чи легко вам втілювати прочитане в малюнках? Чому? Значення яких слів, використаних у тексті, ви хотіли б уточнити?

Поміркуйте, чому на кобзарів під час підготовки походів або повстань покладалися обов'язки залучення вояків до козацьких загонів. Як саме вони впливали на слухачів?

Яких історичних діячів уславлюють історичні пісні?

Відповідь на запитання, винесене в назву пункту, пошукаймо на прикладі. Так, героєм історичної «Пісні про Байду» став український князь-гетьман Дмитро Вишневецький. Він уславив своє ім'я тим, що в 1556 р. на острові Мала Хортиця, що лежить у нижній частині течії Дніпра (нині у м. Запоріжжі), спорудив замок-фортецю. Це укріплення вважають першою Запорізькою Січчю. В одному з походів у володіння кримського хана і на турецькі фортеці Дмитро Вишневецький потрапив у полон і був переданий туркам. Там «*його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської зато-*

Князь Дмитро-Байда Вишневецький.

ки дорогою з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру», – розповідають очевидці подій.

За легендою, султан Сулейман I, вражений винятковою мужністю і презирством до смерті, запропонував українському князеві свою милість, якщо той перейде на його бік. Але Вишневецький ладен був краще загинути, ніж зрадити.

Народна пісня про ці події оповідає так:

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!».
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку й не годиночку;
Та на свого джуру поглядає...
«Ой джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!»

Експонати історико-культурного заповідника «Запорізька Січ» на о. Хортиця (м. Запоріжжя).

Залишки козацького укріплення було знайдено на Малій Хортиці під час археологічних розкопок. Нині Хортиця з прилеглими островами і скелями є національним заповідником. На його території діє Музей історії запорізького козацтва.

1. Доберіть по 2–3 слова – іменники, прикметники, дієслова, доречні у розповіді про Дмитра-Байду Вишневецького. **2.** Сформулюйте відповідь на запитання, винесене в заголовок.

Поясніть, на які особливості козацького життя вказують наведені прислів'я: • *Де байрак, там і козак;* • *Козак з бідою, як риба з водою;* • *Козак, наче орел;* • *Гарний козак, як городній мак;* • *Козак, як голуб: куди не прилетить, там і пристане;* • *Козацькому роду нема переводу.* Повідомте свої думки класу.

1. Складіть стислу розповідь про фольклорні джерела за планом:

1. Якими усними джерелами послуговуються вчені для відтворення минулого за княжої доби?
2. Про які уснопоетичні твори козацької доби дізналися?
3. Про які історичні події розповідає дума «Самійло Кішка»?
4. Чому і як Дмитро-Байда став героєм історичної пісні?

2. Накресліть лінію часу, позначте на ній потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Перші відомості про українських козаків у писемних джерелах датують 1489 роком. Скільки минуло років від першої згадки про українських козаків у писемних джерелах до спорудження козаками на чолі з князем-гетьманом Дмитром Вишневецьким першої Запорізької Січі?

3. Як було засновано столицю нашої держави – місто Київ? Які історичні джерела розвідають про це?

4. Що нового довідалися про козацьке життя з усної народної творчості? Чому козаки стали героями багатьох народних пісень?

Що в матеріалах уроку було новим, а про що вже доводилося читати? Яка інформація зацікавила найбільше? Сформулюйте за змістом уроку 2–3 запитання, на які хотіли б отримати відповідь. Наведіть приклад, як легенди, пісні, думи бережуть пам'ять про справжні події.

1. Прочитайте в книжці «Українські билини» (упорядкування В. Шевчука) перекази за давніми уснопоетичними творами. Який герой вам сподобався найбільше? **2.** Вивчіть одну з козацьких пісень. Підготуйте розповідь про те, яким подіям її присвячено, який вона передає настрій.

Чому кошовий отаман Іван Сірко став героєм багатьох переказів та легенд?

Найвідомішим кошовим отаманом за всю історії Запорізьких Січей був Іван Сірко (бл. 1610–1680). Він провів понад 60 битв проти військ Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки. Своїми походами І. Сірко зажив слави непереможного полководця. Він ще за життя став героєм багатьох легенд.

Запорожці пишуть листа турецькому султанові. Картина Іллі Рєпіна. 1880–1891 рр.

Фольклорна традиція пов'язує з ім'ям Івана Сірка написання легендарного листа турецькому султанові. Народні перекази свідчать, що у відповідь на вимогу турецького султана Мегмеда IV визнати залежність від Туреччини й підкоритися йому, «непереможному лицареві», запорожці на чолі з І. Сірком склали того дотепного листа: «*Запорізькі козаки турецькому султану. Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею, водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар!.. Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день – такий у нас, як і у вас!..*

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорізьким».

■ 1. Роздивіться картину І. Рєпіна. Хто з-поміж її персонажів є Сірком? 2. Висловіть припущення, чому саме легенду про лист запорожців на чолі з І. Сірком художник використав для створення картини.

§10. ЧИ МОЖНА ПОБАЧИТИ МИНУЛЕ, або ІСТОРІЯ НА КАРТІ

На уроці навчитеся

1. Розрізняти умовні позначки на історичній карті та користуватися нею. **2.** Показувати на карті території розселення слов'ян – предків українців, знаходити історичні регіони України. **3.** Показувати на карті області та обласні центри України, кордони сусідніх держав.

Роздивіться фотографії. Кого зображено на них? Який зі знімків зроблено на уроці історії, а який – географії? Чому так думаєте? Чи будь-хто може «прочитати» карту? Що для цього треба знати? Навіщо, по-вашому, карти історикам?

У київських школах. 1948–1949 рр.

Як користуватися історичною картою?

Кожна подія відбувається не тільки в певний час, а й у певному місці. Тому для істориків важливо орієнтуватися в просторі. Навчатимуть вас цього вміння ***історичні карти*** – зменшені зображення земної поверхні, її частин або окремих країн світу, на яких позначають ті або ті події.

Історичні карти створюють на основі географічних, з якими вам доводилося працювати на уроках природознавства. Проте історичні карти істотно відрізняються від них. Насамперед використанням кольорів. Наприклад, якщо на географічній карті кольором позначають висоту місцевості над рівнем моря (зеле-

Починаючи працювати з історичною картою, пам'ятайте такі правила:

За кольорами відрізняють одну територію від іншої.

Штриховкою позначають події та явища, що пов'язані з певною територією. Приміром, перехід району від однієї держави до іншої.

На карті використовують різні шрифти, залежно від того, що ними підписано.

Місця битв позначають перехрещеною зброєю.

Стрілками позначають пересування військ і народів.

Кордони держав, інші межі позначають лініями різного малюнка.

Міста позначають кружечками, квадратиками або малюнками.

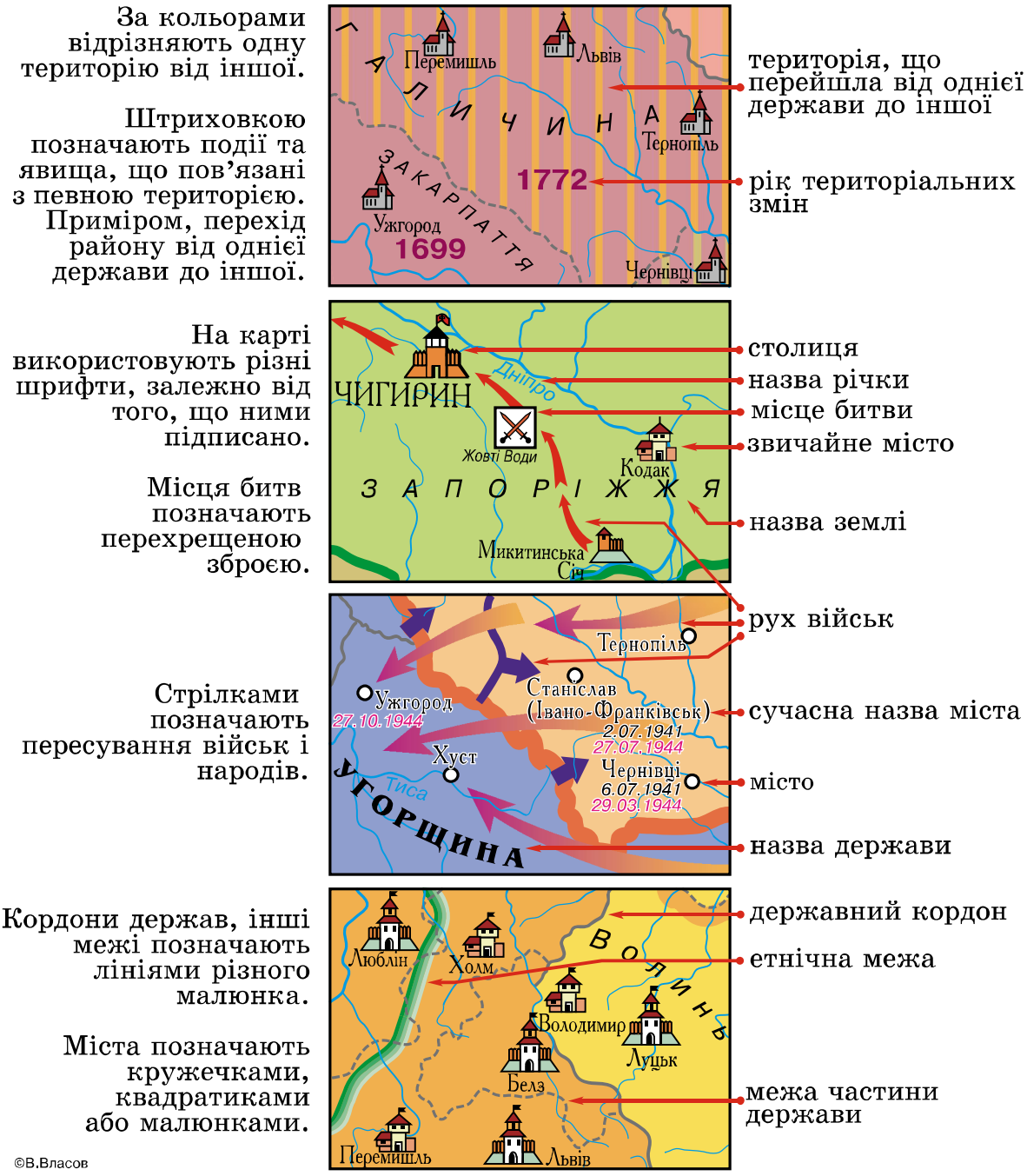

©В.Власов

ний – низовини, коричневий – гори), то на історичній – території держав, розселення народів тощо. Крім того, зображення на історичній карті означають події, що відбуваються в часі. Приміром, з карти можна довідатися, як зростала територія держави впродовж певного часу, куди прямували війська, коли і де відбулася битва, коли виникло місто і коли було зруйноване тощо.

Свої таємниці історична карта відкриває лише тому, хто вміє її «прочитати», тобто розшифрувати й витлумачити. Щоб це зробити, потрібно уважно роздивитися умовні позначки й пояснення до карти, розташовані в її нижньому куті.

Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати 1) дві різні території або держави; 2) перехід певного району від однієї держави до іншої; 3) місця битв; 4) пересування військ або народів; 5) кордони держав, регіонів, областей, територій; 6) міста. Перевірте один в одного, чи правильно виконали завдання.

ЯК ДЕМОНСТРУВАТИ ІСТОРИЧНІ ОБ'ЄКТИ НА КАРТІ

1. Кордони держав слід обводити указкою по замкненій кривій.
2. Напрямки військових походів та пересувань показуйте за стрілками, які позначено на карті.
3. Міста показуйте дотиком указки до умовної позначки (кола-пунсона або зображення міста), а не до назви міста на карті.
4. Річки слід показувати за течією – від витоків до гирла.

Розглянувши карту на сторінці **64** підручника, дайте відповіді на запитання: **1.** У якій області України розташоване місто (село), у якому ви мешкаєте? До якого історичного регіону воно належить? **2.** Які історичні регіони лежать на півночі, які – на заході, а які на сході нашої держави? **3.** Назви яких історичних регіонів указують на їхнє місцерозташування? **4.** Якими історичними землями протікає Дністер?

Кого називають давніми слов'янами? Де мешкали слов'яни – предки українців?

До українців часто застосовують назву ***слов'яни***, адже український народ належить до слов'янських. Крім українців, до слов'ян належать білоруси, росіяни, чехи, словаки, поляки, болгари, македонці, словенці, чорногорці та серби. Вчені умовно поділяють усіх слов'ян на три гілки: західну, східну та південну. Українці разом з білорусами та росіянами належать до ***східної гілки слов'янських народів***.

Предків сучасних слов'янських народів називають ***давніми слов'янами***.

Основним заняттям давніх слов'ян було землеробство та скотарство. Наші предки вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес, льон і коноплі. З городини знали горох, ріпу, редьку, цибулю й часник. З тварин розводили корів, кіз, овець, свиней. Помічниками в слов'янських господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, слов'яни

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Сучасний кордон України
- КИЇВ — Столиця України
- Рівне — Інші міста
- Межі адміністративних областей України
- Межі історико-географічних регіонів
- ПОДІЛЛЯ — Назви історико-географічних та етнографічних регіонів України

були вправними мисливцями та рибалками, полювали не лише для того, щоб здобути додаткові харчі, а й заради хутра – чи не найціннішого товару, який збували сусіднім народам. З-поміж ***ремесел*** – так називають заняття людей з виготовлення знарядь праці та побутових предметів, одягу – неабиякої вправності досягли в ливарній справі та ковальстві. Давні слов'яни були язичниками, тобто обожнювали сили природи – сонце, небо, грім та блискавку.

Роздивіться малюнок давньослов'янського поселення. Складіть розповідь про буденні турботи давніх слов'ян.

Живучи племенами, давні слов'яни час од часу об'єднувалися в більші спілки – племінні об'єднання, або союзи племен. Назви східнослов'янських племінних союзів, які проіснували до утворення держави в 9 ст. із центром у Києві, зберіг літопис «Повість минулих літ». За свідченням літописця, на території України мешкали сім племінних об'єднань: ***поляни***, ***деревляни***, ***волиняни***, ***хорвати***, ***уличі***, ***тиверці*** та ***сіверяни***. Саме їх дослідники вважають безпосередніми предками українців.

Роздивіться карту «Східнослов'янські племінні союзи на території України» на сторінці **66**. Покажіть один одному на карті місто Київ, річку Дніпро, межі розселення східнослов'янських племінних союзів – предків українців. Назвіть східнослов'янські племінні союзи, що мешкали на наших теренах у 7–8 ст. і були предками українців. Які союзи племен були предками білорусів та росіян?

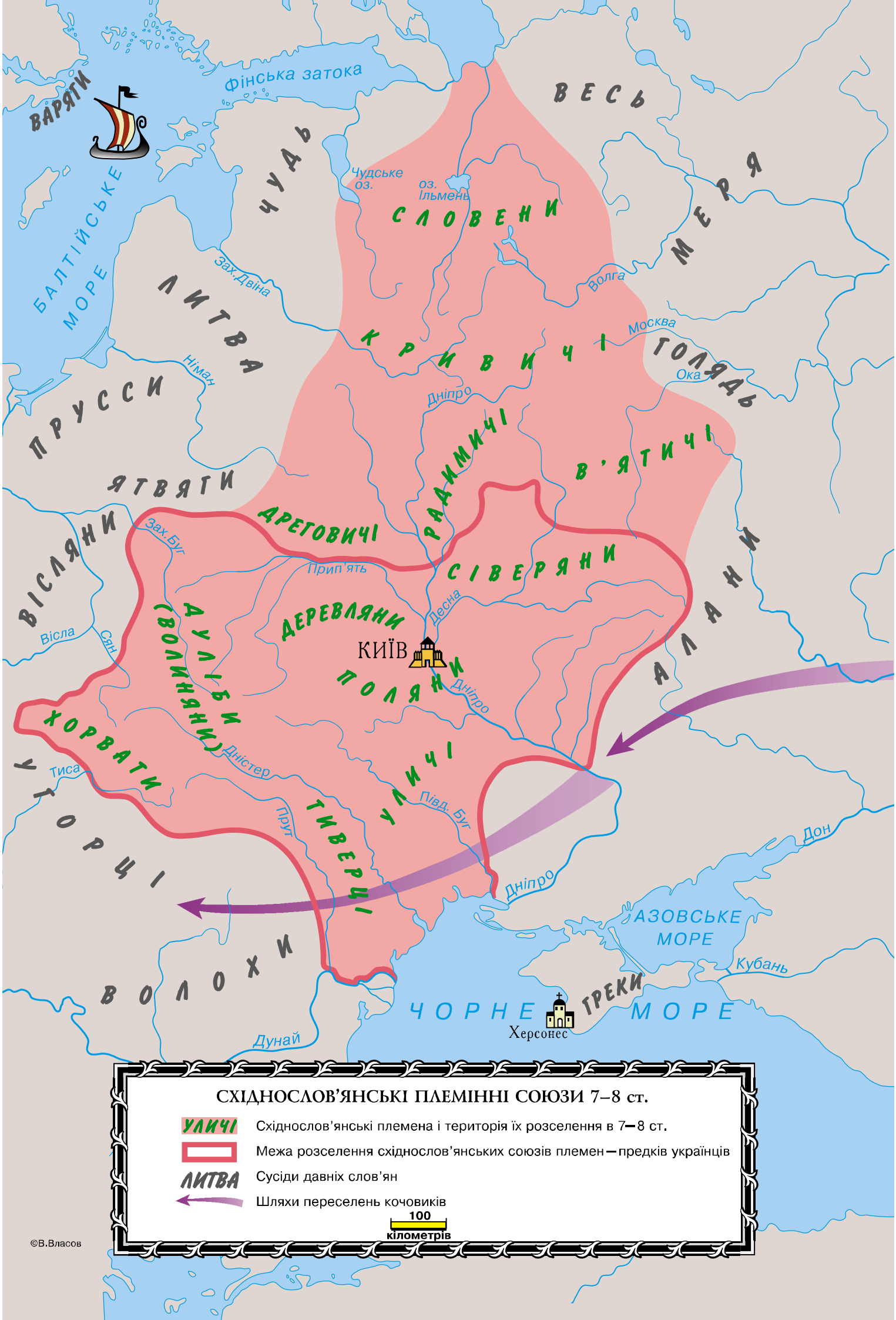

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ СОЮЗИ 7–8 ст.

УЛИЧІ — Східнослов'янські племена і територія їх розселення в 7—8 ст.

Межа розселення східнослов'янських союзів племен — предків українців

ЛИТВА — Сусіди давніх слов'ян

Шляхи переселень кочовиків

100 кілометрів

©В.Власов

Яким є адміністративно-територіальний устрій сучасної України?

На території України нині 24 області. До складу України належить також Автономна Республіка Крим. Столицею України є її найбільше місто – кількамільйонний Київ. Загалом в Україні 454 міста.

У нашій країні живе понад 45 млн осіб. За переписом населення на 5 грудня 2001 року міське населення складало 32 млн 574 тис. осіб, сільське – 15 млн 883 тис. осіб. Міських жителів більше в індустріальних східних і південно-східних областях: Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій. Сільське населення переважає в західному регіоні України – Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській областях.

Поряд з українцями, яких є понад 37 млн, в Україні мешкають росіяни (понад 8 млн), білоруси (275 тис.), молдовани (258 тис.), кримські татари (248 тис.), болгари (204 тис.),

угорці (156 тис.), румуни, поляки, євреї, вірмени, греки й представники багатьох інших національностей.

Скориставшись картою, покажіть території областей. Знайдіть місто – столицю України, міста – обласні центри. Знайдіть міста, розташовані на заході та сході, півночі та півдні. Покажіть держави, з якими межує Україна.

1. Що треба знати, щоб користуватися історичною картою?

2. Розглянувши карту на сторінці 66 підручника, вкажіть назву східнослов'янського племінного союзу 7–8 ст., землі якого лежали:

1) на північному сході від полян, на лівих притоках Дніпра; 2) на південь від полян; 3) на захід від полян; 4) між Дністром та Прутом.

3. Виберіть речення, у яких ідеться про давніх слов'ян, складіть з них розповідь.

1. Були предками українців.
2. Примандрували на наші землі 5–7 тисяч років тому.
3. Були кочовиками.
4. Жили племенами, кожне з яких мало свою назву.
5. Плем'я очолював князь, який мав при собі військові загони – дружини.
6. Сусідні народи називали їх кінними стрільцями з лука.
7. Обожнювали сили природи.
8. Були надзвичайно войовничим народом.
9. Центрами племінних земель були укріплені міста-городи.
10. Збереглося ім'я одного з правителів, легендарного засновника міста Києва – Кия.

4. Скориставшись картою на сторінці 67, дайте відповіді:

1. На які адміністративно-територіальні одиниці поділено Україну? Які з них мають найбільшу територію?
2. Якими областями протікає Дніпро?
3. З якими державами межує Україна?

Чи цікаво вам працювати з історичною картою? Що найбільше сподобалося? Чи легко складати історичні карти? Навіщо це роблять?

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

З-поміж багатьох іноземців, які в 16–18 ст. відвідали Україну й залишили по собі оповідні джерела про неї, особливе місце, безперечно, належить французькому інженерові Гійому Левассеру де Боплану (1600–1673). Гійом де Боплан перебував на нашій землі близько 17 років, протягом яких багато подорожував, збираючи матеріали для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів українських земель. Адже цей французький інженер був фахівцем і з картографії. На так званій Генеральній карті України відображено 1293 об'єкти, зокрема 993 назви населених пунктів та 160 назв річок. Боплан уперше подав

на карті територію України на підставі математичних вимірів, що дало змогу картографам на початку 18 ст. уточнити карту Європи.

До своїх карт Боплан підготував докладні пояснення, які й становлять зміст його книжки «Опис України». Вона вийшла друком у Руані 1651 р., одразу ставши надзвичайно популярною. Праця Боплана, яка знайомила європейців з природою та географією України, побутом і звичаями українців, була перекладена багатьма мовами і видавалася в Лондоні, Варшаві, Вроцлаві.

Генеральна карта України Г. де Боплана «Загальний план Диких полів, простіше кажучи України. З належними провінціями». Надрукована в Гданську в 1648 р.

■ Що найбільше вразило в розповіді про Боплана? Чи достатньо знати лише історію, щоб створити історичну карту?

ПРОЧИТАЙТЕ НА ДОЗВІЛЛІ

Скарби українського степу

Без Васька й Миколки не відбувалася жодна помітна подія в містечку. Зрозуміло, що майже завжди ті подвиги були звичайнісінькими хлоп'ячими витівками, тож через тиждень-другий про них усі забували. Найдовше протрималася на першому місці в хіт-параді чуток Васькова й Миколчина втеча з дому. Щоправда, подія та перетворилася на втечу в оповідях сусідів. Насправді ж хлопці зважилися на археологічну експедицію. Одного дня, прихопивши з дому лопати й старенького наметика, друзі вирушили в степ. Не думайте, що мандрувати треба було світ за очі. Ні! Степ розпочинався за Васьковим і Миколчиним городом, бо їхні родини мешкали на околиці містечка.

Наміри хлопці мали найшляхетніші – знайти скарб. «От мрійники, – подумаєте ви. – Хіба можна серйозно сподіватися на коштовну знахідку в наш час, коли все довкола сотні разів копано-перекопано?!» Хлопці теж так думали, аж поки не повернувся з армії Васьків старший брат Сашко. Він мріяв навчатися на історика, просто марив славою видатного археолога, тож одразу записався до археологічної експедиції. У ті роки в нашому степу українські вчені досліджували скіфські поховання. Скіфи – давній народ, який мешкав колись на території України. Основним заняттям скіфів було скотарство – розведення худоби. Потребуючи нових пасовиськ для худоби, скіфи постійно переходили з місця на місце, тобто були кочовиками. За такого способу життя народи не залишають по собі кам'яних споруд – ні веж, ні палаців, ні мурів. Тож єдиними скіфськими пам'ятками є могили-кургани. Скіфи вірили, що смерть людини означає закінчення її життя земного й початок потойбічного. Могили заможних скіфів облаштовувались як підземні житла. У глибоких ямах вони споруджували з дерева кілька приміщень, які називають катакомбами. Небіжчика клали туди, вбраного в найошатніший одяг, що мав його за життя, у коштовних прикрасах і зі зброєю, поряд ставили посуд із наїдками та напоями.

Поряд із господарем був і його бойовий кінь у спорядженні, раби. Зверху підземне житло перекривали дошками й насипали над ним курган. Що шанованішим був небіжчик, то вищий курган насипали над його могилою.

Про все це розповів Васькові й Миколці Сашко, який тепер працював на розкопках кургану, відомого під назвою Товста Могила. Два тижні від нього не було ні слуху ні духу. Васькові вже набридло огризатися на кпини хлопців, тому він сам, випереджаючи розпитування, глибокодумно зауважив: «Та який із Сашка скарбошукач. Оце коли б ми з Миколкою вирішили податися за скарбами, будьте певні – з порожніми руками не повернулися б». Хлопці на ці міркування дружно реготали, бо знали, що найчастіше мрії Васька й Миколки мріями таки й лишалися. Проте наприкінці квітня на кілька днів повернувся Сашко.

– Тримайте, шибайголови, може помудрішаєте, – жартував Сашко, даруючи Васькові й Миколці дві позеленілі бляшанки.

– А що воно?

– Знахідка зі скіфського кургану.

– Оце й усе!

Сашко, як видно, чекав на таку реакцію меншого брата, бо заторочив як по написаному. Виявилося, що Товста Могила – гарно збережений скіфський курган, у якому було кілька поховань. «Два тижні невтомної праці проклали шлях для наступних досліджень, – розповів Сашко. – Керівник експедиції, вчений-археолог Борис Мозолевський з кожним днем, проведеним на кургані, ставав упевненішим: Товста Могила подарує світові дивовижні пам'ятки. Одного дня під вечір пощастило розкопати бронзові оздоби воза та поховальної упряжі – тільки різноманітних бляшок було під дві сотні!»

– Оце вони і є, ті бляшки? – перепитав Васько.

– Ні, ті, з кургану, поїдуть до лабораторії. Ці ж я змайстрував на зразок скіфських, вам на сувенір, – відповів Сашко.

Відтоді Васько й Миколка втратили спокій. Сашко наприкінці квітня знову подався в експедицію, а хлопці почали обмірковувати, як самим долучитися до археологів. Минув травень, ось уже й середина червня, а друзі все не наважувалися. «Коли б хоч Сашко приїхав на кілька днів, розповів, що там знайдено», – нетерпеливився Васько. «Якщо завтра він не повернеться – рушаймо! Бо поки ми сидітимемо на печі, без нас усі скарби скіфські знайдуть!» – поставив крапку Миколка.

Коли вирішено, то вирішено. Наступну ніч хлопці вже гаяли в степу... Третій день археологічної експедиції був знаменним. Хоч скарбів хлопцям знайти не пощастило, зате знайшли їх самих. Серед пошукової команди був і Сашко.

– Поки ви тут шанці[1] копаєте, у Товстій Могилі пектораль знайшли.

– Яку пектораль?

– Царську. Це нагрудна прикраса з чистого золота. Шедевр давнього мистецтва.

Васько й Миколка якусь мить мовчали, похнюпивши голови, а тоді почали розпитувати. Найбільше їх здивувало, що курган, який насипали над небіжчиками дві з половиною – три тисячі скіфів упродовж тижня, знімали найсучаснішою технікою більше місяця. А царську прикрасу було знайдено на глибині вісім з половиною метрів од рівня поля. Двадцять три століття беріг український степ цю унікальну пам'ятку.

Пригода в древньому Херсонесі

«Ой, яке ж воно гарне! – вигукнула Яринка, коли побачила море. – І зовсім не таке, яким собі уявляла». Кільканадцять годин подорожі нарешті позаду, тож Яринка приєдналася до гурту дівчаток, які захоплено розпитували в екскурсовода про мешканців морських глибин. Поки дівчача компанія гомоніла про те, де на узбережжі можна назбирати перламутрових скойок на намисто, хлопці вже бродили у воді, забрьохавшись мало не по пояс. Екскурсовод, нітрохи не збентежений допитливістю дівчат (мабуть, звик за багато років роботи в дитячому таборі), саме розповідав про дельфінів-афалін – найбільших тварин Чорного моря. Та, почувши нестримний хлоп'ячий регіт, урвав розповідь.

– Здається, маємо вже першого пірнальника, – насупився він.

І ось хлопці, обступивши мокрого як хлющ товариша, навперебій розповідають про пригоду. Героєм, точніше жертвою морської стихії, який першим на собі відчув нестримну силу чорноморської хвилі, був Петрик. Такий собі Котигорошко, бо хоч і сказав, що закінчив третій клас, був дрібнішим за декого з другокласників, тож не дивно, що хвиля повалила його з ніг.

– На сьогодні досить, – підсумував екскурсовод. – Ходімо в корпуси – облаштовуватися, сушитися й відпочивати. Бо завтра у вас багатий на враження день. Поїдемо до міста.

---

[1] *Шанці* – земляні укріплення у вигляді ровів з насипом, окопи.

«От тобі й маєш, – розчаровано зітхнула Яринка. – Не встигли виїхати з міста, як знову маємо туди мандрувати. Нічого й казати: гарний початок канікул».

Ранок наступного дня видався тихим і хмарним. «Маємо ще одну прикрість. Південь називається», – картала долю Яринка, вмостившись біля вікна туристичного автобуса.

– Це добре, що сьогодні хмарно, – зауважив екскурсовод, коли автобус рушив. – Сонечко вас пожаліло, видно, знає, що ви тільки-но приїхали й ще зовсім не засмагли. До речі, чи не забули нотатники, олівці, фломастери? Побачите стільки, що варто буде одразу записати й намалювати, щоб потім було що розповідати в школі.

– Що ж ми, по-вашому, міст не бачили? – озвалася Яринка.

– Таких – ні. Бо місту, до якого їдемо, більше двох з половиною тисяч років. Збудували його на березі севастопольської бухти переселенці-греки, які знайшли на кримській землі свою другу батьківщину. Ось і приїхали. Зараз ви ступите на землю древнього Херсонеса.

Діти висипали з автобуса й опинилися на узвишші, з якого відкривалася панорама розкопок. Увагу привертали міські мури. Вони були складені з білокам'яних брил і на дотик виявилися напрочуд теплими. «Як черінь[1] у бабусі на печі», – подумки зауважила Яринка, непривітний настрій якої випаровувався як крапелька солоної морської води з гладенької гальки.

Стіни Херсонеса, що й тепер здіймалися подекуди до 10 метрів заввишки, особливо вразили хлопців, які тут-таки почали сперечатися, чи легко їх було здолати за давнини.

З розповідей екскурсовода діти довідалися, що назва «Херсонес» походить від грецького слова «півострів». Від самого початку свого існування місто мало чітку прямокутну забудову. Прямі вулиці сягали завширшки шести метрів і були щільно забудовані. Археологи розкопали міський театр, монетний двір, багато жител, господарських споруд – виноробень, гончарних печей, рибозасолювальних ям, лазень. До нашого часу вціліли рештки грецьких храмів. Найдивовижніше, що все це можна було побачити на власні очі, доторкнутися рукою, зазирнути всередину. Тож коли екскурсія закінчилася й діти

[1] *Черінь* – нижня площа, дно печі, де горять дрова.

отримали змогу перевести подих у затінку, бо від вранішньої прохолоди не лишилося й згадки, ніхто й не подумав перепочивати. Усі розбрелися містом, щоб іще раз оглянути старожитності.

Яринка з приятелькою побігла до театру, бо хотіла сфотографуватися на кам'яних глядацьких лавах.

Обійшовши амфітеатр[1], дівчата вмостилися на кам'яній лаві. І тут Яринці спало на думку спробувати себе в ролі актор-ки. Перестрибуючи з камінця на камінець, вона дісталася сцени та раптом зачепилася за кам'яний виступ і... Все полетіло сторчголов. За якусь мить, оговтавшись, дівчинка роззирнулася й отетеріла. Навколо неї юрмилися стрункі засмаглі люди у світлому легкому вбранні – хітонах[2] і накидках. Юрба гомоніла: здається, всі були чимось схвильовані. Підвівшись, Яринка чимскоріш відійшла вбік, придивилася, де б сховатися. Неподалік, на розі вулиці, вона побачила велику будівлю, прикрашену різьбленими колонами, й подалася туди. «Напевно, найнепомітнішою я буду за крайньою колоною», – подумала Яринка й спробувала прослизнути туди. І раптом – з кимсь не розминулася. Те, кого вона побачила, збентежило її ще більше. У затінку колони причаївся невдаха Петрик – той самий, який напередодні відкрив сезон купання.

«Ти завжди втрапляєш у халепи?» – спитала Яринка. «Буває, – зізнався хлопець, – хоча таке – вперше. Уяви, зачепився за цеглину і... Отямився тут. Та годі про це, давай краще підстежимо за цими людьми, може, довідаємося, що з нами трапилося і як із цієї пригоди виплутатися».

Греки збиралися на головній міській площі – агорі. Кремезний окличник, повертаючись у різні боки, урочисто виголошував: «Вперед проходьте! Проходьте вперед!». Скоро на площі стало тісно від люду – зійшлося мало не все місто. Щоправда, тут були тільки чоловіки – так заведено в грецьких полісах[3]. По якійсь хвилі гамір стих і до громадян звернувся поважний

---

[1] *Амфітеатр* – відкрита кругла або напівкругла споруда для видовищ з ареною посередині.

[2] *Хітон* – чоловічий і жіночий лляний або вовняний одяг, що нагадував сорочку, підперезану поясом з напуском.

[3] *Поліс* – античне місто-держава, особлива форма рабовласницької держави.

городянин. Він говорив, що настав час посвятити в херсонесити молодь. Наперед вийшло кілька десятків юнаків, які по черзі, звівши очі до неба, виголосили присягу: «Клянуся богами й богинями олімпійськими[1], що не зраджу Херсонеса. Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави і громадян...»

Яринка, приголомшена побаченим і почутим, озирнулася на свого супутника. І саме вчасно, бо він знову перечепився об камінець на бруківці і падав. Яринка схопила його за руку і відчула, що летить, летить у провалля. А коли підвелася, то була біля сцени херсонеського театру. Як не дивно, поряд з нею сидів, розтираючи забите коліно, Петрик. «Оце політ!» – тільки й мовила Яринка.

На завершення екскурсії Херсонесом діти відвідали музей археологічних знахідок. Найбільше всіх вразила мармурова плита, вирізьблена словами присяги херсонеситів. Коли екскурсовод читав текст пам'ятки, Яринка відчула на собі погляд й озирнулася. Петрик, щасливо всміхаючись, шепотів: «Зевсе, Геє, Геліосе, Діво, божества олімпійські! Я не замишлятиму ніякої несправедливої справи проти будь-кого з громадян...»

Козацька слава

Лекція з історії закінчилася, й студенти-першокурсники метушливо згортали конспекти. Раптом крізь гамір десь із середини аудиторії гукнув розхристаний юнак:

– Шановний професоре, а чи траплявся вам випадок, коли ви зрозуміли, що ваша слава насправді належить не вам, а козакам-запорожцям, історію яких ви так невтомно досліджуєте?

Дмитра Івановича Яворницького, видатного козакознавця, запитання зупинило майже у дверях. Хвильку повагавшись, професор як завжди тихо, ніби по-змовницькому, мовив:

– Слава, дорогенькі мої, річ химерна. Мабуть, мав рацію давньоримський мудрець, коли запевняв, що справжня слава в тім, щоб робити те, що гідне бути описаним, і писати те, що гідне бути прочитаним...

---

[1] *Олімпійськими* – Олімп-гора, на якій за віруваннями давніх греків, жили боги.

Студенти вже не квапилися йти на інші заняття, а знову сиділи на лавах, затамувавши подих, бо знали, що кращого оповідача, ніж професор Яворницький, годі шукати.

– Козацька минувшина, яку я досліджую, гідна бути не лише описана, а й намальована. Те, що слава беззастережно належить цим українським лицарям, я знав завжди. Мав багато нагод у тому пересвідчитися. Та найкумедніші випадки траплялися після того, як художник Ілля Рєпін представив на суд публіки свою знамениту картину «Запорожці».

– Ви маєте на увазі, що консультували Рєпіна з усіх питань козацького побуту – одягу, зброї, звичаїв, – не вгавав допитливий юнак.

– Ні, бо така праця, хоч і вельми почесна для мене, навряд чи гідна опису.

– Пан професор пишається тим, що в певному сенсі став персонажем картини, – долучився до розмови інший студент. – Адже це правда, що ви, Дмитре Івановичу, позували Іллі Рєпіну для образу писаря?

– Справді, для мене велика честь ще й так прислужитися живопису. Втім, для слави це пусте. Розкажу вам, що довелося мені якось почути від таких-от студентів, як і ви.

Було це кілька років назад. Закінчивши лекції, я зайшов до бібліотеки. Зайняв вільне місце й поринув у читання. Та невдовзі увагу мою привернули двоє студентів, що сиділи поряд. Вони весь час перешіптувалися, киваючи в мій бік. Я прислухався. «Знаєш, професор Яворницький такий славолюб! – почув я. – Вмовив Рєпіна, щоб той увічнив його на своїй картині, а тепер ще й хизується, розповідаючи студентам, що всі його впізнають. Один мій приятель розповідав, як Яворницький хвалився своїм знайомством з Левом Толстим. Каже, що їхав якось у поїзді. У купе з ним – славнозвісний письменник. Проте не встиг він відрекомендуватися, як Толстой першим подає руку. “Упізнав вас, шановний, ви писар з картини Рєпіна «Запорожці”».

– Саме так, дорогенькі, і народжуються легенди, – все ще таємничо зауважив професор і додав: – Утім, частка правди в цій оповіді є. Ілля Рєпін списав персонажів своєї картини з багатьох відомих людей, за походженням українців. Серед зображених і генерал Михайло Драгомиров (його увічнено в постаті кошового Сірка), і художник Микола Кузнєцов (поране-

ний в голову козак), і колекціонер-меценат Василь Тарновський (худорлявий військовий суддя в чорній шапці й золотистій сорочці). Та тільки з письменником Толстим я познайомився не через зображення на картині. Гостював у нього, бесіду мав про давню минувшину. І познайомив нас, до речі, студент.

Зала загула. Запитання сипалися зусібіч. Цікавилися і долею картини, відзначеної золотою медаллю на виставці в Мюнхені, і українським корінням художника Іллі Рєпіна, який народився на Харківщині. Та найбільше розпитували про героя картини – кошового отамана Івана Сірка.

– Чи правда, що із сотні походів, у які ходив Сірко, жодного не було програно?

– Чи правда, що коня міг на скаку спинити?

– А чи міг кошовий у степу дорогу знайти з зав'язаними очима?

– Що скажете, професоре, на таку чутку: мовляв прожив Сірко двісті десять років, а коли помер, то козаки землю на його могилу шапками носили?.. Правицю ж отаманову сім років після його смерті брали в походи, вірячи, що з Сірковою рукою не знатимуть поразки.

Дмитро Яворницький усміхнувся.

– Багато легенд живе про Сірка. Запевняю вас, що шанували козацького отамана навіть його супротивники. А що вже тогочасні володарі! Листувався він і з царем московським, і з королем польським.

– То легенда про лист турецькому султанові, якій присвячено картину Рєпіна, – не вигадка? – не вгавали студенти.

– Можливо, хтось із вас зробить відкриття, розгадавши цю загадку козацької історії. Безсумнівно лише те, що вільнолюбством, радістю та гумором, властивими запорожцям, сповнені і лист, і картина.

Студенти розходилися зі сміхом, підбадьорюючи одне одного козацькими дотепами й жартами, яких пригадали чимало. Видно й справді слава козацька – не тільки у військовій майстерності, а й у меткому слові, душевній пісні, щирому сміхові.

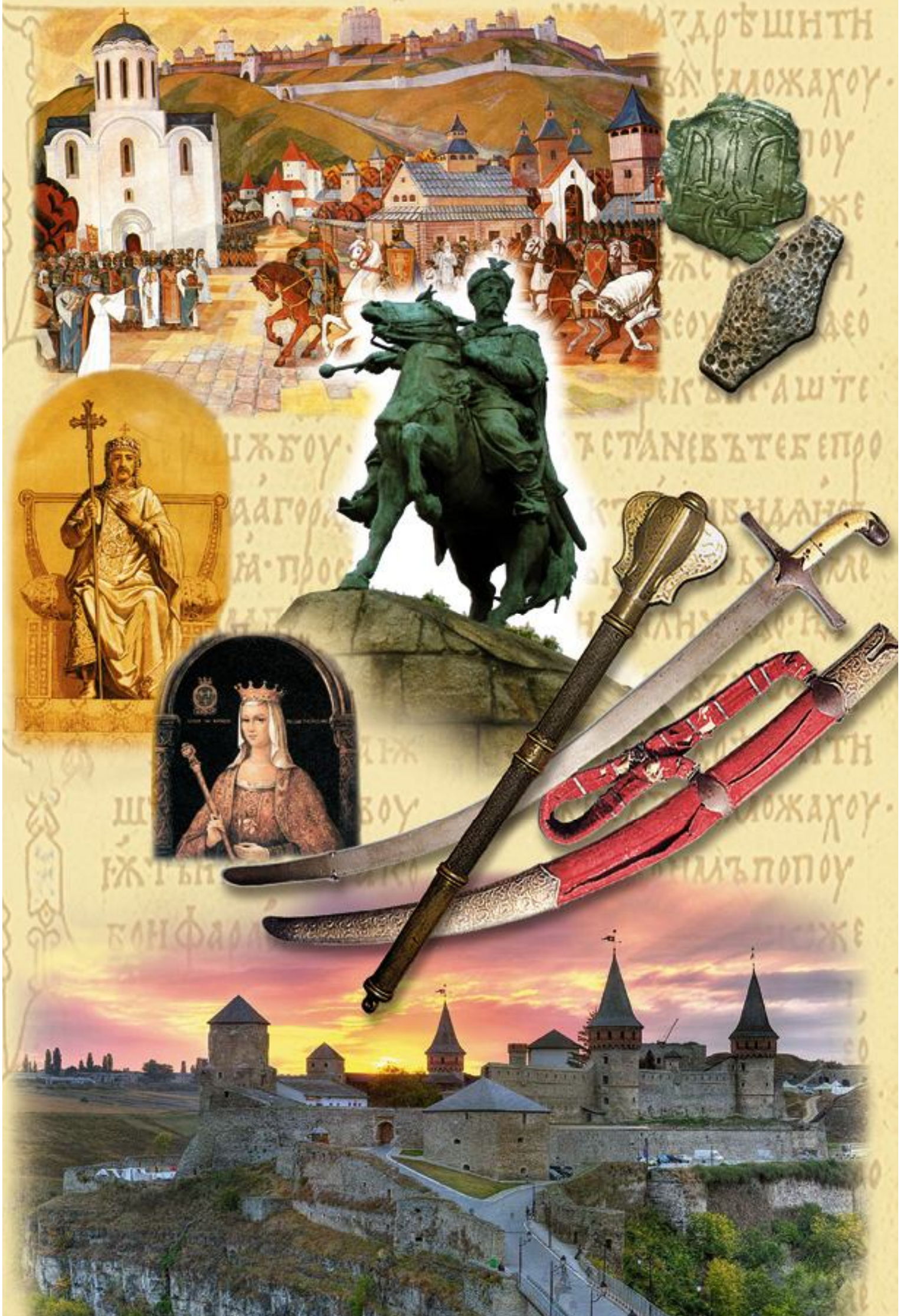

Розділ 2

Про що і про кого розповідає історія

§11. *БЕЗІМЕННІ ТА ВІДОМІ ГЕРОЇ*, або ЛЮДИ В ІСТОРІЇ

На уроці навчитеся

1. Наводити приклади різних груп населення України в минулі часи. **2.** Визначати спільне та відмінне в житті різних груп населення. **3.** Наводити приклади історичних постатей. **4.** Розповідати про Тараса Шевченка.

Роздивіться фотографію. Коли жили зображені на ній люди? Чому так думаєте? Що в їхній зовнішності свідчить про освіту й заняття? Чиї твори ви читали? Про що в них ідеться? Як можна назвати всіх цих людей одним словом? Яку роль, на вашу думку, відіграють представники зображеної групи в історії народу?

На відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (зліва направо): М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903 р.

Про які групи населення свідчать джерела від часів Київської Русі та за наступних століть?

На час виникнення першої держави на наших землях – із центром у Києві – мешканці Русі поділялися на певні групи. Кожен робив свою справу: одні плекали хліб, інші майстрували, комусь належало піклуватися про дотримання релігійних обрядів, а комусь – захищати мирну працю інших. Життя кожної групи корилося писаним та неписаним законам, що складалися впродовж віків.

Слов'янських правителів здавна називали ***князями***. Влада князів була спадковою, тобто передавалася від батька до сина. Тільки син князя міг бути князем. Найвпливовішим князем за Київської Русі був великий князь київський. Ви вже дещо дізналися про великого князя київського Володимира Святославовича. Пригадайте, що саме. Були князі й за пізніших часів. «Некоронованим королем Русі» в 16 – на початку 17 ст. називали князя Василя-Костянтина Острозького. На попередніх уроках ви довідалися про засновника першої Запорізької Січі – князя Дмитра Вишневецького.

Князі мали віддане оточення – воїнів – ***бояр*** та ***дружинників***. Ними ставали вихідці з шанованих, близьких до князя родин. Основним їхнім заняттям була служба в князівському війську, за що вони отримували щедру винагороду. Бояри та дружинники не лише брали участь у воєнних походах, а й обіймали урядові посади.

Від запровадження християнства впливовим стає ***духівництво***, яке опікувалося християнською церквою та всім духовним життям.

Слово **церква** *означає: дім Божий, тобто святе місце, призначене для християнських богослужінь і молитов, а також громада віруючих.*

Тих, хто жив у селах та працював на землі, називали ***селянами***, а мешканців міст – ***міщанами***. Серед міщан були ремісники та купці.

Від 16 ст. – за козацької доби – провідною групою населення українських земель стає ***козацтво***.

Наприкінці 18 ст. українських селян та козаків було покріпачено. Вони стали власністю панів-поміщиків. Мільйони українців народжувалися та вмирали, не маючи особистої волі. Пан мав право продати кріпака, обміняти його на іншого тощо.

Великі зміни відбулися на наших землях у другій половині 19 ст. Окрім поміщиків, селян та ремісників, з'явилися нові групи населення. Збіднілі селяни йшли в міста, де наймалися працювати на заводи та фабрики. Так вони ставали ***робітниками***. Власників цих підприємств називали ***буржуазією***. Дедалі численнішою ставала група людей розумової праці – вчителів, лікарів, агрономів, ветеринарів, інженерів, бухгалтерів. Цю групу називають ***інтелігенцією***. Зрозуміло, що життя представників різних груп істотно відрізнялося.

Кріпацтво – *втрата селянами права самовільно залишати місця свого мешкання, їхня особиста залежність від пана.*

1. Дайте відповіді на три «чому»: 1) Чому в той самий час люди не живуть однаково? 2) Чому найчисельнішою групою українського населення в 11–19 ст. було селянство? 3) Чому із часом з'являються нові групи населення? **2.** Доберіть 5–7 іменників, якими можете себе схарактеризувати: Я (хто?)… На належність до яких груп указують ці слова? Як називають великі групи людей, які живуть на певній території (у певній державі), говорять однією мовою, мають спільні традиції та звичаї?

Роздивіться картину П. Андрусіва. Складіть невелике повідомлення за планом:

1. За якої доби відбулася зображена подія? Чому ви так думаєте?

2. Представників яких груп населення зображено? Що дає підстави для такого висновку?

3. Представників яких груп, про які йшлося в тексті уроку, немає на картині? Чим це можна пояснити?

Роздивіться малюнки С. Васильківського. На яких з них зображено українських козаків? Свою відповідь обґрунтуйте кількома аргументами. Які риси вдачі українців утілив художник? Чи вважаєте ці риси чеснотами? Яку рису вважаєте найкращою? Чому?

Роздивіться фотографії кінця 19 – початку 20 ст., на яких зображено буденне життя українських селян та робітників. Які відчуття у вас викликають ці знімки? Скориставшись фотографіями як історичними джерелами, складіть 2–3 речення про життя українських селян та робітників у минулому.

Селянська родина обідає коло хати. Київщина. 1906 р.

Жнива. Село Білики на Полтавщині. 1906 р.

Жінки тіпають коноплі. 1901 р.

Вуглекопи в шахті. Донбас. 1911 р.

Будівельні роботи на металургійному заводі в Юзівці (сучасний Донецьк). 1911 р.

Оратор закликає до страйку робітників заводу в Катеринославі. Жовтень 1905 р.

Про які групи населення часів Київської Русі свідчить Володимир Мономах?

До наших днів збереглася пам'ятка, відома під назвою «Повчання» Володимира Мономаха. «Повчанням» князь ***Володимир***

Мономах, який правив у Києві в 1113–1125 роках, звертається до своїх дітей. Автор подає приклад взірцевого правителя, навчає гідної цього високого звання поведінки та способу життя. Володимир Мономах пише про те, що князь повинен піклуватися про підданих; не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам має пильнувати всі справи в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців засуджували до смерті; у походах жити одним життям із дружинниками. Взірцевим володарем Мономах вважає свого батька Всеволода, який, сидячи вдома, вивчив п'ять іноземних мов. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки зі свого життя, а також про власні добрі вчинки: він добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти усобиць, здійснив 83 великих походи, уклав 19 мирних угод з кочовиками, які спустошували наші землі тощо.

Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, які починаються словами *Що? Хто? Де? Як? Коли?*, й одне запитання *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них.

Прочитайте уривок з «Повчання» Володимира Мономаха й дайте відповіді на запитання.

«Тож, Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас.

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступайтеся самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; не погубляйте ніякої душі християнської.

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться.

Золотий змійовик-оберіг, що належав князеві Володимиру Мономаху. Знайдений у лісах під Черніговом 1821 р.

На лицьовому боці пам'ятки зображено архангела Михаїла. На зворотному боці – жіноча голова зі зміями замість волосся.

А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так само як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж – усякому

лихому мати: що людина вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго... Хай не застане вас сонце на постелі».

■ Про які людські якості йдеться у фрагменті? Яких життєвих правил навчає Мономах своїх дітей? Чи слушні вони для інших груп населення? Які якості цінували в людях найбільше наші предки? Чи втратили вони значення для сьогодення?

Кого називають історичними постатями? Чому ім'я Тараса Шевченка стало символом українського відродження?

Таких людей, імена й вчинки яких засвідчені джерелами і діяння яких впливали на перебіг історичних подій, називають історичними постатями. Історичною постаттю, приміром, є Володимир Мономах. Погортайте опрацьовані сторінки підручника й назвіть інших.

Тарас Шевченко. Автопортрет. 1840 р.

Історичною постаттю, чиє ім'я стало символом українського відродження, є ***Тарас Шевченко***.

У 19 ст. на географічній карті держави Україна не було. Українські землі переділили між собою дві імперії – Російська та Австрійська: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина й Південна Україна перебували під царською владою, а Галичина, Буковина й Закарпаття – під цісарською. І хоч у житті цих держав було чимало відмінностей, проте ставлення їхніх володарів до мешканців підкорених земель було майже однаковим: їх не вважали за окремі народи, відмовляли в праві на власну історію та культуру, обмежували вживання рідної мови. Саме в такий час випало жити українському поету Тарасові Шевченку.

1840 р. вийшла друком збірка його віршів під назвою «Кобзар». Перше видання збірки складалося з восьми творів. Після арешту поета в 1847 р. книжку заборонили, але збірка поширювалася в рукописних списках. Вірші з «Кобзаря» вивчали напам'ять, вони ставали народними піснями. Секрет цієї популярності не тільки в мистецькій довершеності віршів, а й у тому, що вони були зрозумілі й близькі українцям, адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав за-

клик до власного народу скинути чужоземне ярмо та здобути волю.

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

1840.

Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Єдина ілюстрація в першому виданні «Кобзаря» із зображенням кобзаря з хлопчиком-поводирем на першій сторінці виконана другом поета – художником Василем Штернбергом.

Катерина. Картина Т. Шевченка, виконана на тему однойменної поеми в 1842 р. Тарас Шевченко – автор понад тисячу творів образотворчого мистецтва.

Тарас Шевченко (1814–1861) на власному житті відчув усі лиха кріпацької неволі. Впродовж 24 років від народження він був кріпаком. Дев'ятилітнім Шевченко потрапив до панського двору козачком, тобто хатнім служкою. Особисту волю Тарас Григорович здобув завдяки клопотанням друзів – художників Карла Брюллова та Івана Сошенка й поета Василя Жуковського, які викупили його з кріпацтва. Вони влаштували талановитого юнака в Петербурзьку художню академію. За кілька літ, закінчивши академію, Шевченко зі званням художника й славою поета приїхав в Україну. Втім зустріч з рідною землею була затьмареною. Адже мільйони земляків і далі перебували в кріпацькому ярмі. Кріпаками лишалися й рідні Тарасові сестри та брати. Ось чому так гостро зазвучали Шевченкові вірші. Неволю особисту й неволю державну поет таврував як найбільше зло. Вільнодумство Шевченка було жорстоко покарано царською владою.

Підготуйте вибірковий переказ тексту: 1) про Тараса Шевченка; 2) про Шевченків «Кобзар». Вислухавши один одного, обміняйтеся запитаннями.

Прочитайте уривок з вірша Тараса Шевченка, надрукованого в «Кобзарі» 1840 р. Коротко сформулюйте його основну думку. Як ви думаєте, що спонукало поета написати такі слова? Якими почуттями вони перейняті?

Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.

(«Тарасова ніч»)

1. Про які групи населення княжих часів дізналися? Що їх вирізняло?

2. Яка група населення була провідною в 17 ст.? Що ви знаєте про життя цієї групи?

3. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

У лісах під Черніговом 1821 р. було знайдено золотий змійовик – оберіг, що належав Володимирові Мономаху. Ймовірно, князь загубив його під час полювання. Скільки приблизно років ця річ пролежала в землі? Скільки років тому її знайшли?

4. Що дізналися про Тараса Шевченка?

Чи стосується матеріал уроку сьогоднішнього дня? Про які групи населення сучасної України розповідатимуть історики в майбутньому? До якої групи ви віднесли б свою сім'ю?

Прочитайте текст та роздивіться ілюстрації. Обміркуйте відповіді на запитання.

Які українські родини в 19 ст. зажили слави благодійників

Різноманітні прояви культурного й громадського життя українців у 19 ст. потребували чималих коштів. Хто ж були ті щедрі меценати, за фінансової підтримки яких виходили друком українські книжки й журнали, ставилися українські вистави, проводилися наукові дослідження української минувшини, створювалися українські музеї, діяли українські недільні школи й культурні осередки? Вдячної пам'яті нащадків зажили родини підприємців-українців Симиренків, Яхненків, Ханенків. Володіючи великими статками, вони опікувалися не лише господарським, а й духовним життям. Їхнім коштом постало чимало

Портрет інфанти Маргарити. Картина Дієґо Веласкеса.

лікарень, навчальних закладів, храмів у багатьох містах України. Василя Симиренка сучасники характеризували як *«...найвидатнішого, найщирішого українця з-поміж так званих "буржуїв", який захоплювався українською справою не тільки до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені»*.

Богдан Ханенко за фахом був юристом, та ще замолоду перейнявся колекціонуванням творів мистецтва. Тож, вийшовши у відставку, цілком поринув у ту справу. Його інтерес поділяла й дружина Варвара Миколаївна – дочка Миколи Терещенка. Мандруючи країнами Західної Європи, подружжя купувало картини, вироби зі скла, коштовні тканини. Справжню перлину для своєї колекції – «Портрет інфанти Маргарити» іспанського художника 17 ст. Дієґо Веласкеса – Богдан Ханенко придбав 1912 р. в Берліні. Згодом приватне зібрання перетворилося на музей. Нині це Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків – найбагатша скарбниця творів світового мистецтва в Україні.

Професор Сергій Гіляров біля картини італійського майстра 15 ст. П'єтро Перуджино з фондів Київського музею західного та східного мистецтва – так раніше називався Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, яку він переховував під час окупації Києва гітлерівцями. Київ, 1943 р.

■ 1. Кого називають благодійниками, або меценатами? 2. Чому справа Богдана та Варвари Ханенків заслуговує на пошану? 3. Навіщо С. Гіляров переховував музейні експонати?

Відвідайте в Києві Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Підготуйте розповідь про мистецький твір, який справив на вас найбільше враження.

§12. БИТВИ, ПОДОРОЖІ, ВІДКРИТТЯ, або ПОДІЇ В ІСТОРІЇ

На уроці навчитеся

1. Розповідати про похід князя Ігоря 1185 р. проти половців, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім». **2.** Складати розповідь про найвідомішого українського мандрівника 18 ст. Василя Григоровича-Барського. **3.** Наводити приклади нових для кінця 19 – початку 20 ст. транспортних засобів та зв'язку, пояснювати, у чому їхнє значення. **4.** Наводити приклади сучасних винаходів.

Роздивіться фотографію. Коли й де, на вашу думку, відбувається те, що бачимо на знімку? Чи є зображене на фотографії подією? Чи можна сфотографувати подію? Чи завжди буденне життя було таким, як зараз? Чому?

1. Обміркуйте, що таке історична подія. Для цього: а) пригадайте, про які події дізналися на попередніх уроках; б) назвіть 3–5 ознак, за якими події відрізняються одна від одної; в) розкажіть, як історики дізнаються про події минулого. **2.** Пограйте в гру «Аукціон подій»: виграє та з груп, яка назве найбільше подій, про які йшлося на сторінках підручника. **3.** Поміркуйте, чи однаково багатими на захопливі події є розповіді про відкриття, битви, подорожі, господарське та повсякденне життя. Про які події вам цікавіше дізнаватися?

Чому згадка про невдалий похід князя Ігоря Святославовича в 1185 р. лишилася в пам'яті нащадків?

Сторінка з літопису зі згадкою про похід та битву військ Ігоря Святославовича з половцями 1185 року.

У 12 ст. наші землі потерпали від нападів кочового народу – половців. Учасником боротьби проти них був ***новгород-сіверський князь Ігор***. Року ***1185*** він разом із братом Всеволодом, племінником Святославом і сином Володимиром вирушив у половецький степ. Похід був не на часі й погано організований. Ігор мав намір заскочити половців зненацька. Проте вже від початку довелося змінювати план битви, оскільки половці були готовими до сутички. Першого дня битва принесла перемогу русичам. Половці почали відходити в степи. Ігор необачно наказав переслідувати їх. Тож ночувати руські дружини змушені були в половецьких степах. А половці не спочивали: зібрали великі сили і зранку почали атаку. Похід закінчився поразкою – такою ганебною, що подібних не пам'ятала Русь. Усе Ігореве військо загинуло, а він з іншими князями потрапив у полон.

Прикра поразка марнославного князя навряд чи надовго залишилася б у пам'яті нащадків, якби не сила поетичного слова. Річ у тім, що похід князя Ігоря оспівав поет кінця 12 ст. Історія не зберегла імені митця, та це лиш додає таємничості поемі ***«Слово о полку Ігоревім»***. Кілька поколінь істориків, дослідників мови й літератури, поетів і художників у багатьох країнах світу прагнуть розгадати загадку поеми. У наукових дослідженнях обов'язково зринає постать князя Ігоря та його оточення – сім'ї, друзів і побратимів, недругів і ворогів. Про князя написано нині набагато більше, ніж про будь-якого іншого діяча нашої минувшини – навіть з-поміж тих, хто зажив заслуженої слави. Ім'я ж того, кому має завдячувати своєю популярністю Ігор, певно, так і залишиться незнаним.

Складіть план тексту та перекажіть його один одному.

Після побоїща Ігоря Святославовича з половцями. 1880 р. Державна Третьяковська галерея, Москва. Картина Віктора Васнецова. Працюючи над картиною, художник вивчав експонати з історичного музею: давнє спорядження, зброю, одяг. Як ви думаєте, навіщо?

Оберіть один з уривків зі «Слова о полку Ігоревім». Що в цьому уривку свідчить про перебіг історичної події, а що є художнім вимислом? Відповідь обґрунтуйте.

* * *

Ігор сей, славен князь,
Міццю розуму оперезав,
Мужністю сердечною нагострив,
Ратного духу виповнився
Та й повів полки свої хоробрі
На землю Половецьку,
За землю Руську.

Ой же ступив та Ігор-князь
У золоте стремено
Та й поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою шлях закрило,
Буря розбудила птаство,
Звіра в табуни ізбила свистом.

* * *

А половці дорогами небитими
Помчалися к Дону великому.
Риплять вози опівночі,
Мов ті лебеді ячать сполохані.
Ігор на Дон військa веде,
А вже лихо його тяжкеє

Підстерігають птахи на дубах,
Вовки грозу в ярах навивають,
Орли-білозерці клекотом
Звірину скликають на кості,
Лисиці брешуть на щити багряні.

* * *

Летять стріли гартовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи булатні
У полі невідомому,
Серед землі Половецької.
Бились день та бились і другий,

А на третій, в південну годину,
Похилились Ігореві стяги!
Никне трава жалощами,
Древо з туги к землі клониться.
Невесела, браття, настала година,
А що силу руську пустиня вкрила!

Чому свідчення мандрівників є цінними історичними джерелами?

В усі часи подорожі прочиняли «вікна» у світ. Проте мандрівки були важкою та небезпечною справою, тому й зважувалися на них відчайдухи. А більшість людей увесь свій вік жили там або майже там, де народилися. Здебільшого мандрівки були пов'язані з торговельними або військовими справами. Зважувалися на подорожі й паломники, які прагнули побачити святі місця.

Одним з найвідоміших українських мандрівників був ***Василь Григорович-Барський***. Його молодший брат Іван, видатний київський архітектор середини 18 ст., свідчив, що «Василь з дитинства був допитливий» та «мав охоту бачити чужі країни». Свою подорож він розпочав 1723 р. зі Львова, а завершив її поверненням на батьківщину лише в 1747 р.

1

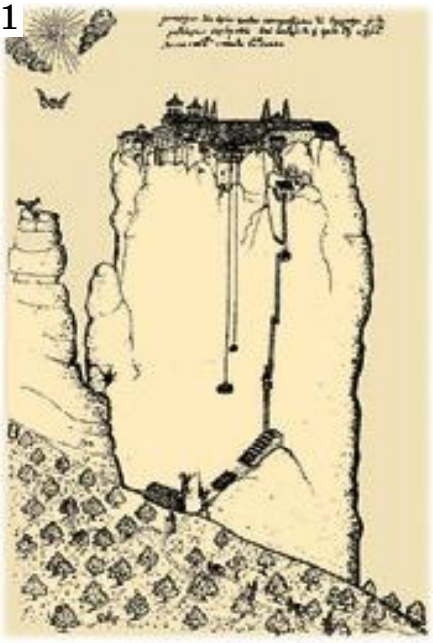

2

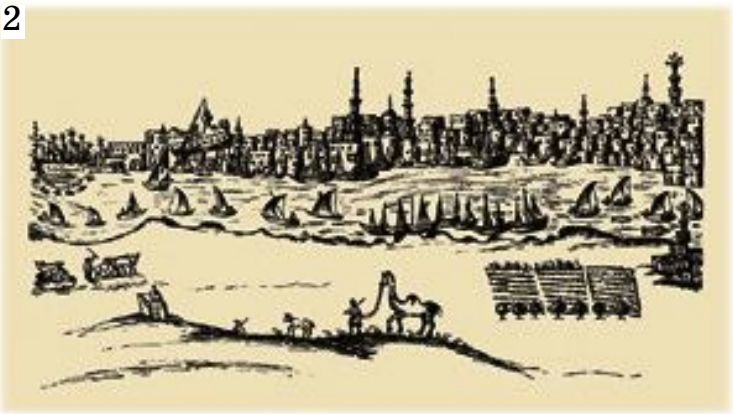

3

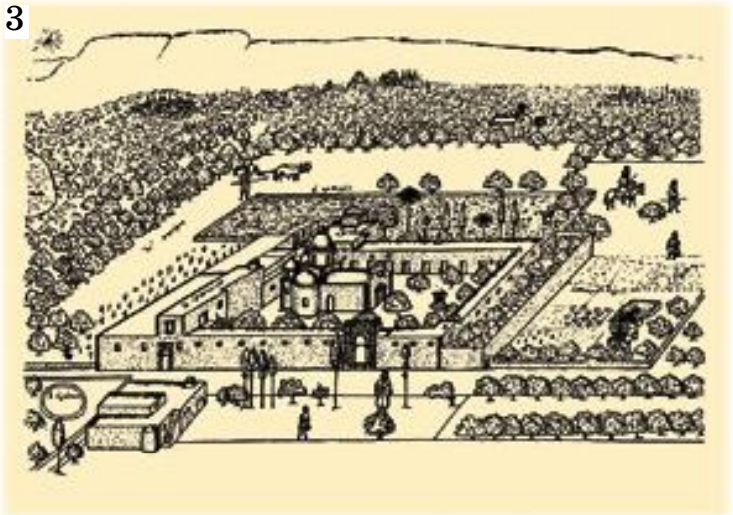

1. Монастир на скелях у Греції.
2. Місто Каїр у Єгипті.
3. Монастир на острові Крит (Греція). Малюнки В. Григоровича-Барського з його книжки.

Василь Григорович-Барський відвідав багато країн: подорожував Угорщиною, Болгарією, Австрією, Румунією, Молдовою, Італією, Грецією, Палестиною, Сирією, Аравією, Єгиптом.

Мандрівник вів щоденник, у якому занотовував усі подробиці побаченого в чужих краях. У цих дорожніх записах, оздоблених 150 малюнками, він залишив докладні описи життя й побуту тих народів, на землях яких побував. Особливу увагу Григорович-Барський звертав на архітектурні пам'ятки, міські укріплення та фортеці і, звичайно, храми та церкви. Крім того, він придивлявся до базарів, вуличного освітлення, вбрання місцевих мешканців.

Подорожуючи, досконало вивчив кілька мов, знав, зокрема, латину, грецьку та арабську. Подорожні нотатки В. Григоровича-Барського здобули популярність ще за життя мандрівника: фрагменти поширювалися в списках, уже тоді отримали високу оцінку читачів. Текст «Мандрів» зі скороченнями вперше опубліковано в Санкт-Петербурзі 1778 р. У 80-х роках 19 ст. було надруковано повне видання з ілюстраціями в 4 томах.

1. Що мав знати та вміти В. Григорович-Барський, щоб мандрувати світом? **2.** Згадайте, про яких відомих чужоземців, які залишили свідчення про Україну, ви вже дізналися? **3.** На основі розповіді про В. Григоровича-Барського сформулюйте відповідь на запитання, винесене в назву пункту.

Як винаходи кінця 19 – початку 20 ст. змінили життя людей?

У другій половині 19 – на початку 20 ст. в Україні відбувалися важливі зміни в буденному житті людей, пов'язані насамперед з появою нового, швидкого й комфортного, транспорту та новими способами передавання інформації на далеку відстань. Саме тоді збудовано перші залізниці: «Перемишль – Львів» (1861) на заході й «Одеса – Балта» (1865) на півдні. Тих років сягає й історія громадського транспорту: на межі століть, окрім конки (запряженого кіньми вагона), почали використовувати електричний трамвай. Перший в Україні такий трамвай рушив у Києві 1892 р. Олександрівською вулицею (нині вулиця Сагайдачного та Володимирський узвіз). За кілька років електротрамвай з'явився у Львові та Катеринославі (нині Дніпропетровськ). У 1905 р. в Києві почав діяти Михайлівський електричний канатний підйомник – фунікулер.

Влітку 1891 р. бруківкою центральної вулиці Одеси – Дерибасівської – прогримів не бачений досі екіпаж – без коня!

Один з перших місяців роботи електротрамвая 1-го маршруту «Царська площа – Олександрівська площа» (Європейська – Контрактова).

Київський фунікулер. Початок 20 ст.

Це був перший у нашій країні автомобіль марки «Панар-Левассор». Власник автомобіля привіз його в Одесу з Франції. Через якихось два десятиліття з «іграшок» автомобілі перетворилися на надійний засіб пересування. Цікаво, що виробництво власних легкових автомобілів в Україні започатковано 1960 р., коли в Запоріжжі зійшов з конвеєра «Запорожець».

1

2

3

1. Такий вигляд мав автомобіль «Панар-Левассор» 1897 р.
2. «Запорожець» першого покоління – ЗАЗ-965. 60-ті роки 20 ст.
3. Телефон. 80–90-ті роки 19 ст.

Одеса була містом, де вперше в Україні встановлено телефонний зв'язок. Це сталося 1882 року. Наступного року перші телефонні апарати з'явилися в Києві – у ресторані швейцар-

ського підприємця на Хрещатику. Зв'язок було встановлено між обідньою залою та кухнею, щоб відвідувачі могли робити замовлення телефоном.

Від початку 20 ст. перші кроки робить вітчизняне літакобудування. Особливе значення для розвитку цієї галузі мав Київ. Саме тут злетіли перші в Україні літаки місцевого виробництва. У 1910 р. Олександр Кудашев уперше в Україні пролетів кілька десятків метрів на літаку власної конструкції К-1 – першому вітчизняному літаку з бензиновим двигуном.

Найзнаменитішим київським конструктором був Ігор Сікорський. Уже через десять днів після Кудашева 21-річний Ігор пролетів 250 метрів. У 1913 р. Сікорський створив найбільший на той час у світі літак «Ілля Муромець», переліт на якому за маршрутом «Петербург–Київ–Петербург» став справжньою сенсацією.

1

2

3

1. Олександр Кудашев на своєму літаку.
2. Літак «Ілля Муромець».
3. Ігор Сікорський за штурвалом літака «Ілля Муромець».

1. Сформулюйте до тексту 3–5 запитань, які розпочинаються словами *Хто? Що? Де? Як? Коли?*, та двоє запитань *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них. **2.** З однокласниками за сусідньою партою поміркуйте, що підштовхнуло до винаходів, про які йшлося. Як ці винаходи вплинули на долю людства? Чому дослідникам минулого важливо знати про історію винаходів? Повідомте свої міркування класу. «Зберіть» усі ідеї, записавши їх на дошці, зробіть висновок про значення винаходів для пізнання історії.

Складіть коротку розповідь (4–5 речень) про розвиток сучасного 1) залізничного транспорту, 2) автомобілебудування, 3) літакобудування, 4) телефонного зв'язку. Які нові слова, тобто неологізми, ви використали? Поміркуйте, чому багато із цих слів є іншомовними.

1. Що в історії називають «походом»? Наведіть приклад такої події.
2. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки років тривала подорож Василя Григоровича-Барського святими місцями? Скільки минуло років від її початку?

3. Назвіть 5–10 найважливіших, на вашу думку, відкриттів минулого століття.

4. Коли винаходи й технічні вдосконалення поширювалися швидше – за давніх часів чи сьогодні? Чому?

Про що, на вашу думку, історикам дізнаватися найважче – про походи / битви, подорожі чи винаходи? Чому? Що, по-вашому, стало першим винаходом людини? Як про цей винахід довідалися вчені?

Прочитайте текст та роздивіться фотографії. Обміркуйте відповіді на запитання.

У 1951 р. в Україні під керівництвом Сергія Лебедєва створено першу в Європі електронно-обчислювальну машину – комп'ютер. Фото електронно-обчислювальної машини зроблено 1952 р. крізь перекриття 2-го поверху, яке розібрали для кращого охолодження 6 тисяч радіоламп. На передньому плані – пульт керування (те, що нині називається клавіатурою), а власне комп'ютер розташований у металевих та фанерних шафах на задньому плані.

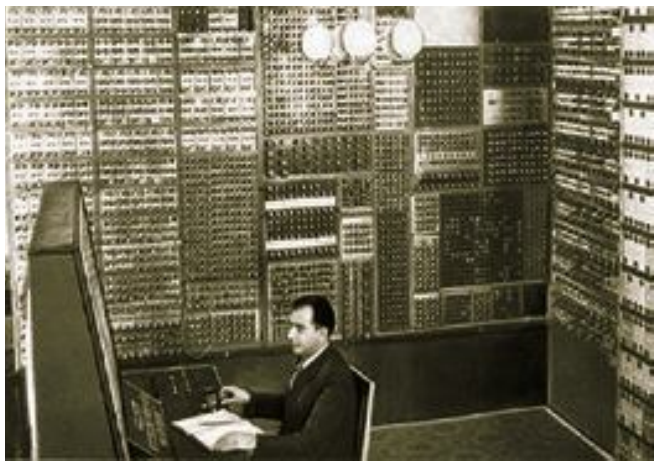

1951 рік був і роком, який започаткував українське телебачення: почав працювати професійний телецентр на Хрещатику в Києві. На фотографії праворуч – перший масовий телевізор КВН-49. Його чорно-білий екран був розміром з долоню. Щоб збільшити зображення, перед екраном

встановлювали збільшувальну лінзу, між скельцями якої заливали дистильовану воду.

■ Чи вразили вас зображення на фотографіях? Чим саме? Чи могли уявити, що «пракомп'ютер» мав такі розміри? Як ви думаєте, чому Україна втратила позиції лідера в розвитку нових технологій?

§13. *ХЛІБ НАСУЩНИЙ*, або ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

На уроці навчитеся

1. Розповідати про перші міста, їхню забудову. **2.** Визначати особливості буденного життя мешканців давніх міст і сіл. **3.** Описувати одяг мешканців Київської Русі. **4.** Порівнювати повсякденне життя за давнини із сучасним.

Роздивіться фотографії із зображенням помешкання часів Київської Русі та сучасного. Знайдіть 5 ознак, за якими зображені будівлі подібні і якими відрізняються. Поміркуйте, чи відрізняється хатнє начиння, якого не бачимо на знімках. Як саме? Зробіть висновок про те, що в побуті українців за тисячу років змінилося істотніше. Як ви думаєте, чому?

Реконструкція давньої хати в «Парку Київська Русь» (село Копачів, Обухівський район, Київська область).

Будинок 1962 р. із с. Калюжинці Чернігівської обл. Експозиція «Українське село 60–70-х років 20 ст.» Національного музею народної архітектури та побуту України в Пирогові.

Якими були найдавніші на наших землях міста?

Поділ та дитинець на макеті «Давній Київ» з Національного музею історії України.

Наші землі в 9–10 ст. чужинці називали «країною градів». «Гради», тобто фортеці, споруджували з дерева – городили, звідси й назва – «город», або «град». Укріплені поселення поступово перетворювалися на ***міста***. Великі міста складалися з трьох частин. Одна з них – дитинець. Це найстаріша частина міста, розташована найчастіше на узвишші, горі. Зміцнена стінами, валами й ровами, ця частина давнього міста й була фортецею. На дитинці будували князівські та боярські двори. Від часів хрещення Русі саме тут розташовувалися найважливіші церкви й собори. Нижче дитинця простягався поділ. Саме тут мешкали ремісники та купці, тут був торговий майдан, численні церкви й монастирі. Поза міськими укріпленнями розташовувалися передмістя. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глин тощо.

Забудова київського Подолу 11 ст. Житлові квартали. Макет-реконструкція.

Будівлі в давніх містах розташовували рядами, між якими лишали проїзд – вулицю. Напрям вулиць часто залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Центральна вулиця пролягала здебільшого від головної брами передмістя до дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами.

Житло киянина, який мешкав на Подолі в 10 ст. Реконструкція. Крутими східцями піднімаємося на галерею, з якої можна потрапити в середину приміщення. Ліворуч, у кутку, піч з лежанкою, уздовж стін дерев'яні лави. Нижнє приміщення використовували як комору.

Міста заселяли переважно ремісники. Чимало мешканців міст жило з торгівлі. У великих містах мешкали князівська родина, бояри, дружинники, духівництво.

1

2

1. Спорудження однієї з ділянок укріплень київського дитинця.
2. Будівництво боярської садиби та князівського палацу. Фрагменти реконструкції київського дитинця князя Володимира з Археологічного музею Інституту археології Національної академії наук України.

Під садиби простолюду відводили невеликі ділянки землі. Свої хати городяни розташовували в глибині двору. Це були здебільшого однокімнатні, з глиняною підлогою, заглибленою в землю, будівлі, площею не більше 18–20 м^2. Споруджували також господарські приміщення: навіси, клуні, хліви.

Садиби й житла представників заможних верств були багатші й просторіші. Князі та бояри мешкали у двоповерхових хоромах з багатьма приміщеннями.

У князівських палацах, боярських хоромах завжди було гамірно. Тут чатували дружинники, метушилися слуги, юрмилася челядь. Звідси віддавали накази, тут судили й урядували, сюди звозили данину. У просторих великих залах, де збиралися дружинники князя, часто відбувалися бенкети.

1. Роздивіться фотографії макетів-реконструкцій, знайдіть на них елементи міської забудови, про які йдеться в тексті. **2.** Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, по черзі дайте відповіді на них.

На основі тексту та ілюстрацій намалюйте вулицю давнього Києва, прокоментуйте зображене.

За уривком із джерела й поданими нижче запитаннями складіть розповідь про бенкет, свідком якого став мандрівник-чужинець.

«При обіді стояло багато посуду золотого й срібного, великі срібні, вкриті позолотою чаші, кубки й чарки. Було багато різних страв: тетереви, гуси, лебеді, журавлі, рябці, голуби, кури, зайці, оленина, вепровина, телятина, воловина, всякі напої: вино, мед чистий і варений з перцем, квас. Бенкетували до пізньої ночі, з гуслями й дудками, була велика забава з приятелями й сміхунами, танці, співи. Багато кухарів трудилося, обливаючися потом, слуги бігали, носячи тарілки, інші обережно махали віялами для прохолоди, інші тримали срібні умивальниці, інші – посуд з гарячою водою...»

■ Яке враження справила на вас розповідь про бенкет? Що дізналися про наїдки тих часів? Як відбувалося свято? Хто, на вашу думку, міг дозволити собі таке святкування?

Роздивіться ілюстрації, візьміть участь в обговоренні відповідей на запитання в загальному колі.

■ Роздивіться зображення-реконструкції давнього міста й села. Які особливості забудови привертають увагу? Що відрізняє село від міста? Як ці відмінності відбито в значенні слів? Який будівельний матеріал використовували за тих часів у будівництві?

Як за давніх часів жили селяни?

Більшість тогочасного населення Русі мешкала в неукріплених поселеннях, які називали так, як і сьогодні, – ***селами***. У давньому селі було півтора-два десятки жител, споруджених з дерева. Житла русичі заглиблювали в землю на 30–80 см, іноді й більше, тому їх називають напівземлянками. У таких спорудах було затишно, вони швидше нагрівалися й довше тримали взимку тепло, а влітку – зберігали прохолоду. У хаті в кутку була піч з глини або каменю, яку топили «по-чорному», тобто так, що дим виходив крізь двері чи невелике вікно, чи просто крізь солом'яний дах.

Селяни вирощували ячмінь, овес, згодом жито та пшеницю. З городини знали ріпу, капусту, редьку, огірки, буряк, моркву, горох, цибулю й часник. У садках росли вишні, сливи, яблуні. З тварин розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней. Помічниками в господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, русичі не нехтували тисячолітнім мисливським і рибальським досвідом. Знали бортництво. Полювання та бортництво давало змогу отримувати не лише додаткові харчі, а й хутро, мед і віск – чи не найцінніші товари, які русичі збували сусіднім народам.

Доберіть кілька іменників, прикметників, дієслів, які б розкривали зміст прочитаного.

Яким було вбрання за часів Київської Русі?

Святковий князівський одяг. Городянки у святковому вбранні. Реконструкція З. Васіної.

Заможні міщани – бояри та дружинники – носили дороге вбрання, пошите із заморських тканин, хутра й шкіри, оздоблене коштовностями. За верхній одяг і чоловіків, і жінок правив плащ. Плащі накидали на плечі й застібали на правому плечі застібкою-фібулою. Найбагатшими й найрозкішніше оздобленими, звичайно, були князівські плащі. Їх шили з дорогих кольорових вовняних тканин. Краї таких плащів обшивали золототканими стрічками, смугами з дорогого хутра, а поли – золотою вишивкою, нашивними орнаментованими бляшками із золота та срібла.

Князівський костюм складався, окрім плаща, з довгої верхньої сорочки з дорогих тканин, штанів та чобіт з гарно вичиненої та фарбованої (здебільшого в червоний чи зелений колір) шкіри. Доповнювала вбрання шапка з хутряною опушкою, діадема та барма – комір-наплічник з коштовностей.

Обов'язковим елементом давньоруських костюмів була сорочка. У сорочки вдягалися і селяни, і князі. Княгині, боярині та багаті городянки поверх сорочок носили також довгий верхній одяг тунікоподібного крою з ширшими, ніж у сорочок, рукавами. Жіноче вбрання доповнювали пояси. Заможні жінки любили прикраси – золоті й срібні ланцюжки, намиста, сережки.

Теплим верхнім одягом, який носили і чоловіки, і жінки, були кожух і свита. Князі, бояри, багаті дружинники та купці ходили в кожухах з білки, горностая, куниці, а міський простолюд та селяни – з ведмедя, овчини та козячих шкур.

1. Прочитайте текст за абзацами. Знайдіть на художніх реконструкціях елементи вбрання наших предків. Які нові для вас слова вжито в тексті? **2.** Поміркуйте, якими історичними джерелами користуються історики та художники для реконструкції одягу мешканців Київської Русі. Які елементи тогочасного вбрання використовують і в сучасному одязі?

1–2. Розкажіть про життя в місті та селі за планом:

1. Як виникали міста? Що характерне для їхньої забудови?
2. Хто мешкав у містах? Якими були заняття його мешканців?
3. Чим село відрізнялося від міста? Як жё12890или селяни?

3. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

У 1955 р. під час археологічних розкопок у Києві на вулиці Володимирській було виявлено житло 13 ст., у якому біля печі зберігався глечик із золотими колтами, браслетами та каблучками. Скільки століть пролежали прикраси в схованці? Скільки років минуло відтоді, як їх було знайдено?

4. Який одяг мали мешканці міст та сіл за часів Київської Русі?

Чи цікавою була для вас розповідь про буденне життя мешканців міст і сіл Київської Русі? Про що хотіли б довідатися докладніше? Що вразило найбільше?

Змайструйте паперову ляльку та намалюйте для неї жіночий та чоловічий костюм княжих часів.

Прочитайте текст, обміркуйте відповіді на запитання.

У містах мешкали ремісники різних спеціальностей – гончарі, кожум'яки, ковалі, зброярі, теслярі, так звані огородники (будівельники оборонних валів), каменотеси, склороби, які виготовляли різноманітні вироби зі скла та смальту для мозаїки, ювеліри – «ковалі по злату, сріблу й міді».

За підрахунками вчених, мешканці Київської Русі знали близько 70 ремесел. Надзвичайного поширення набуло металообробне ремесло. У руських землях ковалі виготовляли із заліза 150 різних виробів – знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброю, предмети хатнього начиння. Майстри ковальської справи досконало володіли такими способами залізообробки, як кування, зварювання, обточування, полірування тощо.

Одним з найпоширеніших видів металообробного ремесла було художнє литво. Давньоруські майстри відливали безліч предметів – від

малесеньких ґудзиків до церковних дзвонів. Вироби нерідко оздоблювали інкрустацією золотом і сріблом. Це оздоблення робилося так: у розпеченому залізі зубильцями наводили рисунок, після чого в нього забивали золотий або срібний дріт. З-поміж прикрас найпопулярнішими були браслети, колти, персні.

Поважною справою було й гончарство. Місцеві гончарі виробляли з глини безліч речей, у тому числі дитячі забавки. А від 10–11 ст. навчилися виготовляти кераміку, вкриту поливою. Крім названих, розвивалися й інші ремесла: обробка кістки, дерева й каменю, виготовлення цегли й вапна, кравецтво, шевство, вичинка шкур, ткацтво тощо.

1

2

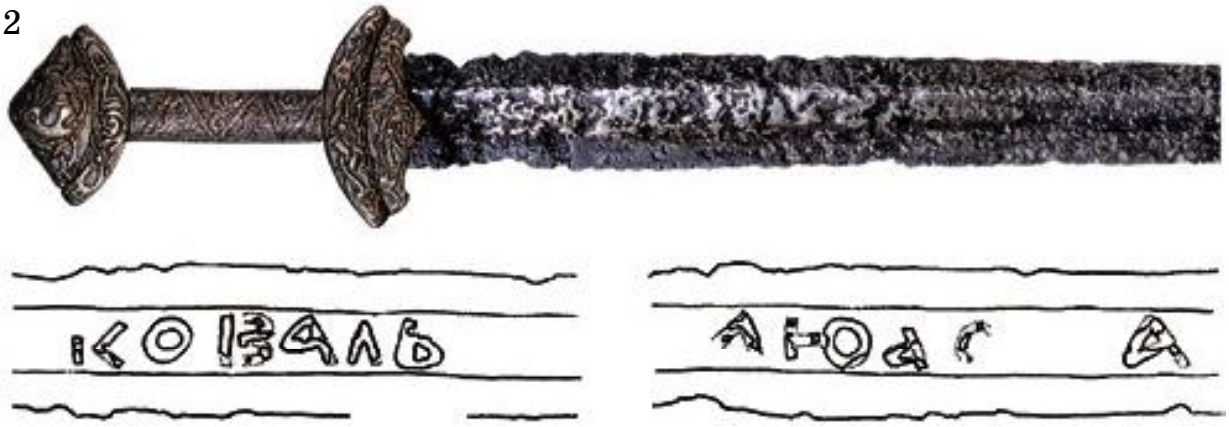

1. Золоті прикраси – вироби майстрів Русі 12–13 ст. Ливарні форми для виготовлення колтів.
2. Меч 11 ст. з околиць Києва з написом «Коваль Людота».

■ 1. Прочитайте напис на мечі. Про що свідчать подібні пам'ятки? 2. Роздивіться ливарну форму для виготовлення колтів. Поясніть, як виготовляли ці прикраси.

■ Прочитайте українську народну казку «Кирило Кожум'яка». Які історичні відомості, викладені в тексті уроку, засвідчує це фольклорне джерело? Як ви думаєте, коли було створено казку?

§14. ВІДОМА ТА ЧУТА В УСІХ КІНЦЯХ ЗЕМЛІ, або НАЙВИЗНАЧНІШІ ПОДІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

На уроці навчитеся

1. Розповідати, використовуючи писемні історичні джерела, про найважливіші події та найвідоміших князів Київської Русі. **2.** Наводити приклади змін у житті, пов'язаних із запровадженням християнства. **3.** Знаходити та показувати на карті землі Русі за перших князів та Володимира Великого. **4.** Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Роздивіться фотографії. Про що свідчить той факт, що пам'ятник князеві Володимиру збудували 1853 року – через 865 років після події, якою князь уславив своє ім'я? Чому цей пам'ятник майже без змін збережений до сьогодні? Що вказує на те, що Володимир хрестив Русь? Які свідчення на знімку дають підстави зробити висновок, що пам'ятнику більше 150 років?

Візантія – могутня тогочасна держава зі столицею Константинополем (русичі називали те місто Царгородом), землі якої розпросторилися вздовж південного узбережжя Чорного моря. Русь та Візантія мали давні зв'язки, передусім торговельні. Саме з Візантії на нашу землю прийшло *християнство*.

Християнство – *віра в триєдиного Бога – Бога-Отця, його Сина – Ісуса Христа та Святого Духа.*

Які відомості зберегли писемні джерела про перших князів Київської Русі?

Похід Олега на Царгород. Сторінка з літопису.

Кілька століть після заснування Києва в ньому та прилеглих землях правили князі – нащадки Кия. Про ті найдавніші в історії Київського князівства часи майже не збереглося писемних свідчень. 882 року владу в Києві захопив князь ***Олег***. Він прибув з півночі, з Новгорода, із собою привіз малолітнього ***Ігоря*** з князівського роду ***Рюриковичів***. Від його імені Олег правив тридцять років. Не маючи достовірної інформації про його діяльність, хіба що відомості про два вдалих воєнних походи проти Візантії, літописець зберіг для нащадків легенду про загадкову смерть Олега, яку навіщували йому чарівники-ворожбити: померти хоробрий полководець мав через свого коня. Почувши пророцтво, Олег відмовився від воєнних походів, а свого вірного коня наказав дбайливо доглядати, аж поки той не помре. За кілька років Олегові повідомили, що кінь його мертвий. Князь вирішив подивитися на кінські кістки. Із черепа виповзла змія та вкусила Олега. Той укус коштував князеві життя й закріпив за ним імення Віщий.

Після Олегової смерті в 912 р. повновладним київським князем став Ігор. Відтоді в Києві правив князівський рід Рюриковичів. Наступниками Ігоря на великокнязівському столі були його дружина ***Ольга*** й син ***Святослав***.

Назвіть князів, про яких ідеться в тексті. Про кожного складіть речення.

Прочитайте уривок з літопису й дайте відповіді на запитання.

«І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого... І послав він посла до Аскольда й Діра... Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили

всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків”. І вбили вони Аскольда й Діра... І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”».

■ Які свідчення літописця, на вашу думку, мають легендарний характер. Що можна вважати справжнім історичним фактом? Як відбулося утвердження династії Рюриковичів на київському столі?

Роздивіться сторінку з літопису про похід Олега на столицю Візантії 907 року. До яких хитрощів удався Олег, з’ясувавши, що візантійці натягли по морю ланцюг і перекрили затоку й гавань Константинополя?

Що розповідають джерела про княгиню Ольгу?

Імператор – *володар великої могутньої держави, створеної на землях багатьох народів.*

Княгиня Ольга – єдина жінка, якій випало тримати державне кермо за тисячолітню історію держави на наших теренах. Вона почала володарювати в Києві 945 року.

Щоб установити мирні взаємини з Візантією, княгиня Ольга здійснила подорож до Царгорода – столиці Візантійської імперії. На думку істориків, сталося це 957 р. Встановили цю дату на підставі свідчень візантійського імператора, учасника події, Константина Багрянородного, який залишив спогади про два імператорських прийоми руської княгині, вказуючи не лише дати кожного, а й дні тижня, на які ті випали. Отож, улітку 957 р. Ольга вирушила до Візантії. Посольство княгині було вельми представницьким: складалося зі 100 найшанованіших осіб. Разом із прислугою та воїнами почет Ольги становив майже півтори тисячі осіб.

Пам’ятник княгині Ользі в Києві.

Причини візиту літописець убачав у прагненні Ольги охреститися. У літописі розповідалося, що, прибувши до Константинополя, княгиня стала християнкою і що її хресним батьком був сам імператор. Щоправда, більшість сучасних учених-істориків уважає, що Ольга вирушила до Константинополя вже охрещеною. Цим і

пояснюється той пишний прийом, який влаштував для неї імператор.

Для літописця княгиня була «передвісницею християнській землі, як вранішня зоря перед сонцем і зірниця перед світом», адже справу запровадження християнства як державної релігії здійснив її онук – князь Володимир Святославович. Ольга – одна з найшановніших у православному християнстві святих.

Складіть план тексту у формі запитань та перекажіть текст один одному.

Прочитайте текст, роздивіться ілюстрації та дайте відповіді на запитання.

Під час зустрічі Святослава та візантійського імператора в 971 р. хроніст занотував побачене й описав зовнішність руського князя: *«Був Святослав помірним на зріст, не дуже низький і не дуже високий, з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над верхньою губою (вусами). Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду. Міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла цілком пропорційні. Виглядав він доволі суворим і диким. Одне вухо його прикрашала золота сережка, оздоблена золотим карбункулом та двома перлинами. Одяг на ньому був білий і вирізнявся лише чистотою».*

1

2

1. Князь Святослав. Малюнок-реконструкція.
2. Сторінка літопису, на якій переповідаються події походу Святослава на Візантію. На малюнках: рада імператора, посли дарують Святославу меч, військо Святослава та вручення данини візантійцями.

Наш літописець також залишив свідчення про Святослава: *«Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же*

ШВЕЦІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Фінська затока
Ладозьке оз.
ВЕСЬ
Чудське оз.
ЧУДЬ
Новгород
оз. Ільмень
СЛОВЕНИ
КРИВИЧІ
МЕРЯ
МУРОМА
Ростов
Волга
Зах. Двіна
Ярослав 1030
Німан
ЛИТВА
Полоцьк
Смоленськ
Дніпро
Ока
Святослав 965, Володимир 985
ВОЛЗЬКА БУЛГАРІЯ
ДРЕГОВИЧІ
ЯТВЯГИ
РАДИМИЧІ
В'ЯТИЧІ
Десна
ПОЛЬЩА
Володимир 983
Зах. Буг
ВОЛИНЯНИ
Прип'ять
ДЕРЕВЛЯНИ
СІВЕРЯНИ
Дон
Володимир
КИЇВ
Чернігів
Переяслав
Володимир 981, Ярослав 1031
Святослав 965
Волга
ХОРВАТИ
Дністер
УЛИЧІ
ТИВЕРЦІ
Прут
Півд. Буг
Сіверн. Донець
П Е Ч Е Н І Г И
УГОРЩИНА
Дніпро
Дон
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ
Тмутаракань
Кубань
Херсонес
Святослав 965
Дунай
Святослав 970
БОЛГАРИ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Олег 907, Ігор 944
Ч О Р Н Е М О Р Е
ГРУЗІЯ
ЦАРГОРОД
©В.Власов
КИЇВСЬКА РУСЬ
Київська Русь наприкінці князювання Олега (912 р.)
Кордони Київської Русі наприкінці князювання Ярослава Мудрого (1054 р.)
Головні походи київських князів
Візантійські володіння
120
кілометрів

Пардус – *леопард, барс.*

за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: "Хочу на вас іти"».

■ Яким є ставлення літописця та візантійського хроніста до князя? Чому так думаєте? Про які риси вдачі Святослава свідчать джерела? Підтвердіть відповідь уривками з тексту. Порівняйте описи хроніста з мальованим портретом Святослава: чи правильно художник утілив відомості з джерел?

Чому князя Володимира Святославовича називають Великим?

Князь Володимир Святославович. Уявний портрет.

Син Святослава – ***князь Володимир*** посів великокнязівський стіл 980 р. і правив державою впродовж 35 років. Князь, перший з-поміж руських правителів, був оспіваний у народнопоетичних творах не як князь-воїн, а як мудрий володар, за правління якого відбуваються важливі події. До наших днів збереглися давні билини, у яких Володимир, названий Красним Сонечком, зображений як покровитель мужніх богатирів-русичів Іллі Муромця та Добрині Микитича.

Найбільшою, без перебільшення доленосною, справою Володимира стало запровадження ***988 р.*** єдиної, спільної для всієї держави релігії – християнства. Впровадження християнства літописець пов'язав з походом Володимира на грецьке місто Херсонес (Корсунь) у Криму, що належало тоді до візантійських володінь. Змусивши мешканців міста відчинити браму, Володимир звернувся до володарів Візантії з вимогою віддати йому за дружину їхню сестру. Охрестившись у Херсонесі та одружившись із Анною – так звали візантійську принцесу, Володимир повернувся до Києва й почав уживати заходів для хрещення киян, що започаткувало справу прилучення до християнства всієї країни. Згодом нащадки стали називати Володимира Великим та вшановувати як Святого.

1. Виберіть з тексту по 8–10 слів – іменників, прикметників, дієслів, доречних у розповіді про Володимира Великого. **2.** Які історичні джерела використав художник для реконструкції портрета?

Прочитайте розповідь з літопису про хрещення киян. Які слова в літописному переказі вказують на рішучість намірів Володимира впровадити християнство як державну релігію? Чому впровадження християнства сприяло зміцненню держави?

«...Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: "Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде". І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: "Якби се не добре було, князь і бояри усього б не прийняли". А назавтра вийшов Володимир із священиками цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а священики, стоячи, молитви творили...»

1–2. Про які події за доби Київської Русі ви дізналися? Стисло розкажіть про одну з них. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

3. Скориставшись картою на сторінці 101, дайте відповіді: 1. З якими державами межувала Київська Русь на заході та півдні? 2. Які князі ходили походами на землі Візантії? 3. Якою річкою руські дружини ходили до Візантії? 4. Які східнослов'янські племінні союзи належали до складу Київської Русі за часів Олега?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Володимира Великого, та складіть розповідь про нього.

1. Був першим представником князівської династії Рюриковичів.
2. Уклав першу угоду з Візантією.
3. Карбував перші монети Русі – златники та сріблянники.
4. За князівський знак мав тризуб.
5. Запровадив християнство як державну релігію.
6. Їздив до столиці Візантії, де зустрівся з імператором.
7. Великий князь київський, який правив наприкінці 10 – на початку 11 ст.

Що найбільше вразило з розповідей про перших князів? Про кого хотіли б дізнатися більше? Чи гідний, на вашу думку, князь Володимир шанобливого ставлення сучасних українців? Чому? Про кого з князів варто зняти художній фільм? Які події в ньому слід висвітлити? Що вас найбільше зацікавило в матеріалах уроку?

Прочитайте текст та роздивіться ілюстрації. Обміркуйте відповіді на запитання.

Яким став Київ за Володимира Великого?

За часів князя Володимира навколо центральної частини Києва було споруджено міцні укріплення. Зводився й новий дитинець – «місто Володимира» з трьома в'їзними брамами, до яких прилягали високі оборонні вали. Водночас зі спорудженням укріплень «міста Володимира» на його території розгорнулося й велике міське будівництво. Найвизначнішою спорудою Києва 10 ст. стала церква Богородиці – Десятинна. Поряд із церквою розташовувалися розкішні князівські палаци – саме тут Володимир справляв гучні бенкети, пам'ять про які й досі живе в билинах. На дитинці мешкали й найвпливовіші київські можновладці. «Місто Володимира» мало кілька вулиць, які пролягали від воріт до центральної площі – Бабиного торжка. Та хоч як зріс дитинець за часів Володимира, він усе ж таки був лише частиною Києва – нехай і центральною, проте аж ніяк не найзаселенішою. По-справжньому вирувало життя на київському Подолі. Велику частину Подолу займало київське торговище, де сходилися гості, тобто купці з різних куточків світу. Саме на Подолі швартувалися їхні кораблі, бо тут розташовувалася київська гавань.

Ще до 70-х років минулого століття історики знали небагато про те, який вигляд мав київський Поділ за часів князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Дослідження на Подолі розпочалися, коли там стали будувати метро. У котловані метробуду на Контрактовій площі влітку 1972 р. виявили залишки садиби. Згодом ученим пощастило розкопати зрубні будівлі 9–12 ст., що свідчило про велелюдність цієї частини Києва.

Дитинець князя Володимира з краєвидом Подолу. Фрагмент макета давнього Києва 10–13 ст. Реконструкція Д. Мазюкевич.

■ Уважно роздивіться макет «міста Володимира», знайдіть на ньому споруди, про які йдеться в тексті.

■ Оберіть одну зі споруд «міста Володимира», розкажіть про неї, вказуючи, у якій частині дитинця вона розташована, коли й навіщо була збудована, яке мала значення в житті тогочасної столиці, чи збереглася до сьогодні. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

§15. *І СЛАВА, І ВОЛЯ*, або УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В БИТВАХ І ПОХОДАХ

На уроці навчитеся

1. Складати розповідь про життя козаків на Запорізькій Січі. **2.** Розповідати про гетьмана Богдана Хмельницького. **3.** Пояснювати, чому Національно-визвольну війну середини 17 ст. визначають як одну з найвизначніших подій нашої історії. **4.** Показувати на карті події Національно-визвольної війни.

Роздивіться фотографію. Чому, на вашу думку, художник присвятив картину козацькій добі? Що треба знати, щоб створити таку картину? Звідки художник міг про це дізнатися? Що ви вже знаєте про козаків та козацьку добу?

Микола Самокиш за роботою над картиною «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким». 1934 р.

Хто такі козаки?

Перші відомості про українських козаків у писемних джерелах датують ***1489*** роком. На вільних степових землях Південної України вони закладали свої господарства – зимівники. Особливо приваблювали козаків багаті на рибу й дичину, а до того ж родючі землі за Дніпровими порогами. Власне, тому українських козаків називали ***запорізькими***, або ***запорожцями***.

Життя в степу було сповнене небезпек. Захищаючись, козаки будували земляні укріплення та укріплення із січених дерев'яних колод – січі. Попервах невеликі січі існували, напевно, в багатьох місцях, і лише згодом утворилась одна головна ***Запорізька Січ-фортеця***. Місце розташування головної Січі змінювалося. Ви вже знаєте про те, хто, коли й де спорудив першу Запорізьку Січ. Погортайте сторінки підручника й знайдіть ім'я діяча, з яким пов'язана ця подія.

На Січі постійно перебувала козацька залога, більшість же запорожців мешкали в зимівниках, а на Січ приходили за відповідним сигналом. Адже саме із Січі козаки вирушали в похід. Січ була також місцем, де запорожці обговорювали найважливіші питання свого життя. Такі зібрання називали **радами** (від слова *радитися*, *обговорювати*). Козацькій раді належала вся влада. Право голосу на ній мав кожен козак. Такий спосіб улаштування життя громади називають ***республікою***. Ось чому Запорізьку Січ учені визначають як козацьку республіку. Козацька рада виносила ухвали про війну та мир, військові походи, приймала чужоземних посланців або відправляла козаків до інших держав, карала винних тощо. На раді козаки обирали собі керманичів – ***козацьку старшину***: кошового отамана, суддю, писаря, осавула, обозного. Зазвичай рада збиралася кілька разів на рік.

1. Позначте в тексті те, що вже знали, літерою «в», нове – «н». **2.** Запитайте один в одного про нові слова, які вжито в тексті. За підручником витлумачте їх. **3.** Як ви зрозуміли: козаками народжувалися чи ставали?

Роздивіться ілюстрацію на сторінці 107, обміркуйте відповіді на подані нижче запитання й повідомте їх класу.

■ 1. Чому Запорізьку Січ називають козацькою республікою? 2. Що, на вашу думку, зображено на картині-діорамі з Музею історії запорізького козацтва? 3. Якими словами, по-вашому, запорізький отаман звертався до козацького товариства? Про що він міг говорити?

Чому в середині 17 ст. розгорілася Національно-визвольна війна? Хто її очолив?

Від 1569 р. майже всі українські землі опинилися під владою Польщі. Загартоване в битвах козацтво, збройна допомога якого не раз ставала в пригоді польському королю, сподівалося на поступки з боку влади. Король же прагнув контролювати козацтво, тому вдавався до заходів, щоб обмежити його права. Утиски церковного життя, судочинства, освіти, мови відчувало все українське населення. Це не могло не зумовити обурення й протести.

У 30-х роках 17 ст. одне за одним спалахували протипольські повстання козаків. Незважаючи на розмах і підтримку населення, ті виступи не досягли мети: українці й надалі лишалися на власній землі безправними. Тому коли ***1648 р.*** почалося нове повстання проти панування Польщі, його підтримали не тільки селяни й міська біднота, а й духівництво та заможне міщанство. Повстання швидко перетворилося на всенародну війну, яка тривала десять років. Історики називають ту війну Національно-визвольною.

Очолив Національно-визвольну війну ***Богдан Хмельницький***. Майбутній гетьман здобув добру освіту: володів українською, польською, латин-

Гетьман – *головний, старший, командувач військ.*

ською, турецькою й татарською мовами. Уже в 1620 р. бився проти турків. Брав участь у козацьких повстаннях 30-х років 17 ст. Від середини 40-х років активно готував повстання проти Польщі.

Доповнивши речення, стисло передайте зміст прочитаного. У тексті йдеться про...

Прочитайте джерело, роздивіться ілюстрації, обміркуйте відповіді на подані нижче запитання й повідомте їх класу.

На ілюстрації зображено гравюру гданського майстра Гондіуса. На думку дослідників, саме цей портрет найбільш правдиво передає зовнішність Богдана Хмельницького.

Від тих часів збереглося свідчення венеційського дипломата Альберто Віміни, який описував Богдана Хмельницького так: *«Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поводженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...»*.

■ Порівняйте словесний портрет та портрет на гравюрі. Які риси вдачі гетьмана Хмельницького, що на них наголошував посол Віміна, втілено в гравюрі?

Скориставшись картою на сторінці 109, дайте відповіді на запитання: **1.** Де відбулися переможні битви українського війська в 1648 р.? **2.** Де відбулися інші визначні битви Національно-визвольної війни протягом 1649–1652 років? **3.** Які козацькі полки Гетьманщини розташовувалися на Лівобережній Україні (5–6 полкових міст)? **4.** Які українські землі на 1649 р. лишалися під владою Польщі?

Чому Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького вважають найвизначнішою подією козацької доби?

Перша битва Національно-визвольної війни сталася в урочищі Жовті Води. Польська армія в ній зазнала поразки. Подальші

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
Похід козацького війська, очолюваного Богданом Хмельницьким у 1648 р.
Визначні перемоги козацького війська у 1648 р.
Інші визначні битви Національно-визвольної війни
Українська козацька держава за Зборівським договором 1649 р.
Полкові міста
53
кілометри
ВАРШАВА
Дорогичин
Берестя
Пінськ
Прип'ять
Вісла
Зах.Буг
Люблін
Холм
Сандомир
Замостя
Луцьк
Белз
Берестечко
Острог
Перемишль
Львів
Зборів
Збараж
Галич
Пилявці
Ужгород
Тиса
ЗАКАРПАТТЯ
КНЯЗ. ТРАНСІЛЬВАНІЯ
БУКОВИНА
Хотин
Кам'янець
Прут
Дністер
КНЯЗ. МОЛДАВІЯ
Бендери
Акерман
Дунай
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
Гомель
Мозир
Стародуб
Новгород-Сіверський
Десна
Глухів
Чернігів
Дніпро
Ніжин
Конотоп
Київ
Прилуки
Житомир
Переяслав
Канів
Біла Церква
Рось
Корсунь
Кропивна
Черкаси
Миргород
Гадяч
Полтава
ЧИГИРИН
Кальник
Брацлав
Умань
Батіг
Півд. Буг
Жовті Води
Кодак
Самара
Микитинська Січ
ЗАПОРІЖЖЯ
Брянськ
Орел
Ока
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
Сейм
Курськ
Воронеж
Дон
Острогозьк
Суми
Бєлгород
Оскіл
Охтирка
Харків
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
Ізюм
Азов
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
Перекоп
Салгир
Кафа
БАХЧИСАРАЙ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Кубань
©В.Власов

переможні Корсунська й Пилявецька битви закріпили успіх українського війська: на початок листопада 1648 р. велика частина українських земель була визволена з-під польської влади.

На визволених землях упроваджувалися козацькі порядки, що означало утвердження ***Української козацької держави***. Називалася та держава ***Військом Запорізьким***. Найвища влада в ній належала гетьманові, проте найважливіші ухвали виносили на загальну військову раду. Керувати державними справами гетьманові допомагала *генеральна старшина*: генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів.

1

1. Портрет Богдана Хмельницького. З Іллінської церкви в Суботові. 17–18 ст.

У центрі картини – постать Б. Хмельницького. Під нею – схематичне зображення території України (з річками Дніпром, Дністром та Бугом), переділеної на полки, позначені булавами. Під кожною булавою виписано назву полку.

2

2. Герб Богдана Хмельницького зі сторінки літопису Самійла Величка. 1720 р.

Територія Війська Запорізького поділялася на полки й сотні, якими керували полковники й сотники. Центрами полків і сотень ставали більші міста або містечка. Територія держави охоплювала землі Чернігівщини, Полтавщини, Київщини та Східного Поділля. Столицею козацької держави за часів Хмельницького було місто Чигирин.

Козацька держава – ***Гетьманщина***, створена в результаті Національно-визвольної війни, проіснувала більше 100 років. У 1760–1780 роках російський царат (тоді Гетьманщина підпала під владу Росії) ліквідував гетьманство, а козацькі полки перетворив на полки російської армії. У 1775 р. було знищено й останню Запорізьку Січ. Спеціальним указом було закріпачено всіх селян колишньої Гетьманщини.

1. Запропонуйте до опрацьованого пункту іншу назву: таку, яка 1) передавала б зміст тексту, 2) втілювала б його основну думку, 3) була б образною. **2.** Складіть план тексту та перекажіть його один одному.

Прочитайте джерело, роздивіться ілюстрації, обміркуйте відповіді на подані нижче запитання й повідомте їх класу.

У грудні 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де, як і скрізь, радо вітали переможця. Про ці події є згадка сучасника: «Сам патріарх з тисячею вершників виїжджав до Б. Хмельницького назустріч із міста, і тутешній митрополит дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вітав його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польської неволі, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його "Богом даний". Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина».

В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва. Картина М. Івасюка.

■ Як на картині відтворено в'їзд Б. Хмельницького до Києва після переможних битв 1648 р.? Які суперечності між картиною та джерелом ви помітили?

1. Чому Запорізьку Січ називають козацькою республікою?

2. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Берестецька битва Національно-визвольної війни відбулася 1651 р. Обчисліть, на якій рік війни вона сталася? Скільки минуло років відтоді?

3. Виберіть речення, у яких ідеться про Богдана Хмельницького, та складіть розповідь про нього.

1. Підняв повстання на турецькій галері, оспіване в народній думі.
2. У 1648 р. очолив Національно-визвольну війну.
3. Спорудив на Дніпрі фортецю – першу Запорізьку Січ.
4. Його діяльність протягом першого року війни сприяла утворенню Української козацької держави.
5. Був керівником козацької держави – гетьманом, маючи найвищу владу в ній.
6. Будував Кодацьку фортецю, був автором книжки «Опис України».
7. Автор літопису, у якому оповів про найважливіші події з історії Національно-визвольної війни.

4. Складіть стислу розповідь про Українську козацьку державу за планом:

1. Унаслідок яких подій стало можливим утворення Української козацької держави?
2. Як називалась Українська козацька держава?
3. Кому належала в ній найвища влада?
4. Як поширювалася влада на місця?
5. Яке місто стало столицею Української козацької держави?

Чому Національно-визвольну війну визначають як одну з найважливіших подій української історії? Які українські міста та містечка бережуть пам'ять про події Національної війни? Чи збереглися сліди тих подій у вашому рідному місті (селі)?

Прочитайте текст та роздивіться ілюстрації. Обміркуйте відповіді на запитання.

Козаки, обрані радою на посади, отримували відзнаки, що символізували їхню владу. Ці відзнаки називали ***клейнодами***. До клейнодів належали корогва, бунчук, булава та печатка з гербом; згодом за клейноди правили також перначі, литаври, палиці тощо. Булава була символом гетьманської влади. Коли запорожці обирали гетьмана, то вручали йому булаву; якщо його скидали, то відбирали й булаву. Символом влади судді була військова печатка, символом влади військового писаря – срібний каламар (чорнильниця), символом влади довбиша – литаври. Тільки один клейнод – головна корогва Січі (прапор) – уважався символом усього козацького війська, а тому не належав комусь одному зі старшини.

За часів Національно-визвольної війни старшина Гетьманщини, відповідно до січових традицій, теж мала клейноди. Цікаво, що гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького зберігаються в багатьох

1. Корогва-прапор. 2. Пернач. 3. Булава. 4. Бунчук. 5. Литавра.

музеях різних країн Європи. Так, булава українського гетьмана зберігається у Варшаві, прапор – у шведській столиці, місті Стокгольмі. У польських музеях є й такі експонати, як шабля, нагай, кухоль Богдана Хмельницького. В одному з російських музеїв зберігається водосвятна чаша гетьмана Хмельницького, а в Національному музеї історії України – гетьманська шапка. Найбільшу цінність з тих пам'яток має гетьманський прапор. Його було знайдено в кінці 90-х років 20 ст. в колекції трофеїв Стокгольмського військового музею. До Швеції прапор Хмельницького потрапив з Польщі, де, за припущенням дослідників, міг опинитися після Берестецької битви.

1. Гетьманська шапка. 2. Прапор. 3. Булава. 4. Кухоль. 5. Водосвятна чаша гетьмана. 6. Шабля. 7. Нагай.

■ 1. Що таке клейноди? 2. Чому клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького експонуються в різних музеях Європи? 3. У чому їхня цінність як історичних джерел?

§16. *САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ*, або УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ТА МІСТО У 18–19 ст.

На уроці навчитеся

1. Розповідати про життя мешканців українських сіл і міст. **2.** Визначати особливості буденного життя мешканців міст і сіл у 18–19 ст., порівнюючи їх із сьогоденням. **3.** Описувати одяг українців у 18–19 ст.

Роздивіться фотографію. Розкажіть про опорядження сільської хати. Що відрізняє її від сучасного помешкання, а чим вона подібна до нього? Чому нині хатнє начиння здебільшого втратило традиційні національні риси?

Парубок та дівчина за столом у сільській хаті. 1903 р.

Яким було українське село у 18 – першій половині 19 ст.?

Життя українських селян не змінилося з попередніх часів. Як і раніше, села закладали поблизу річок та озер, утворюючи вулиці, обабіч яких стояли хати й простягалися городи. Традиційними були зовнішній вигляд та внутрішнє опорядження хат. Про те, яким був побут українських селян, якими клопотами вони переймалися, якими були звичаї українського села, довідуємося з творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Гоголя. У другій половині 19 – на початку 20 ст. картини селянського побуту майстерно змальовували Панас Мирний та Іван Нечуй-Левицький, з творами яких познайомитеся на уроках української літератури.

Селянська родина. Картина Т. Шевченка.

Цінним історичним джерелом є рукописні ілюстровані альбоми Домініка П'єра де ла Фліза, француза за походженням, який від 20-х років 19 ст. був лікарем на Київщині. У службових поїздках Київщиною він не лише надавав медичну допомогу, а й занотовував почуте й побачене. Записи доповнював малюнками. Ось як де ла Фліз розповідає про побут українських селян: «Селянські житла (на Київщині) скрізь збудовані з дерева, вони, як правило, теплі взимку. Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове... Майже всі хати вкриті соломою. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон. У кімнаті завжди є піч. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку й чистоти, досить часто вони побілені всередині і ззовні. Внутрішнє впорядкування кожної

хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висушеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців.

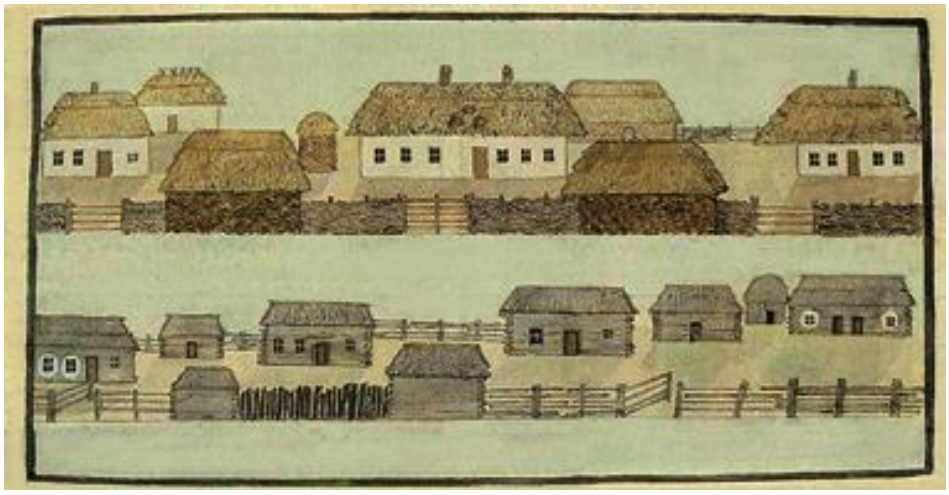

Зразки селянських жител. З книжки де ла Фліза

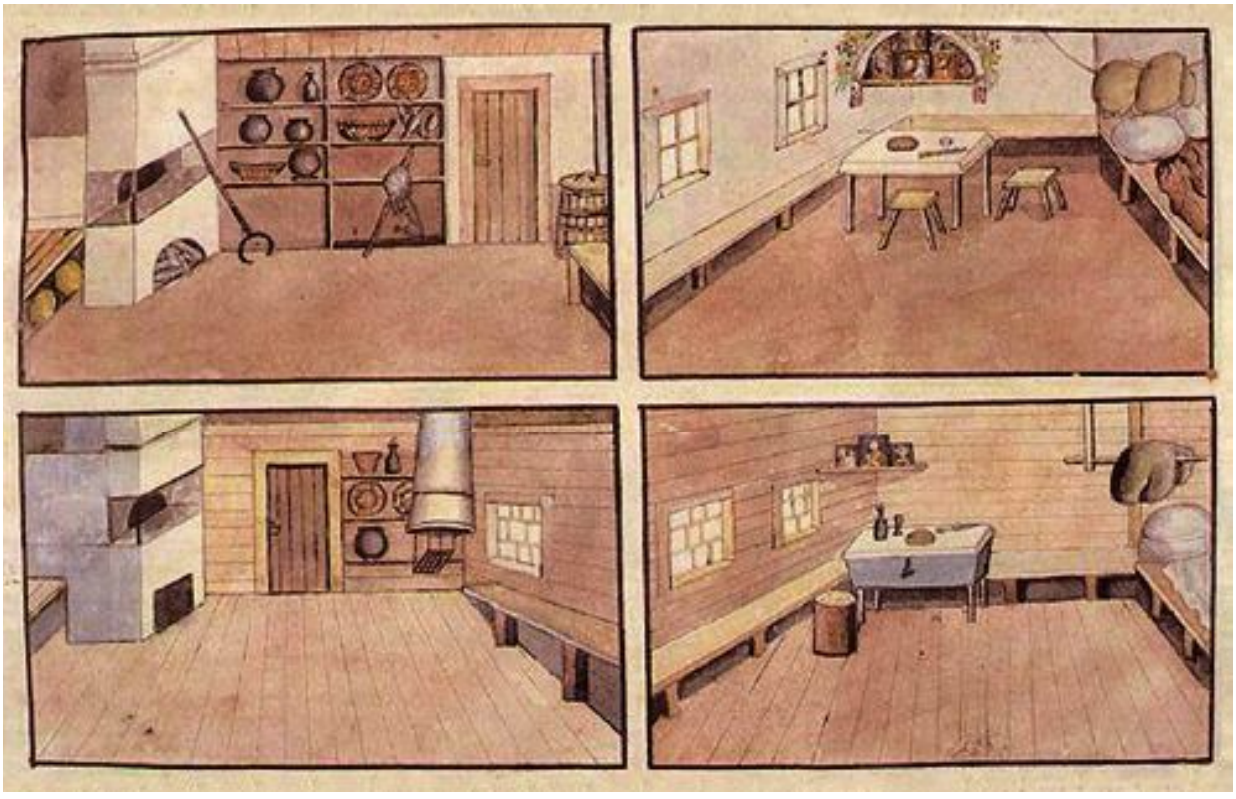

Внутрішнє планування селянської хати. З книжки де ла Фліза

Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний,

зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують всюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують з житнього, пшеничного або іншого борошна, яєць, молока й сиру. Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також належать до їхнього раціону. Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом. Ложки, якими вони користуються, виточені з дерева, відполіровані, вкриті лаком і також складені рядочком у шафі. Виделки їм майже невідомі...».

Підготуйте вибірковий переказ тексту: 1) як ззовні виглядали селянські хати; 2) яким було їхнє внутрішнє опорядження; 3) як харчувалися селяни. Доповніть розповідь малюнками.

Роздивіться картини українських художників, на яких зображено буденні сцени із життя українського села наприкінці 18 – на початку 19 ст., дайте відповіді на запитання.

Кріпаків міняють на собак. Картина І. Їжакевича.

Великодня утреня. Картина М. Пимоненка.

■ Які обставини життя українських селян засвідчують картини? Доберіть 5–7 прикметників, доречних у розповіді про українське село в зазначений період. Обґрунтуйте доречність кожного дібраного слова.

Яким було українське місто в кінці 18 – на початку 19 ст.?

У 18 ст. майже всі міста й містечка залишалися дрібними поселеннями, які майже не відрізнялися від сіл. Заняттям їхніх мешканців були не тільки ремесла й торгівля, а й сільське господарство. Від останніх десятиліть 18 ст. кількість міст почала збільшуватися, зростала й чисельність міського населення.

Про те, яким було українське місто кінця 18 – початку 19 ст., свідчить картина Євграфа Крендовського «Полтава. Олександрівська площа» (1840 р.). Бачимо міський краєвид з характерними, на зразок селянських хат, окремими будинками, з великою двоповерховою спорудою державних установ у центрі. Площа живе своїм звичним буденним життям. Тут і окремі постаті, і цілі групи мешканців міста. Майже в центрі картини, на першому плані, двоє заможних молодиків, які жваво про щось розмовляють. Неподалік, з лівого боку, стоять чиновники. Повагом посуваються площею вози, запряжені круторогими волами. Далі мчать запряжені кіньми візки, у яких сидять

вельможі. На картині – військові й цивільні, багаті й бідні, поміщики й селяни-кріпаки, торговці й ремісники.

Уважно роздивившись ілюстрацію, назвіть 5 рис, які свідчать, що 1) на картині зображено місто; 2) у 18 ст. українське місто майже не відрізнялося від села.

Яким був одяг українців у 18 – на початку 19 ст.?

Козацька старшина (гетьман, полковник, сотник) та селянин часів Гетьманщини. Малюнки з «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського. 1822 р.

У 18 ст. заможні мешканці міст – козацька старшина, купці – носили одяг з дорогих чужоземних тканин – шовку, парчі. Простолюд – селяни, міщани та козаки – з полотна й сукна

місцевого виробництва. Козаки вдягалися в білі сорочки, сукняні різнокольорові широкі шаровари. За верхній одяг правили жупани, кунтуші, киреї. Підперізувалися шовковим чи шкіряним поясом. Основним натільним одягом для чоловіків і жінок лишалася сорочка. Жінки на сорочки одягали плахти й спідниці. Взимку по всій Україні носили кожухи. Взуття чоловіків і жінок, їхні головні убори залишалися традиційними.

1

2

1. В. Тропінін. Дівчина з Поділля.
2. М. Рачков. Українець.

Де ла Фліз описує й одяг українських селян: «Всі вони одягають свитки, вони пошиті із грубого сукна, виготовленого ними самими з вовни власних овець. Свитки досить добре захищають від дощу, вони широкі, звичайно довгі. Взимку вони одягають під цю свиту кожух з овчини, необхідний у цьому кліматі; у ньому можна переходити люті холоди. Оскільки кожухи й свитки не мають ґудзиків, то їх стягують поясом. Селяни майже всі носять чоботи, рідко і лише в період польових робіт вони взувають сандалі, які називаються личаками або постолами.

Селяни Київщини на малюнках де ла Фліза.

Жінки й дівчата звичайно носять довгі свитки. Спідниці та фартухи шиють з барвистого, у великі квіти полотна або з блакитної чи червоної матерії, яку селяни виготовляють і фарбують самі. На околицях Києва жінки та дівчата носять сорочки з тонкого полотна з довгими й широкими рукавами, прикрашені майстерно вишитими червоними узорами. Чоботи жінки і дівчата носять майже завжди, особливо у святкові дні. Головний убір жінок дуже різний. Дівчата, як і жінки, носять на шиї багато разків намиста, найбагатші мають червоне коралове намисто».

Прочитайте опис дівочого вбрання з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся». Порівняйте з описом де ла Фліза. Який текст багатший на деталі? Як це можна пояснити?

«...Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки як на шнурочку... Коси у неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в недільку так гарно їх повбира, дрібушки за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та заквітча квітками, кінці у ленти аж геть пороспуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде; на шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий дукач і у кольці зверху камінець, червоненький... так і сяє!»

На основі тексту та ілюстрацій складіть перелік речей, що складали традиційне українське жіноче та чоловіче вбрання.

1–2. Наведіть 1–2 приклади того, що в житті українських селян кінця 18 – початку 19 ст. не змінилося від періоду Київської Русі, а що – стало новим.

3. Чому навколо міст у 18 – на початку 19 ст. не було укріплень?

4. Яким був традиційний український костюм? Що змінилося у вбранні від часів Київської Русі?

Уявіть, що за сюжетом кінофільму ви опинилися в українському місті 18 – початку 19 ст. Як ви думаєте, чи помітили б тогочасні мешканці, що ви – «прибульці з майбутнього»? Чому? Наведіть приклади речей, які б допомогли вам не привертати до себе уваги.

Прочитайте текст та роздивіться фотографії. Обміркуйте відповіді на запитання.

Харків. Катеринославська вулиця. 1910 р.

Львів. Міський театр. 1913 р.

Будинок з химерами В. Городецького в Києві. Початок 20 ст.

Житомир на початку 20 ст.

Від другої половини 19 ст. в побуті та способі життя населення України відбулися істотні зміни. Найпомітнішими ці зміни були у великих містах, які дедалі більше зазнавали європейського впливу. У містах з'являються цілі квартали, забудовані багатоповерховими житловими будинками, спорудами громадського або культурного призначення – театрами, бібліотеками, лікарнями тощо. Вулиці починають освітлювати електричними ліхтарями. Ви вже знаєте, що саме тоді з'явився громад-

ський транспорт. Зросла кількість міст, де прокладено водогін. Саме тоді почали закладати міські парки й бульвари. У будівництві стали активно застосовувати нові технології та винаходи, зокрема метод зварювання металевих конструкцій, нові матеріали – бетон та залізобетон. Так, архітектор Владислав Городецький у Києві спорудив житловий будинок, де навіть оздоби було виготовлено з бетону. Європейські новинки потрапляли до Києва чи Одеси одночасно із Віднем чи Петербургом. Крамниці пропонували мешканцям міст одяг і парфуми з Парижа, вина – з Італії, швейні машини – з Німеччини, годинники – зі Швейцарії... Європейській моді відповідав й одяг городян. Утім, побут українських міст зберігав і національні елементи. Вишивкою в міських оселях оздоблювали серветки, скатертини, фіранки. Декорували нею й одяг.

Згадані риси визначали здебільшого життя заможних городян. Міські робітники оселялися або в передмісті, або в бідних, дешевих кварталах, прикметою яких були злидні та бруд. Бідні родини часто винаймали маленькі комірчини, умеблювання яких складалося з ліжка, скрині, столу та кількох стільців. Одяг бідних городян був дешевим, часто саморобним.

Зміни в побуті селян були не такими помітними, як у місті, бо буденне життя села визначали традиції. Заможні селяни дедалі частіше будували цегляні будинки, покриваючи їх бляхою або черепицею. Тканини фабричного виробництва поступово витісняли самоткані в одязі й хатніх оздобах.

Інтер'єр сільської хати. Початок 20 ст.

Кімната Лесі Українки в її помешканні в Києві.

■ Які зміни відбувалися в буденному житті населення України від другої половини 19 ст.?

■ Що відрізняло міста початку 20 ст. від міст початку 19 ст.? Що характерне для міст початку 20 ст.?

■ Порівняйте опорядження сільської хати та міського житла початку 20 ст. Які особливості привертають увагу?

§17. *СВІТЛО НАУКИ ТА ЗНАННЯ,* або ПЕРШІ УНІВЕРСИТЕТИ В УКРАЇНІ

На уроці навчитеся

1. Визначати роль Харківського університету в розвитку української культури в 19 ст. **2.** Розповідати про Петра Гулака-Артемовського та Миколу Костомарова. **3.** Складати розповідь про історію Київського університету.

Роздивіться фотографії. Чи доводилося вам бувати в столиці України поблизу Червоного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка? Як ви гадаєте, чому відвідування цього місця передбачено екскурсійними програмами для гостей Києва? Що означає вислів «берегти культурну спадщину»? Як це треба робити? Як пов'язаний університет та розвиток культури?

1

2

Будівля Київського університету. Фото початку 21 (1) *та кінця 19 ст.* (2).

Яку роль у 19 ст. відігравав Харківський університет у розвитку української культури?

Від початку 19 ст. у тій частині України, яка перебувала під владою Російської імперії, вищих навчальних закладів не було. У 1805 р. зусиллями ***Василя Каразіна*** та інших громадських діячів було засновано університет у Харкові. Навчання провадилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному. Нині університет носить ім'я свого засновника – просвітника, вченого, винахідника В. Каразіна.

Василь Каразін.

Новий навчальний заклад став осередком української культури. Він згуртував навколо себе діячів української літератури, історії та народознавства. Саме в Харкові виник перший гурток учених і митців, які цілеспрямовано заходилися вивчати культуру та історію українського народу. При університеті було засновано друкарню й книгарню, започатковано видання газет та журналів. Так, від 1816 до 1819 р. виходив друком перший в Україні літературно-мистецький та науковий журнал «Український вісник».

Ректором, тобто керівником, університету довгий час був відомий поет ***Петро Гулак-Артемовський***. З Харківським університетом доля пов'язала його в 1821 р. Молодий викладач (мав тоді 31 рік) історії, географії і статистики був блискучим красномовцем-оратором, ніколи не читав з конспектів, а імпровізував, вражаючи слухачів образними й дотепними висловами, умів зацікавити студентів, тож на його лекціях завжди було багато слухачів навіть з інших факультетів. Як письменник Петро Гулак-Артемовський уславився байками та романтичними баладами, започаткувавши в українській літературі відповідні жанри. Так, відомою є його байка-казка «Пан та Собака», яка засуджує кріпацтво.

Петро Гулак-Артемовський.

Назвіть діячів, про яких ішлося. Дайте їм стислу характеристику, дібравши до імені кожного 2–3 прикметники, 2–3 дієслова.

Яка роль Миколи Костомарова в розвитку історичної науки?

Микола Костомаров.

У Харкові розпочав свій творчий шлях ***Микола Костомаров*** – один з найвидатніших істориків України. Він був надзвичайно обдарованою людиною. Мав феноменальну пам'ять: міг не тільки цитувати окремі місця з літописів, але й цілі документи. З пам'яті виголошував великі уривки Шевченкових поезій і вірші інших поетів. А найбільше подобалися йому українські думи: поет-учений пам'ятав не тільки тексти майже всіх дум, але й усі відомі їх варіанти.

У своїй автобіографії Микола Костомаров розповідав про себе: «*Де тільки я зустрічався хоч би з більш-менш знайомими українцями, то без церемонії засипав їх питаннями, що означають таке-то слово або такий-то зворот мови. За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого українською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, а з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову і розмови, записував слова і мовні звороти, втручався в бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував відомості, які мені повідомляли, і заставляв співати для себе пісень.*

...Любов до українського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якого літературного оброблення і, більше того, – зазнає зовсім незаслуженої зневаги».

Складіть план розповіді про Миколу Костомарова, вислухайте повідомлення один одного. Поміркуйте, з якою метою учений розвідав про свої захоплення.

Яке значення для становлення української науки мало заснування Київського університету?

У 1834 р. було засновано Київський університет імені Святого Володимира. Його першим ректором був видатний учений ***Михайло Максимович***. Іще працюючи в Московському університеті, він захопився українською історією та підготував до друку збірку українських народних пісень. Книжка вийшла друком 1827 р., утвердивши моду на українську пісню в освічених колах у Петербурзі та Москві.

Михайло Максимович.

З Київським університетом пов'язана доля ***Володимира Антоновича***, який зажив слави найбільшого знавця писемних історичних джерел. Це й не дивно. Адже він особисто зібрав і підготував до друку 9 томів документів з історії України. Українська історія завдячує йому ще й цілим сузір'ям талановитих учених. Викладаючи протягом 30 років у Київському університеті, Антонович залучав найздібніших студентів до вивчення минулого України. Він скеровував дослідження своїх учнів так, щоб жоден із періодів української історії не залишався поза увагою. Так було нагромаджено величезний документальний матеріал, достатній для створення цілісної загальної історії України. Завдання це виконав на початку 20 ст. Михайло Грушевський – теж учень Володимира Антоновича.

Володимир Антонович.

Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, які починаються словами *Що? Хто? Де? Як? Коли?*, і одне запитання *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них.

Прочитайте спогади учня В. Антоновича, дайте відповіді на запитання.

«...Буваючи в хаті професора, ми, самі всі українці зроду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і пам'ятаю, випросивши у професора через його сина галицький «Дзвінок» або «Лиса Микиту», ми один в одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли й поважніші, як, наприклад, "читанки", популярна українська історія з малюнками.

Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам дуже цінні книжки. Незабаром у нас була така переважно історична бібліотека, що й ціни їй не скласти.

...Пригадую собі, скільки раз за моєї пам'яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години 2–3, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина все зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало збереться коло десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати...»

■ 1. Чому в середині 19 ст. було сутужно з українськими книжками? 2. Які факти в джерелі свідчать, що до Володимира Антоновича тогочасна молодь ставилася з надзвичайною шаною?

1. Про які події культурно-освітнього життя 19 ст. ви дізналися? Стисло розкажіть про одну з них.

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки років минуло від відкриття Харківського університету до заснування Київського?

3. Про яких видатних діячів доби довідалися? Розповідь про кого вразила найбільше? Чому?

4. Чому роки, про які йдеться в матеріалах уроку, називають початком національного відродження?

Поміркуйте над значенням слова «освіта». Для цього доберіть 5–7 спільнокореневих. Чи випадковий збіг пов'язує слова «освіта» й «світло»? Чи пов'язані, на вашу думку, відкриття, про які йшлося на попередніх уроках, та заснування університетів?

Прочитайте текст, обміркуйте відповідь на запитання.

Один з найстаріших вищих навчальних закладів України – Львівський національний університет імені Івана Франка. Його історія починається 1661 р. Щоправда, тоді цілком утілити план розбудови університету не змогли. Із чотирьох факультетів, традиційних для всіх європейських університетів, у Львові діяли лише два.

Центральний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка. Над входом латиною викарбувано гасло: «Освічені громадяни – окраса Батьківщини».

У 1784 році було урочисто відкрито новий університет за зразком Віденського. Цей заклад складався із чотирьох факультетів: філософського, юридичного, богословського та медичного. Ви вже дізналися, що кафедру історії України – першу в нашій історії – очолив Михайло Грушевський.

■ Чому за взірець для Львівського університету було обрано Віденський?

§18. *БУРЕМНІ РОКИ*, або УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ

На уроці навчитеся

1. Складати розповідь про Українську революцію 1917–1920 років. **2.** Характеризувати Михайла Грушевського як державного діяча. **3.** Розповідати про Україну в складі СРСР у перші десятиліття існування цієї держави. **4.** Показувати на карті, у складі яких держав перебували українські землі.

Роздивіться фотографію. Як ви думаєте, навіщо зображені на знімку люди зібралися на Софійській площі в Києві? Що свідчить про їхні настрої? Про що свідчить кількість учасників зібрання? Чому місцем для своєї маніфестації вони обрали площу біля пам'ятника Богдану Хмельницькому?

Українська маніфестація на Софійській площі в Києві. 1 квітня 1917 р.

Яку подію називають Українською революцією?

Коли 1917 р. в столиці Російської імперії Петрограді (нині Санкт-Петербург) було повалено владу царя, українські партії та громадські організації створили Українську Центральну Раду. Очолив її Михайло Грушевський. Центральна Рада обрала український уряд – Генеральний секретаріат на чолі з Володимиром Винниченком. У листопаді того самого року було проголошено ***Українську Народну Республіку*** (УНР). Події тих буремних років історики називають ***Українською революцією***.

Українська демонстрація в Києві. Літо 1917 р.

Незабаром становище в Україні загострилося через війну з урядом більшовиків, що прийшли до влади в Росії. В умовах війни довелося не стільки впорядковувати внутрішньодержавне життя, скільки дбати про оборону. У грудні 1917 р. у Харкові українські більшовики проголосили Україну радянською республікою і створили свій уряд. Бойові загони цього уряду

захопили Лівобережну Україну й почали наступ на Київ. За тих обставин Центральна Рада 9 січня 1918 р. проголосила незалежність УНР. Та 9 лютого більшовицькі війська захопили Київ. За вкрай несприятливої ситуації уряд УНР звернувся до Німеччини та Австро-Угорщини з проханням про військову допомогу. 29 квітня 1918 р. владу в Україні захопив гетьман ***Павло Скоропадський***. Та вже в середині листопада проти гетьманського режиму спалахнуло повстання. 14 грудня, після зречення П. Скоропадським влади, було відновлено УНР. Проте УНР знову довелося воювати з більшовиками, які розпочали черговий похід на Україну. Ця війна закінчилася перемогою більшовиків.

Бурхливо розгорталися події і в західноукраїнських землях. У жовтні 1918 р. у Львові було створено Українську Національну Раду, а 1 листопада українські війська здобули владу. 13 листопада було проголошено ***Західноукраїнську Народну Республіку*** (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві відбулося урочисте проголошення Акта *злуки* (об'єднання) ЗУНР та УНР. Тож той день увійшов в історію як День соборності України.

Партія – *група людей, яких об'єднує спільна мета в боротьбі за владу.*

1. Складіть план тексту, передайте зміст кожного пункту одним реченням: *У пункті йдеться про…* **2.** Підготуйтеся до гри «Хто більше»: доберіть якомога більше слів та словосполучень, доречних у розповіді про Українську революцію 1917–1920 років.

Які спогади залишили очевидці про події Української революції та Михайла Грушевського?

«Грушевський уже 27 березня прибув до Києва, і з його прибуттям український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керманича. Ніхто в той момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним авторитетом й тією повагою, якою оточувало його все українське громадянство.» (*Дмитро Дорошенко*).

«1 квітня 1917 р. Центральна Рада організувала цю маніфестацію з метою зробити підсумок українських сил у столиці України й прилюдно заманіфестувати революційні національні домагання українського громадянства. Маніфестація справді

була велелюдною та величною. Солдати, робітники різних фабрик та заводів, залізничники та поштово-телеграфні робітники, полонені українці-галичани, учителі, артисти, шкільна молодь, кооператори й, нарешті, представники різних політичних українських партій – словом, все свідоме національне українське громадянство вийшло в той день на вулиці Києва, об'єднавшись на урочистім святі національного визволення. Старий, з великою срібною бородою, – живий символ незламної волі українського народу до національного відродження, професор М. Грушевський виступав у перших рядах маніфестантів. На Софійській площі було влаштовано велике народне віче, на якому виступали з промовами визначніші українські громадські діячі. Від імені Центральної Ради промовляв М. Грушевський.» *(Павло Христюк)*.

Сучасник подій про М. Грушевського: «Пам'ятаю цю залу, переповнену молодою, чужою мені і настроями, і говіркою юрбою. Пам'ятаю сиву голову професора М. Грушевського, який сидів у центрі за столом президії. Пам'ятаю його магічну владу над усією цією незграбною аудиторією. Досить було йому піднести руку з квіткою білої гвоздики, що прикрашала стіл, і зала вмовкала...».

Проаналізуйте джерела за планом:

1. Роздивіться ілюстрацію. Знайдіть на ній М. Грушевського. Про що свідчить його місце на фотографії?
2. Чим, на вашу думку, можна пояснити такий авторитет М. Грушевського?

3. Як сучасник, ім'я якого не вказано, оцінював вплив М. Грушевського? Чи належав він до його прихильників? Як про це сказано в джерелі?

4. Які висновки можна зробити про ставлення українського громадянства до подій 1917 р.?

Розставте фотографії в хронологічній послідовності, встановивши час їх створення. Свої міркування аргументуйте рядками з тексту підручника.

Проголошення Акта Злуки УНР та ЗУНР в Києві.

Гетьман Павло Скоропадський неподалік своєї резиденції в Києві.

Генеральний секретаріат Центральної Ради.

Мітинг на честь створення радянського уряду у Харкові.

Скориставшись картою на стор. 134, дайте відповіді: **1.** Які терени охоплювала УНР, які ЗУНР? **2.** Які держави поділили українські землі в 20-х роках 20 ст.?

Що визначало долю України в перші десятиліття після створення СРСР?

У грудні 1919 р. на більшій частині українських земель було встановлено радянську більшовицьку владу. Так розпочалася доба Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ
ВАРШАВА
ПОЛЬЩА
Брест-над-Бугом
ПОЛІССЯ
Мозир
Гомель
Дніпро
Прип'ять
Чернігів
ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА
Сейм
Курськ
Воронеж
Дон
Люблін
Холм
Захід. Буг
ВОЛИНЬ
Стир
Горинь
Десна
Вісла
Сян
Луцьк
Рівне
Суми
Бєлгород
СЛОБОЖАНЩИНА
Житомир
КИЇВ
(столиця від 1934 р.)
Ворскла
ХАРКІВ
(столиця у 1921-1934 рр.)
СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА
Полтава
Перемишль
Львів
ГАЛИЧИНА
ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА
Станіславів
Тернопіль
Черкаси
Краматорськ
Комунарськ
Ворошиловград
Ужгород
ЗАКАРПАТТЯ
Кам'янець-Подільський
Вінниця
ПОДІЛЛЯ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК
Тиса
Чернівці
БУКОВИНА
Дністер
Дніпродзержинськ
Дніпропетровськ
Кіровоград
Макіївка
Сталіно
Кривий Ріг
Півд. Буг
ЗАПОРІЖЖЯ
Запоріжжя
ДОНЩИНА
Ростов-на-Дону
Дон
Маріуполь
Тирасполь
Миколаїв
Дніпро
ТАВРІЯ
Одеса
Херсон
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КУБАНЬ
РУМУНІЯ
Дунай
Керч
Краснодар
Кубань
Сімферополь
Новоросійськ
ЧОРНЕ МОРЕ
Севастополь
©В.Власов
УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ
Територія Української Народної Республіки
Територія Західноукраїнської Народної Республіки
ПОЛЬЩА
Назви держав, котрі поділили українські землі в 1920–1921 рр.
Кордони держав у 1921 р.
Межі радянської України у складі СРСР
Райони України, які найбільше постраждали під час Голодомору 1932–1933 рр.
Міста, у яких за роки індустріалізації було побудовано промислові підприємства-гіганти
60
кілометрів

Наприкінці 1922 р. УСРР увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік – скорочено СРСР. У цій державі Україна перебувала до 1991 р.

Нова влада проголосила курс на ***індустріалізацію***. Грандіозне будівництво потребувало самовідданої праці мільйонів людей. Сподіваючись на зміни на краще у своєму житті, люди працювали по 10–12 годин, жили в бараках, котловани під фундамент копали лопатами, бетономішалки обертали руками тощо. На початку 30-х років постали такі заводи-гіганти, як «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Харківський тракторний завод. Почала працювати найбільша на той час у Європі Дніпровська гідроелектростанція – Дніпрогес (у м. Запоріжжі), яка стала символом радянської індустріалізації. Було збудовано сотні інших, менших, підприємств усіх галузей промисловості.

З 1929 р. у селах почалося примусове створення колективних господарств – колгоспів. У селян відбирали землю, коней, худобу, знаряддя хліборобської праці. Вони переставали бути господарями, бо не могли розпоряджатися ні своєю землею, ні зібраним урожаєм. Хлібороби з діда-прадіда, ставши колгоспниками, перетворювалися на безправних наймитів. З такими порядками українські селяни не могли миритися. Але до тих, хто чинив опір, більшовики застосовували силу. Їх оголошували куркулями, цілими сім'ями масово вивозили до Сибіру, де залишали «на поселення».

Активісти колективізації виносять речі з хати куркуля. Поділля. 1929 р.

Автомобілі з урожаєм радгоспу «Каховка» на Херсонщині. 1930 р.

Найбільшим лихом тих років став ***Голодомор***, унаслідок якого від голодної смерті на родючих українських землях загинуло 3–3,5 млн осіб. Щоб виконати плани із хлібозаготівлі, у селян забирали навіть ті продовольчі та насіннєві запаси, які призначалися для їхнього харчування. Найтяжчими були зима–весна 1932–1933 років.

1. Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, вислухайте відповіді один одного. **2.** За картою на сторінці **134** з'ясуйте, де і які саме промислові гіганти було збудовано або перебудовано в роки індустріалізації.

Роздивіться фотодокументи, на яких зображено будівництво промислових гігантів. Поміркуйте про позитивні та негативні обставини такого будівництва. Що спонукало людей до важкої праці?

Вивіз землі з котловану на будівництві Дніпровської ГЕС. 1930 р.

Будівництво механічного цеху № 6 на Новокраматорському машинобудівному заводі. 1932 р.

Скориставшись картою на сторінці **134**, дайте відповіді на запитання: **1.** Які райони України найбільше постраждали під час Голодомору 1932–1933 років? **2.** Які міста були столицями УРСР? **3.** Які історичні землі України належали до радянської України (від 1922 р. у складі СРСР)? **4.** У складі якої держави після 1921 р. перебували Галичина та Західна Волинь? **5.** У складі якої держави перебувала Північна Буковина? **6.** Які українські землі перебували у складі Чехо-Словаччини?

1. Розкажіть про Українську революцію 1917–1920 років за планом:

1. Створення Центральної Ради.
2. Проголошення УНР.
3. Гетьманат Павла Скоропадського.
4. Злука ЗУНР та УНР.

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки часу минуло від створення Української Центральної Ради та об'єднання ЗУНР й УНР в одну державу?

3. Чому історик Михайло Грушевський відомий як видатний державний діяч?

4. Складіть стислу розповідь про Україну в складі СРСР за планом:

1. Входження до складу СРСР.
2. Індустріалізація України.
3. Створення колгоспів. Голодомор.

Скориставшись матеріалами уроку, поясніть, що означає слово *революція*. Чому такі події визначають словами *боротьба, зміни, випробування*? Спробуйте сформулювати кілька уроків революційних подій в Україні, про які довідалися. Чи доводилося вам чути про події того часу раніше?

Прочитайте текст та роздивіться фотографії. Обміркуйте відповіді на запитання.

Що розповідають історичні джерела про події в українському селі на початку 30-х років

У своєму «Щоденнику» відомий учений, громадський діяч Сергій Єфремов переповідає анекдот: «Селяне кажуть: куркуль (рос. кулак) у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака, о 3-ій годині схоплюється й біжить на поле працювати. Середняк на поле виходить о 5-ій годині. А незаможник той, хто о 9-ій годині з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою повагом простує до сільради».

■ 1. Яким історичним подіям присвячено анекдот? 2. Що він висміює? 3. Чому розкуркулювання українські селяни вважали проявом несправедливості та сваволі?

З повідомлення англійських дипломатів (1932 р.): «Як уже зазначав у своєму повідомленні, становище в Україні явно неблагополучне. Сільське господарство не виправдало сподівань, тож відчувається гостра нестача продовольства... Сільським трудівникам випала справді гірка доля: врожай, здобутий їхньою тяжкою працею, відбирають і вивозять невідомо куди, прирікаючи їх на голод. Промислових і споживчих товарів дуже мало. Великі території майже безлюдні, земля не обробляється або, у кращому разі, обробляється погано й заростає бур'янами. До того ж унаслідок вивезення куркулів село втратило найенергійнішу й найпрацьовитішу частину населення».

■ 1. Чому дипломати вважали становище сільського господарства жалюгідним? 2. Як ви розумієте останнє речення з наведеного уривка? 3. Що в джерелі свідчить про сваволю влади щодо селян?

Сім'ю куркуля виганяють із власного двору. Сталінська (нині Донецька) область. 1930 р.

Розкуркулювання селян в с. Удачне Сталінської (нині Донецької) області. 1931 р.

■ Роздивіться фотографії. Яким настроєм перейняті зображені люди? Чи дають підстави фотографії для висновку про куркулів як про багатіїв, які нечесно здобули свої статки? Як ви можете пояснити присутність озброєної людини під час розкуркулювання? Які почуття у вас викликають події, засвідчені фотографіями?

■ Чому голод 30-х років в Україні називають страшним словом «голодомор»?

§19. *І ЗНОВУ БІЙ*, або УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ТА ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

На уроці навчитеся

1. Розповідати про Україну в Другій світовій війні та Великій Вітчизняній війні. **2.** Визначати найважливіші події та називати найвідоміших діячів часів війни. **3.** Показувати на карті основні події війни.

Роздивіться фотографію. Чи знаєте ви, яким подіям присвячено зображений пам'ятник? Чи споруджено у вашому місті (селі) пам'ятники, що увічнюють події Другої світової війни? Чи згадують у вашій родині події Великої Вітчизняної війни? Чи потрібно пам'ятати про трагічні сторінки історії? Чому? Як треба ставитися до людей, які пережили війну?

Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим, розстріляним гітлерівськими загарбниками в Бабиному Яру. Київ.

Коли почалася Друга світова війна?

1 вересня 1939 р. розпочалася ***Друга світова війна.*** Їй передувала угода провідних європейських держав про поділ Чехо-Словаччини, а також таємний договір керівників нацистської Німеччини й більшовицького Радянського Союзу – Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна, кожен з яких прагнув володарювати у світі. Вожді на свій розсуд вирішили долю багатьох народів Європи. За їхньою згодою західноукраїнські землі відійшли до складу Радянського Союзу. На приєднаній території радянська влада запроваджувала такі самі порядки, як і в Східній Україні. Але мир між Німеччиною й СРСР був нетривким.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. Війна Радянського Союзу проти Німеччини відома під назвою ***Велика Вітчизняна.***

Сформулюйте за змістом тексту 3–4 запитання, які починаються словами *Що? Хто? Де? Як? Коли?*, і одне запитання *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них.

Як було окуповано Україну?

Окупація – *тимчасове загарбання однією державою території іншої держави.*

Україна зазнала ударів ворога вже в перші години війни. Наша земля стала безпосереднім полем бою. На ній точилися криваві битви, що призводили до страхітливих руйнувань і загибелі мільйонів солдатів і мирних жителів.

Бійці й командири Червоної армії – так називалися збройні сили СРСР – виявили масовий героїзм, але змушені були відступати. Від 11 липня по 19 вересня 1941 р. тривала героїчна оборона Києва. Тоді в полоні опинилося понад 600 тис. солдатів та командирів. Через рік від початку війни всю територію України було окуповано німецькими військами та їхніми союзниками.

Українські землі окупанти прагнули перетворити на постачальника продовольства та сировини. «Новий порядок», установлений нацистами, відзначався ворожістю та жорстокістю. Окупанти закатували близько 4 млн мирного населення та військовополонених з України. До Німеччини на примусові роботи було відправлено 2,5 млн юнаків та дівчат.

Попрацюйте з картою на сторінці **143.** Які українські міста гітлерівські війська захопили в 1941–1942 рр.?

Нагрудний знак «Ost», який мали обов'язково носити українські громадяни, вивезені на примусові роботи до Німеччини. Слово «остарбайтер» у перекладі з німецької означає «робітник зі Сходу».

Які відчуття викликають у вас фотодокументи часів війни? Як ви думаєте, що відчували люди, зображені на знімках або які були очевидцями тих подій?

Оберіть одне із джерел та опрацюйте його за поданими запитаннями.

1. Коли відбувалися події, описані в джерелі?
2. Які факти свідчать про ворожість та жорстокість окупаційного режиму?
3. Які факти вразили найбільше?

З книжки Дмитра Малакова «Оті два роки... У Києві при німцях»: «Ворог зайняв Київ лише два тижні тому, а здавалося, ніби промайнуло

ціле життя. Вибухи й пожежі Хрещатика, розстріли в Бабиному Яру, голод і злидні – все спресувалося у два тижні.

У жовтні окупанти примусили полонених розчищати проїжджу частину Хрещатика. Вночі 22 жовтня десь знову щось вибухнуло. На ранок наступного дня на парканах з'явилося оголошення коменданта: «Сьогодні 100 мешканців міста Києва були розстріляні. Це є попередженням. Кожний мешканець Києва є відповідальним за кожний акт саботажу»... Тож як жити, як пережити оте лихо, не зламатися, вистояти, дочекатися кращих часів?

...Головне – хліб насущний. Магазини фактично припинили своє існування. Принаймні для нас.

Спершу по вступі німців кияни ходили міняти речі на продукти в приміських селах, де тоді ще не дуже голодували. Довідавшись про міські злидні, селяни й собі приїздили возами в Київ. Обмін відбувався приблизно за такою схемою: за начебто два пуди пшона в торбі, що не важила часто-густо й одного пуда, правили зимове пальто, гарний костюм – звичайно, чоловічі. У тодішніх міських сім'ях їх було, переважно, по одному, дуже рідко – по два. Тож віддавали чоловікове, синове, батькове – вбрання того, хто був на фронті».

З роману-хроніки «Хрещатий яр» очевидиці київської окупації Докії Гуменної: «...Народні школи закрито, вчителям і учням треба відбувати трудову повинність. Студентів мединституту скликали на подвір'ї і сказали, що в навчанні робиться перерва, а всі студенти їдуть на роботу до Німеччини. Як хто протягом трьох днів не з'явиться на вокзал із речами, родина такого не одержить хлібних карток, а майно конфіскується.

Трамваї ходять тільки в години переїзду робітників німецької промисловості, а мешканці Києва не мають права ввійти в трамвай, хіба хто впроситься й заплатить кондукторові десять карбованців. Крамниці, на які ото з надією поглядали кияни, вже відремонтувалися, все в них є і все те – "нур фюр дойче" (тільки для німців). Кооперативи вже закрито, перукарні, фотографії, комісійні крамниці конфісковано. Театри вже четвертий раз розігнано.

Кияни, які ще не вивезені на роботу, не вдовольняються шістьма кілограмами просяно-каштанового хліба на місяць, що чесно, акуратно й без черг почали оце недавно видавати хлібні будки. Їх навіть не розчулює, не підкуплює красивий золотисто-іскристий від щедро вмішаної просяної луски колір цього хліба, вони кажуть, що хоч який голодний, а вкусити такого хліба не можеш. А ось і чергова постанова – заборона довозу до міста будь-яких продуктів. Всі базари віднині назавжди закриваються. На всіх шляхах, мостах, входах, в'їздах до Києва поставали застави поліцаїв і гестапівців. Ці відбирали все те, що несли київські

нуждарі на плечах. Масло й мед забирали, а крупу й муку розсівали по полю. Окупант воює з народом, стріляє в того, хто несе двісті грамів масла».

Як відбувалося визволення України?

Визволення України від загарбників відбувалося в 1943–1944 роках. Важливе значення в цьому мала битва за Дніпро. 6 листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала Миколи Ватутіна визволили Київ. У грудні почався загальний наступ радянських військ на Правобережній Україні.

Важливу роль у розгромі окупантів на загарбаних українських територіях відігравав рух Опору. У лісах Сумщини та Чернігівщини з 1941 р. діяли сотні партизанських загонів, великі партизанські з'єднання під командуванням Сидора Ковпака, Олексія Федорова та ін. На Волині й Поліссі розгорнувся самооборонний повстанський рух. Було створено Українську повстанську армію (УПА).

Визволенням від гітлерівських окупантів Україна завдячує переможним операціям Червоної армії. 28 жовтня 1944 р. вся територія України в сучасних кордонах була звільнена від гітлерівських військ.

У перерві між боями на Житомирщині. 1943 р.

Переправа радянських військ на правий берег Дніпра північніше Києва. Жовтень 1943 р.

ПОЛЬЩА
(окупована Німеччиною)
Брест
Зах. Буг
Вісла
Люблін
Сандомир
Луцьк
25.06.1941
2.02.1944
Рівне
28.06.1941
2.02.1944
30.06.1941
27.07.1944
Львів
Броди
Перемишль
Дрогобич
Проскурів
(Хмельницький)
8.07.1941
25.07.1944
Тернопіль
Станіслав
(Івано-Франківськ)
2.07.1941
27.07.1944
Ужгород
27.10.1944
Хуст
Чернівці
6.07.1941
29.03.1944
Тиса
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
Прут
Дністер
Кишинів
РУМУНІЯ
Ізмаїл
22.07.1941
25.08.1944
о.Зміїний
Мозир
Прип'ять
Дніпро
Гомель
9.09.1941
21.09.1943
Чернігів
Житомир
9.07.1941
31.12.1943
КИЇВ
19.09.1941
6.11.1943
Вінниця
21.07.1941
20.03.1944
Умань
Півд. Буг
Корсунь-
Шевченківський
Черкаси
22.08.1941
14.12.1943
Кам'янець-
Подільський
Кіровоград
4.08.1941
8.01.1944
Кривий Ріг
Миколаїв
16.08.1941
28.03.1944
19.08.1941
13.03.1944
Херсон
Одеса
16.10.1941
10.04.1944
Десна
Ромни
Суми
10.10.1941
2.09.1943
Курськ
Сейм
Воронеж
Дон
Бєлгород
Харків
24.10.1941
23.08.1943
Ворскла
Полтава
18.09.1941
23.09.1943
Кременчук
Дніпропетровськ
25.08.1941
25.10.1943
Запоріжжя
14.10.1941
14.10.1943
Сіверський Донець
17.07.1942
14.02.1943
Ворошиловград
(Луганськ)
Сталіно (Донецьк)
26.10.1941
8.09.1943
Ростов-на-Дону
Дон
АЗОВСЬКЕ
МОРЕ
16.11.1941
11.04.1944
Керч
16.10.1941
13.04.1944
Сімферополь
4.07.1942
9.05.1944
Севастополь
Кубань
Краснодар
Новоросійськ
ЧОРНЕ МОРЕ
©В.Власов
УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
Радянський Союз улітку 1939 р.
Території, приєднані до СРСР у 1939—1940 рр.
Кордони Української РСР на початку 1941 р.
Напрямки німецького наступу в червні 1941—листопаді 1942 рр.
6.07.1941 Дати здобуття міст німцями
Лінії просування німецьких військ:
на 30 червня1941 р.
на 10 липня 1941 р.
на 25 серпня 1941 р.
на 1 грудня 1941 р.
на 18 листопада 1942 р.
Наступ радянських військ у листопаді 1942 — жовтні 1944 рр.
20.03.1944 Дати звільнення міст
60
кілометрів

За звільнення рідної землі наш народ заплатив найвищу ціну: у лавах Червоної армії воювали понад 6 млн українців, з них 3 млн – загинули. Загалом віддали своє життя в цій війні близько 7 млн громадян України. Днем, коли схиляють голови перед визволителями, є **9 травня** – День Перемоги у Великій Вітчизняній війні, державне свято в Україні.

1. Складіть план тексту та перекажіть його за планом. **2.** Скориставшись картою на сторінці **143**, з'ясуйте послідовність звільнення міст України від нацистської окупації.

Роздивіться фотографії. Розкажіть про почуття людей, які зустрічають воїнів-переможців. Який період війни зображено на другій фотографії? Відповідь обґрунтуйте.

1. Складіть стислу розповідь про Україну в Другій світовій війні за планом:

1. Приєднання Західної України до СРСР.
2. Початок Великої Вітчизняної війни.
3. Нацистська окупація.
4. Звільнення України.
5. День Перемоги.

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

9 травня 2010 року святкували 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Обчисліть, у якому році закінчилася війна.

3. Скориставшись картою на сторінці 143, дайте відповіді: 1. Які українські міста першими захопили гітлерівські війська? 2. Які українські міста звільнили від німецької окупації останніми?

4. Назвіть нові слова, вжиті в тексті параграфа, витлумачте їх.

Як у вашій школі вшановують День Перемоги? Чому існує традиція покладати квіти до пам'ятників воїнам-переможцям?

Прочитайте текст та роздивіться фотографії. Обміркуйте відповіді на запитання.

Про що можуть розповісти нагороди Великої Вітчизняної війни?

Для відзначення героїзму та мужності захисників Батьківщини у Великій Вітчизняній війні в роки війни та післявоєнний період було засновано 9 орденів і 23 медалі. Першою нагородою, встановленою під час Великої Вітчизняної війни, був орден Вітчизняної війни. Його засновано 1942 р. Він передбачав масові нагородження за героїзм радянських воїнів на фронтах Великої Вітчизняної війни. Орден Вітчизняної війни став наймасовішою нагородою серед орденів СРСР.

Найвищим військовим орденом СРСР був орден «Перемога». Цим орденом нагороджували осіб вищого командного складу Червоної армії за успішне проведення бойових операцій. Орденом «Перемога» в роки Великої Вітчизняної війни нагороджено 16 осіб. Одним з найавторитетніших орденів є орден Слави I, II і III ступенів. Цей орден називають «солдатським», оскільки ним нагороджували тільки солдатів, сержантів та старшин. Підставою для нагородження був особистий прояв відваги та мужності.

Орден Богдана Хмельницького було засновано 1943 р. Ним нагороджували воєначальників армії та флоту, а також командирів партизанського руху.

■ Розпитайте рідних, який слід залишила Велика Вітчизняна війна в історії вашої родини? Які назви в рідному місті (селі) бережуть пам'ять про події тих літ? Чи споруджено у вашому місті (селі) пам'ятники, що увічнюють події Великої Вітчизняної війни? Довідайтеся про якийсь з них, підготуйте невелике повідомлення.

§20. *У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ,* або УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА

На уроці навчитеся

1. Визначати найважливіші події та називати видатних сучасників, якими пишається Україна. **2.** Наводити приклади прав та обов'язків громадян за Конституцією України. **3.** Показувати на карті територію сучасної України, області та обласні центри, сусідні держави.

Роздивіться фотографії. Чи знаєте, коли в Україні святкують День незалежності? Як відзначають це свято у вашому місті (селі)? З якими державними символами України пов'язали свою святкову ходу громадяни на знімках? Що вони хотіли цим засвідчити? У групах складіть смс-привітання з нагоди святкування Дня незалежності.

Святкування Дня незалежності в Одесі та Луцьку.

Коли Україна стала незалежною?

24 серпня 1991 р. було ухвалено ***Акт проголошення незалежності України.*** Тому в цей день святкуємо державне свято. А 1 грудня 1991 р. цей документ отримав всенародну підтримку: під час ***референдуму*** за нього висловилося понад 90 відсотків населення, яке взяло участь в опитуванні. Того самого дня наш народ обрав главу держави – ***Президента України.*** Ним став Леонід Кравчук. Наступними президентами України були: Ле-

онід Кучма (обраний 1994 та 1999 р.), Віктор Ющенко (обраний 2004 р.) У січні 2010 р. Президентом України став Віктор Янукович.

Референдум – *всенародне опитування способом голосування з найважливіших питань державного життя.*

Користуючись символами-смайликами, позначте, що в тексті для вас було відомим , а що – новим .

Що визначає життя сучасної України?

Ставши незалежною державою, Україна зобов'язалася подолати чимало труднощів, успадкованих від попередніх часів. Це й незаможність більшості населення, і відставання від інших країн у розвитку виробництва та науки, порушення прав та свобод людини. За недовгий час було створено нову систему державного управління, власні Збройні сили, органи безпеки й правопорядку. Невтомно працюючи, наш народ досяг неабияких успіхів у господарському житті. У промисловості України велику роль відіграють металургія та машинобудування. Як і раніше, багато важить для нашої держави виробництво сільськогосподарської продукції. Україна має всі різновиди сучасного транспорту: залізничний, повітряний, автомобільний, морський, річковий, трубопровідний, а також метрополітен. Україна – морська держава з берегом завдовжки в 2 тисячі кілометрів. Найважливіші українські порти – це міста Одеса, Іллічівськ, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Феодосія, Ізмаїл.

Одеський порт. Сучасне фото.

У вересні 1996 р. в Україні в обіг було запроваджено власну національну валюту – гривню.

1. 100 гривень за доби УНР. 1918 р.
2. Одна гривня зразка 1996 р.

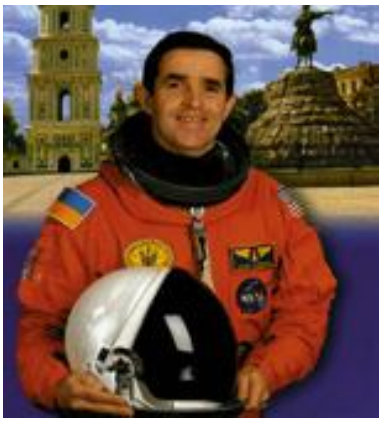

Леонід Каденюк.

У 1997 р. здійснив політ американський космічний корабель «Колумбія», у складі міжнародного екіпажу якого був перший космонавт незалежної України Леонід Каденюк.

Проте в господарському житті лишається ще багато проблем. Нині потрібно оснащувати великі підприємства новим устаткуванням, ремонтувати та відбудовувати шляхи, створювати нові робочі місця, активніше впроваджувати досягнення науки в сільському господарстві. Ще багато треба зробити для розвитку повітряного транспорту, сучасних засобів зв'язку та комп'ютерної техніки тощо.

Виступ Національного заслуженого академічного ансамблю танцю ім. Павла Вірського.

Незаперечні досягнення незалежної України в царині культури, науки, спорту. Основною ланкою освіти в нашій державі

є загальноосвітні школи. За роки незалежності з'явилося чимало гімназій та ліцеїв. Українська молодь має змогу навчатися фаху в професійно-технічних училищах, технікумах і коледжах. Вищу освіту здобувають у вищих навчальних закладах – університетах, академіях, інститутах, консерваторіях. В останні роки освітня галузь в Україні переживає період реформування.

Найвідомішими за межами України професійними музичними колективами є Національний заслужений академічний народний хор ім. Григорія Верьовки, Національна заслужена академічна хорова капела України «Думка», Національний заслужений академічний ансамбль танцю України ім. Павла Вірського.

Кого з відомих українських спортсменів упізнали на фотографіях? Розкажіть про їхні досягнення.

Що таке Конституція України? Коли її було ухвалено?

Проголошення незалежності 1991 р. – тільки початок спільної праці, спрямованої на розбудову української держави. Про те, якою має стати в майбутньому Україна, йдеться в Основному

Законі нашої держави – Конституції. Слово ***конституція*** походить з латини, де воно означає *впорядкування, встановлення*. Конституція визначає державний устрій та взаємовідносини громадян і держави. Свої конституції нині має більшість держав світу. Конституцію України було ухвалено ***28 червня 1996 р.*** Цей день проголошено державним святом.

За Конституцією України найвищою цінністю в державі визнано людину. Саме тому держава повинна захищати життя своїх громадян. Кожен має право на недоторканність житла, на таємницю листування, телефонних розмов. Не можна втручатися в особисте життя людини, перешкоджати їй подорожувати, висловлювати свою думку, відвідувати церкву. Усе це – особисті права громадян України. А ще Конституція проголошує право брати участь в управлінні державою: обирати й бути обраним на державні посади, бути членом будь-якої партії, об'єднання, організовувати збори, мітинги, демонстрації. Проте така діяльність не повинна загрожувати життю інших людей. Кожна людина має право на працю й відпочинок, на житло й охорону здоров'я, на безпечне для життя довкілля.

За Конституцією України главою держави є Президент. Закони ухвалює Верховна Рада – вищий законодавчий орган. Втілює закони в життя Уряд України, або Кабінет Міністрів. Уряд України відповідальний перед Президентом та підзвітний Верховній Раді, керується Конституцією України та іншими законами нашої держави. Найвищий судовий орган – Верховний Суд України. Він забезпечує однакове застосування законів усіма судами в державі.

Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, які починаються словами *Що? Хто? Де? Як? Коли?*, і одне запитання *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них.

1–2. Складіть стислу розповідь про сучасну Україну за планом:

1. Коли наша держава здобула незалежність? За яких подій це відбулося?

2. Коли було ухвалено Конституцію України? Які найвищі органи влади в нашій державі?

3. Хто з видатних діячів, наших сучасників, своїми здобутками прославляє Україну?

4. Про які права та обов'язки громадян ідеться в Конституції України?

3. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки років минуло між прийняттям Верховною Радою Акта проголошення незалежності України та ухваленням Конституції України? Яку річницю незалежності України святкуватимемо цього року?

4. Скориставшись картою на сторінці 67, дайте відповіді на запитання: 1. На які адміністративно-територіальні одиниці поділено Україну? Які з них мають найбільшу територію? 2. Якими областями протікає Дніпро? 3. З якими державами межує Україна?

Історію сучасної України творить кожен з нас. У яких галузях господарства, науки, освіти працюють ваші рідні? Про яку професію мрієте ви? Яким уявляєте майбутнє нашої держави?

Підготуйте відповідь на запитання.

Які державні свята пов'язані з подіями 20 ст.? Підготуйтеся до стислої розповіді про ті події.

§21. ПІСЕННИЙ КРАЙ ЗАВЗЯТТЯ І ТРУДА, або ПРО ЩО І ПРО КОГО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

На уроці навчитеся

1. Добирати інформацію про події та постаті історії рідного краю. **2.** Наводити приклади увічнення історичних подій та постатей рідного краю пам'ятниками, пам'ятними дошками, знаками тощо. **3.** Розповідати про події та постаті історії рідного краю.

Роздивіться зображені на фотографіях пам'ятники. Всі вони присвячені відомим вам подіям або історичним діячам, про яких ішлося на сторінках підручника. Пригадайте ці події та історичних діячів. Сформулюйте 2–3 твердження, які доводять, чому ці події чи історичні діячі гідні увічнення.

Виконайте завдання своєї групи. Повідомте результати роботи класу. Дайте відповіді на запитання, які виникли під час обговорення.

Група 1. Готуючись до уроку, ви мали довідатися, чи є у вашому рідному місті (селі) пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з іменами історичних діячів. Підготуйте розповідь про такого діяча за планом:

1. Ким був історичний діяч, якому споруджено пам'ятник?
2. Коли він жив?
3. У яких подіях брав участь або з якими подіями пов'язаний?
4. Чи вшановують цього діяча в інших місцях? Чому?

Група 2. Чи є у вашому рідному місті, селі пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з історичними подіями? Підготуйте розповідь про ці події за планом:

1. Чим була зумовлена, коли та за яких обставин відбулася подія, якій присвячено пам'ятник (Якої події стосується пам'ятне місце або споруда, коли відбулася подія, пов'язана з нею, чим вона була спричинена)?
2. Якими були результати та наслідки цієї події для вашого краю?
3. Хто брав участь у цій події з місцевих мешканців? Що відомо про цих людей?
4. Чи вшановують цю подію в інших місцях? Чому?

Група 3. Які легенди, перекази бережуть історичну пам'ять про ваших видатних земляків? Перекажіть одну з легенд однокласникам.

Проаналізуйте її за планом:

1. Яким історичним подіям чи постатям присвячено цю легенду?
2. Як втілено в легенді ставлення до події / постаті?
3. Навіщо було створено цю легенду?

Чи цікаво було працювати на уроці? Що найбільше сподобалося? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали.

Етап уроку / **Бали**	**1**	**2**	**3**
Підготовка до уроку			
Робота в парах			
Робота в групах			
Участь у загальному колі			
Моя оцінка			

Підготуйтеся до гри «Історична абетка». Для цього, погортавши сторінки розділу, пригадайте нові слова, імена історичних діячів, події, про які довідалися. У гру можете пограти на уроці або й на перерві. Для цього на дошці великими літерами напишіть українську абетку. Оберіть ведучого. Попросіть його із заплющеними (зав'язаними) очима вказати на літеру, з якою будете грати. Коли літеру «визначено», впродовж трьох хвилин записуйте слова розділу (імена, назви подій), які зможете пригадати. Наприклад, ось які слова з розділу починаються на літеру *к: Київ, Київська Русь, князь, купці, кочовики, козацтво, клейноди, кріпацтво, кобзар, Київський університет, конституція, колгоспники.*

Виграє той, хто запише найбільше слів, пов'язаних з історією. Якщо випадає літера, на яку нових слів небагато або й узагалі немає, попросіть ведучого «вибрати» іншу.

ПРОЧИТАЙТЕ НА ДОЗВІЛЛІ

Двобій

– Коли ж прозвали його Віщим? – смикав татову руку Малко.

– Ти таки хочеш розлютити богів, – застережливо мовив батько, позираючи на небо, що з одного боку насупилося грозовими хмарами.

Батько й син підійшли до берега Почайни[1], гукнули перевізника.

– Дядьку, а може ви знаєте, чому прозвали володаря Гори[2] Віщим? – вихопилося в хлопця, тільки-но човен хитнувся на м'яких хвилях.

Охочий до розмов перевізник зрадів: хай цей поважний майстер залишається наодинці зі своїми думами-бідами, я ж погомоню з маленьким подільським базікалом.

– По-різному кажуть люди,– неквапливо почав оповідь. – Відколи сів Олег на Горі, мов гадюки, поповзли містом чутки: неправдою здобув князівський палац, не буде справедливою і його смерть – ніколи не побачить душа Олегова Вирію[3]. Ще й лихо накличе на прадавні київські гори, де були колись щасливими наші діди та батьки.

Баяли-говорили кияни, а все-таки корилися волі чужинця, бо сам найстаріший Перунів волхв назвав нового володаря Віщим – віщували його Києву всемогутні боги. То їхній гнів убив останнього Києвича за зраду прадідівської віри. А що Перун[4] допомагає йому, то правда. Зі скількох земель збирають данину його дружинники й ніде не знають спротиву!

Човен вдарився об берег.

Раптом майнула блискавка, й небо посипало рясні краплини. Несподіваний дощ змусив теслю затриматися в товаристві балакучого перевізника. «Всі біди в людей від довгого язика», – подумав він, проте залишився перечекати негоду в хижі старого.

---

[1] *Почайна* – річка – притока Дніпра.

[2] *Гора* – так називали верхню частину Києва; один з пагорбів, де, за літописом, виникло місто; тут розташовувалися палаци князя та бояр.

[3] *Вирій* – за уявленнями давніх українців, острів у Всесвіті, де збиралися боги й душі померлих; туди ж злiталися на зиму птахи.

[4] *Перун* – за віруванням давніх слов'ян, бог грому й блискавки.

– Дива-дивнії розповідають про того Олега, – провадив перевізник. – Начебто бачили, як за повного місяця вилітає з його хоромини сокіл-птиця, летить десь на Лису гору[1] чи в Дорогожичі[2], а там перекидається на змія-полоза і служить горбатій зизоокій відьмі, що часом з'являється на подільському торжищі.

Від тих слів Малкові захолола кров: не бреше старий. Бачивбо сам ту відунку, ще й хліба їй давав.

– Приховує Олег своє чаклунство. Та одного разу не втримався. Було то під час походу на Візантію. Щасливо спустилася Олегова дружина Славутою[3] до моря, минула й море. Та перетнули хитромудрі візантійці вхід у свою гавань. Натягнули величезний ланцюг, прикріплений до кам'яних веж на берегах затоки Золотий Ріг. Тоді Олег наказав витягнути човни та поставити їх на колеса. І побачили чужинці небувалу річ: під напнутими вітрилами Олегові кораблі щодуху летіли суходолом до їхньої столиці.

Затремтіли заморські краї: як воювати з володарем, який має крилаті кораблі?! Відтоді сплачують вони Києву велику данину. Звістка про перемогу надбігла до Києва раніше Олега. Його ж за мудрість нарекли ймення Віщий...

Пізно ввечері тесля з сином поверталися додому. Та ніч і тихий плескіт Дніпра чомусь не заколисали гомінкий Поділ. Його вулиці охопила незвичайна метушня: скрізь палали вогнища, люди схвильовано перемовлялися, поглядали на Гору. Звідти, з високої Києвої гори, з княжого палацу, скотилася новина: помер Віщий Олег. Справдилося давнє пророцтво про смерть від коня. Не розминувся Олег із Долею. Давно помер його вірний кінь Лебідь. Та смерть чатувала, сховавшись гадюкою під змитими талою водою й дощами Лебедевими кістками.

Горіли зорі, а на подільському торжищі зігнута роками зизоока жінка розповідала про останні Олегові хвилини. Отруєний змією, зажадав він побачити Аскольдову могилу.

– Схилив Олег низько голову, – чи то сміялася, чи то плакала жінка, – і сказав: «Не стало твоє місто рідним мені. Ти переміг у двобої, князю».

---

[1] *Лиса гора* – одна з гір на правому березі Дніпра; за віруваннями давніх киян, непевне місце, в якому збиралися темні сили.

[2] *Дорогожичі* – урочище в Києві.

[3] *Славута* – давня поетична назва Дніпра.

Царгородські дива

– Ой, братику, як же я скучила за тобою, – дівчина на мить замовкала, пригортала малого Василика й розповідала далі.

А хлопець слухав сестрину оповідь і не вірив їй – хіба можуть насправді бути – хай навіть і за морем – золоті пташки, котрі співають краще за київських соловейків?

– А де ж їхні гнізда, отих диво-птахів? – хитрувато примруживши очі, спитав Василик.

– Які ж гнізда в золотих птахів, коли вони неживі?! Їх майстер-золотар зробив і повисаджував на золоті дерева, що біля трону імператорського. Коли зайшли ми до зали, то засліплені були їхнім золотосяйним блиском. Навіть княгиня Ольга здивувалася: дерева, гілочки й кожен листочок на них – звичайні, та чомусь не зелені, а золоті. І пташки – точнісінько такі, як у наших гаях, тільки з чистого золота. Аж тут імператорський трон почав підноситись угору. Затріпотіли крильцями й застрибали золоті соловейки. Раптом – гр-р-р...

Від несподіванки Василик зіщулився й сильніш притулився до сестри.

– То справді було страшно. Я просто заклякла від жаху, – розповідала дівчина. – Золоті леви, що лежали біля імператорського трону, звелися на передні лапи, розлючено засмикали хвостами й заревли. Бідолашна княгиня! Вона ж найближча до тих потвориськ!

– А що Ольга?

– Лишилася незворушною, тільки на якусь мить усмішкою блиснули очі.

– Ото по-нашому. Добре було б, якби княгиня нагадала чужинцям, як колись воїни-русичі нажахали Царгород. Чув я, що за Олега, якого звуть Віщим, пішла з Києва дружина в похід за море. Та перетнули візантійці вхід у свою гавань величезним ланцюгом, прикріпленим до кам'яних веж на берегах затоки Золотий Ріг. Тоді Олег наказав витягнути лодії та поставити їх на колеса. І побачили в Царгороді небувалу річ: під напнутими вітрилами руські кораблі щодуху летіли суходолом до міста. Зажадали миру тоді заморські краї, згодилися сплачувати Києву велику данину. Невже забули?

– Ох, і мудрий ти став, брате. Певно, що не забули. Якби зневажали нас, хіба приймали б так урочисто княгиню з усім її почтом?

Дівчина, дочка поважного київського боярина, тільки-но повернулася з Царгорода, де перебувала разом із княгинею Ольгою. Вражень від подорожі було не на один вечір. Прибувши до Царгорода на початку літа, руське посольство чекало на зустріч з імператором аж до вересня. Після першого прийому, 9 вересня, було призначено ще один – на 18 жовтня. Чого тільки не побачили наші мандрівники! Це й велелюдні царгородські базари, де продавалося все, чого забажає душа: коштовні прикраси, різноманітна зброя, коні, гаптовані сріблом і золотом різнобарвні шовкові тканини, килими, солодощі й пряноші. І розкішні мармурові палаци, і величні, неземної краси храми.

Особливо вразив русичів головний собор Царгорода – Софійський. Розташований у центрі візантійської столиці, він був призначений для імператорських церемоній. Усередині собор прикрашали полірований мармур, різьблені колони, безліч виробів зі срібла, золота, коштовного каміння. Надзвичайне враження справляв урочистий хоровий спів під час церковних відправ.

Не могли не вразити киян і вуличні урочистості на чолі із самим імператором та різноманітні вистави – виступи мандрівних акробатів, музик, фокусників. Приголомшували й самі вулиці. Вони були забудовані кількаповерховими мармуровими будинками, мало не на кожній з них височів храм.

– Знаєш, Василику, коли б я не побувала там, то, певно, сама не повірила б у всі царгородські дива. Тримай дарунок, – дівчина розгорнула тонко мережану шовкову хусточку й поклала братові в долоньку маленького хрестика. – Хай буде тобі дороговказом у краях заморських. Батько казав, що з весною рушиш до Царгорода і ти – у науку.

Віщі слова

Багато чого бачили на своєму віку бистрі води Дунаю. Одначе такому блиску подивувалося б і Чорне море. Сяяли на сонці імператорові обладунки. Золото, коштовне каміння, найдорожчі тканини у вбранні могутнього володаря мали переконати князя русичів: не до снаги вовку левові пазурі. Війна з Візантією – марна справа: нікому не здолати її золотої величі. І хай кажуть про гордого Святослава, що нехтує він багатством. Не було ще серед людей того, кого б не заворожили діаманти імператорського меча. Імператор вдоволено посміхнувся: вирішив вдатися до хитрощів. Згадав бувальщину, переказ про яку переходив із одного європейського палацу до іншого.

...Якось з'явилися в стані Святослава візантійські посли. Принесли з собою багаті дарунки. Чого тільки не було серед коштовностей, загорнутих у дорогі візерунчасті килими! Так візантійці хотіли дізнатися, що більше полюбляє руський князь: золото чи шовк? Проте залишився байдужим Святослав до заморських дарів. Розчаровані посли ні з чим повернулися додому. Коли ж сповістили свого царя про невдачу, звелів він надіслати Святославові зброю, виготовлену руками найкращих майстрів Візантії. Довго милувався київський князь гострими мечами й списами, красно дякував цареві. На те царські радники мовили: «Лютим буде сей муж, бо багатством нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину».

– Щось забарився руський володар, – урвав нитку роздумів імператор і раптом спохмурнів.

Кілька лодій розтинали дунайські хвилі, швидко наближаючись до імператорського почту.

– Чи не хитрувати надумав Святослав? – звернувся імператор до радників.

Ті спантеличено мовчали: після укладення миру нічого не змогли дізнатися про княжі задуми.

Імператор напружено вдивлявся в сонячне марево. Жоден човен не вирізнявся з-поміж інших. На кожному сиділо кілька десятків веслярів, маяли на вітрі бойові руські стяги. «Ні, немає між ними князя», – подумав імператор і відчув пекучий сором: похвалився золотом перед дунайськими хвилями та власною челяддю.

За мить срібна сурма проспівала гасло «Дорогу імператору!», й розкішний почет рушив од Дунаю.

– Стійте! – заволав ватажок невеличкого військового загону, залишеного, за імператорським наказом, на березі річки. – Онде він, Святослав, на човні, поклав весло й чекає на зустріч!

...Імператорський хроніст швидко занотовував пригоди дня 971 р.: «Був Святослав помірним на зріст, не дуже низький і не дуже високий, з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над верхньою губою (вусами). Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду. Міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла цілком пропорційні. Виглядав він доволі суворим і диким. Одне вухо його прикрашала золота сережка, оздоблена золотим карбункулом та двома перлинами. Одяг на ньому був білий і ви-

різнявся лише чистотою. Сидячи на ослоні для веслярів, він переговорив з імператором про умови миру й відчалив од берега».

– Чекай же, Святославе, пощербиться твоя гордість і звитяга об моє золото! – презирливо скривив губи імператор, стежачи за княжими човнами, що швидко танули в блакитній імлі. – Покличте Феофіла й приготуйте мішок найкращого золота!

Тієї самої миті Феофіл, запопадливий та улесливий невільник, стояв перед імператором і слухав його наказ:

– Вирушай до печенізького хана Курі, передай йому від мене ось цей дарунок і скажи, що Святослав з невеликою дружиною повертається на Русь.

«Подивимося, чого варті будуть руські мечі й великодушне попередження "Іду на ви", з яким ти, княже, вирушав на ворога», – подумки виніс вирок князю-воїну імператор...

Багато води дунайської спливло в Чорне море, та живе й досі легенда про те, як на Дніпрових порогах був підступно вбитий з наказу візантійського імператора князь Святослав. Про нього ж кажуть його-таки словами: «Не осоромив землі Руської, бо ліг за неї кістьми. Мертві ж сорому не знають!»

Прозріння

Ніколи ще повернення до Києва не було таким тривожним. Крізь розчинене вікно Володимир позирав на розсвічене зорями небо, намагався вихопити з його мерехтливого блиску рятівне павутиння сну. Одначе сон, злегка торкнувшись повік, губився без сліду в зоряному плетиві. Нарешті, знесилений безглуздим змаганням, князь вийшов на ґанок. Легкокрила київська ніч кликала звабно і всевладно. Хіба встоїш перед її чарами?

За мить Володимир прямував до Дніпра. Дорога була добре відома, знайшов би її навіть із заплющеними очима. Вела вона до старого самітника Василія. Не раз на життєвім шляху звертався князь до нього за порадою й розважливим словом, щирість яких ніколи не брав під сумнів.

– Не гризися. Сідай онде проти місяця, остуди голову зимним його промінням. А потім розповіси про свої клопоти, – гомонів старий.

Незабаром князя заколисала стареча розповідь. Звідкись із минулого йшов до нього дужий воїн, промовляв упевнено й поважно: «Не переймайся, брате-княже, повернуся з перемогою.

Хоча й тяжкий випадає похід, та здобуду тобі, володарю, славу». Володимир раптом прокинувся. Чомусь завжди, коли говорив із Василієм, пригадував свого побратима Ставра. Дотримався він тоді слова – переміг ворога. Та гіркою була перемога: Ставр не повернувся з походу. Затужив Володимир, світ став йому немилий. І от одного дня з'явився Василій, зігнутий каліцтвом, у довгій одежині, з хрестом на грудях. Володимир уперше побачив його на одній з київських вулиць, щось знайоме вловив у погляді. Власне, цей погляд і врятував Василія від загибелі, коли князівські дружинники схопили його й кинули в поруб. Володимир наказав звільнити в'язня, порадив йому переховуватися десь у гаях понад Дніпром. Згодом, під час полювання, зустрівся з ним іще раз. Познайомилися й потоваришували.

Найбільше цінував Володимир Василеву мудрість. Знав той стільки, що вистачило б на всіх княжих радників. У багатьох справах допоміг. Та до князівського палацу йти не хотів. Отак і жив самітником серед лісу.

– Василію, чому не йдеш до Києва? – спитав Володимир. – Відтепер тебе не переслідуватимуть за твою віру, бо і я, великий київський князь, вже охрещений, а сьогодні, коли зійде сонце, хреститимуть усіх киян.

– На все воля Божа. Давно тобі казав: де безсила зброя, допоможе віра. Об'єднає віра в Ісуса Христа руські землі, а де єдність – там і сила. Поважатимуть Київ як величну столицю свої й чужі. А русичі прилучаться, просвітлені Божим словом, до мудрості книжної, до освіти й знання.

– Побудуємо по всій руській землі храми, – мріяв Володимир. – Для науки Божої будуть і школи, де навчатимуться боярські діти. Вірю – відступляться темрява й невігластво.

– Мудро мовиш, князю. Адже каже Спаситель: «Не бороніть дітям приходити до Мене». А тепер час рушати додому, онде й сонечко сходить, – попрощався Василій.

Коли сонце розсипало перші промені, Володимир був на Дніпрі. Звідусіль сходилися кияни. Йшли жінки й чоловіки, старі й малі, багаті й бідні. Ніколи ще князь не бачив такої сили-силенної людей в одному місці. Усі роздягалися на березі й заходили у воду. Берегом ходили священики, читали молитву й осіняли киян золотими хрестами.

Раптом неподалік, серед натовпу, Володимир побачив згорблену постать. Самітник ішов до Дніпра з десятьма худенькими дітлахами – київськими сиротами.

– Хреститися слід правою рукою, – навчав Василій. – Для цього три пальці з'єднуємо разом, а два (безіменний і мізинець) притискаємо до долоні. Трьома з'єднаними пальцями торкаємося спершу чола, потім живота, а далі правого й лівого плеча, зображуючи на собі хрест, і, опустивши руку, кланяємося. З'єднання трьох пальців символізує нашу віру у Святу Трійцю: Бога-Отця, Бога-Сина й Бога-Духа Святого. Два притиснуті пальці є символом нашої віри в Сина Божого Ісуса Христа, який має два єства – є Бог і є людина, а для нашого спасіння зійшов з неба на землю. Під час хрещення руку покладаємо на чоло, щоб освятити наш розум і наші думки; на живіт – щоб освятити наші почуття; на плечі – щоб освятити сили нашого тіла і щоби благословення Боже було на наших вчинках. Хреститися треба за слів: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа», «Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові...»

Діти зайшли у воду, а Василій, залишившись на березі, пристрасно молився. Коли обряд закінчився, він широко перехрестився. «Який він сильний у вірі своїй, – подумалося Володимирові. – Як колись був Ставр у ратній доблесті». Василій, відчувши на собі погляд, озирнувся.

– Боже великий, та це ж він, – вигукнув Володимир і чимдуж кинувся обіймати свого давнього побратима.

Княжі настанови

– Чув я від одного київського книжника, – молодий послушник озирнувся й стишив голос, – що росте десь у степах чарзілля, яке нібито має надзвичайну силу над людською душею. Може, й тобі, брате, траплялося читати про нього?

– Багато вигадують люди... – чернець схилився над книжками, розгорнув якусь, дуже давню, і вже почав був читати, та раптом підвів очі на послушника. – Про зілля, кажеш?

– Було це, – переказував мені той книжник, – за давніх часів і далеко від нашої землі.

– Землі Руської, – підхопив чернець, – що вже дванадцять літ не знала нападів степу, що квітла, як колись за Ярослава Мудрого, втішаючись миром і спокоєм. Бо знайшовся з-поміж руських князів справжній син цієї землі – поклав край князів-

ським чварам, переміг кочівників-завойовників, відігнав їх аж за море. Чимало великих справ, що просвітили Руську землю, наче сонце, встиг завершити Володимир Мономах, так звали князя, але скінчився його земний вік.

Проте не скрізь жаль і скорботу викликала ця звістка. Докотилася вона до половецького степу, надію та вояцький шал сколихнула в серцях кочівників. «Помстимося за Мономахові кривди. Буде Русь підкореною!» – загув степ молодими голосами. «А де ж знайдете собі провідників? – питали молодих сиві діди. – З усіх керманичів лишився в нас один хан Сірчан, і той нездужає». «Шукаймо його брата Отрока-хана, захопленого колись у полон Мономахом. Натішився вже він на чужині ситим супокоєм, хай повертається до рідного степу!» – галасувала молодь. І вирушив у далеку мандрівку наймудріший з половців – співець Ор. «Як не повернеш нам Отрока-хана, то довіку житимемо зі своїм безталанням», – наказували йому в дорогу. Довго блукав світами Ор, аж поки знайшов Отрока. Та не переконав його ні словом своїм, ні співом: забув Отрок, із дитинства живучи в князівських палатах, про свою вітчизну. І тоді зважився мудрець на останнє – витягнув з пазухи гілочку сухого євшан-зілля...

– Тож таки сталося диво? – нетерпляче перепитав послушник.

– Диво? Отрок-хан справді спогадав дух рідного степу й повернувся додому... Та тільки не в зіллі сила, – чернець скрушно хитнув головою. – Бо й наші ліси та луки багаті на трави, а що з того. Помер Мономах, і знову залихоманило Русь князівськими колотнечами.

– Хіба ж не можуть князі, брати кровні, між собою порозумітися?

– Легко це тим, у кого добро в серці й помислах. Адже збиралися руські князі на ради. Присягали, хрест святий цілували. Так було за життя Володимира Мономаха в Любечі. З'їхалися князі до Любецького замку. «Пощо, – питали один в одного, – ми губимо Руську землю, самі проти себе усобиці[1] діючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце та обережімо Руську землю».

---

[1] *Усобиці* – розбрат і чвари між князями за землі та владу, що виявлялися у військових походах одне проти одного.

– Чому ж не сталося так, як гадалося? – спитав юнак.

– Бо шукаємо сили в зіллі... – чернець опустив очі, побачив розгорнуту книжку й поринув у читання.

– А де ж вона? – збентежено допитувався юнак.

– Ох, і цікавий ти, брате, – відірвавшись од книжки, дорікнув чернець. – Візьми он ту книжку. Почитай мудре Мономахове слово. Може, збагнеш.

Юнак умостився в темному кутку на лаві, запалив свічку й розгорнув цупкий пергамент.

«Пишу це повчання вам, улюблені», – прочитав на початку. Плетиво літер ніби малювало на пергаменті день за днем сповнене тривог і праці Мономахове життя.

Ось він тринадцятилітнім хлопцем вирушає з батьківського палацу в далекий похід. Скільки доріг відтоді пройдено! Скільки невсипущої праці! «Сам робив я все, що було треба, – писав князь. – Весь лад і в домі своїм я наводив, і в ловчих порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів я сам дбав». Тож звертався Володимир Мономах до тих, які прочитають його повчання, з палкою настановою: «Не лінуйтеся, благаю вас... Лінощі – всьому лихому мати: що людина вміє, те забуде, а чого не вміє – того не вчиться».

Зажив Володимир Мономах слави справедливого володаря, який ніколи й бідної вдови не давав скривдити. Тому й синів своїх навчав: «Убогих не забувайте, не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його».

...Непомітно догоріла свічка, згасав і день. Час повертати книгу. Послушник згорнув її та підійшов до книжника.

– Дякую, брате, за науку. Справді, не в зіллі сила. От тільки в чому?

– Для того, певне, ми й народжуємося, щоб у праці й повсякденній науці, тримаючи, як казав Мономах, «очі долу, а душу – вгору», знайти відповідь на це питання.

Таємниця «Слова о полку Ігоревім»

«Скільки тих доріг у землі нашій! Несходимі... Незміряні...» – думки подорожнього, як і його кроки, були неквапливими, проте легкими й вільними. Не мав він ні надокучливого товариша, ні обтяжливої ноші, ні навіть імені. Лише палиця, невеличка торбинка й тінь-самота, якій він звик за багато ро-

ків звіряти свою душу. Щоправда, безлика його супутниця та співрозмовниця з'являлася тільки сонячної днини.

Він завжди мандрував. Бо від народження було подаровано йому долю поета-співця. А що вік випав тривожний – не злічити спустошливих набігів войовничих сусідів, – то співав він про хоробрих богатирів – князів руських, які більше за власне життя любили рідну землю. Отак із піснями про вінценосних героїв ходив він від краю до краю, завжди збираючи навколо себе чималий гурт слухачів. Та з часом став помічати, що збайдужіли люди до його співу. Дивувався: невже непотрібні тепер герої? І раптом той камінь-прокляття: «Ніколи б тобі не бачити світу, як синам нашим, що наклали головами в князівських усобицях!» Страшна правда вогняним спалахом різонула очі: князівські чвари лихоманили руські землі, знекровлювали їх підступними заколотами одного брата-князя проти іншого, тисячі життів забирали княжі усобиці.

І урвалася струна, замовкло серце. Думав, навік. Та випадок змінив його долю.

Одного дня на київському торговищі почув пісню. Скільки їх чув раніше, але жодна так не зворушувала. Співав її скоморох. Проте не його це була пісня, бо читав її з пергаментного аркуша. Звертався вуличний блазень не до мешканців Подолу, а до вельможних князів. І не було в тих словах ні глузувань, ні глуму, а тільки терпкий полиновий біль за землю Руську:

Перестали князі невірних воювати,
стали один одному казати:
«Се моє, а се теж моє, брате!»
Стали вони діла дрібні
вважати за великі,
на себе самих підіймати чвари, –
а невірні з усіх сторін находили,
землю Руську долали.

Не встиг скоморох доспівати. Вихором налетіли дружинники, хижо блиснули їхні гострі мечі: «Чому, ворохобнику[1], сієш непокору серед люду київського?»

Подорожній згадав, як позбирав розкидані аркуші, й ніби почув пісню знову. Тупотіли серед степу коні – повів князь Ігор полки свої хоробрі на землю Половецьку за землю Руську. Дзве-

[1] *Ворохóбник* – бунтівник.

ніла аж під небом криця[1] – билися русичі проти ворога, шукаючи собі честі, а князеві слави. Плакали від жалощів трави – третього дня в полуденну годину похилилися Ігореві стяги.

Проте не була пісня безсилим голосінням. Той, хто склав її, вірив: щирі слова, хай і гіркі, як жива вода. Тому й звертався до могутніх князів зі своїм словом. Та чи був почутий? І чому замовк? Де загубився його слід?

Понад десять років шукав мандрівний поет ключі до таємниці. Обійшов Київщину й Чернігівщину, Волинську землю й Полоцьку, Смоленську і Владимиро-Суздальську – побував у всіх містах і містечках, названих у «Слові...».

Року 1198 прибув він до Галицької землі. Дорога стрімко піднімалася вгору. Подорожній поспішав: треба потрапити в місто до заходу сонця.

– Яка справа привела тебе, чоловіче, до Галича? – спитав вартовий. – Часом не служиш ворогам нашого володаря – князеві Роману волинському й непокірним боярам галицьким, які вкотре задумали заколот?

Першу ніч у Галичі довелося ночувати у в'язниці. «Немає, видно, у Володимира Ярославича батькової сили, коли з такою пересторогою зустрічає прибульців, – лежачи на в'язці соломи, міркував мандрівник. – Навіть пергамент зі "Словом..." витрусили його запопадливі слуги. Нехай прочитає князь...»

Брязкіт ключів перервав думки.

– Ось він, цей подорожній, – почувся голос вартового. – Не вір йому, княже, вельми хитрий, а ще й поет...

Володимир пильно подивився в очі в'язня, повернув пергамент і вже в дверях спитав:

– Де ти взяв «Слово...»?

Несподіваний здогад вихором захопив уяву мандрівного поета.

– Звідки ти знаєш, княже, що «Слово...» – не моє творіння?! Може, воно належить тобі?

Князь, здавалося, не почув зухвалого запитання. Навіть не глянувши на в'язня, мовчки вийшов.

По короткім часі плакали в Галичі дзвони: помер князь Володимир – син Ярослава Осмомисла, брат Ярославни, дружини новгород-сіверського князя Ігоря.

«Не сказав... Не сказав...» – гули вони про велику таємницю.

---

[1] *Кри́ця* – те саме, що сталь, твердий метал, виплавлений із заліза.

Очима чужоземця

Багато чужинців відвідувало Україну. Різні шляхи приводили їх до козацького краю. Одні подорожували, інші йшли війною, а були й такі, що потрапляли на береги Дніпра, виконуючи різноманітні службові доручення.

– Чи сподівалися ви коли-небудь, що доля закине вас на Дніпро?

– Був час, коли я й назви такої не чув.

Так перемовлялися, спостерігаючи за будівництвом фортеці над Кодацьким порогом, два офіцери-французи – найманці польського короля. Проте один із них, інженер, не дуже уважно провадив розмову, його думка була зосереджена на чомусь іншому. Помітивши неуважність співрозмовника, інженерів приятель спробував пожартувати:

– Вигадуєте пристрій, який зробив би вашу фортецю неприступною для козаків? Поспішайте: польський король оголосив винагороду тому, хто здолає запорожців. Якщо ж пощастить вам, Боплане, то станете найбагатшою людиною у світі, бо ж і за будівництво цієї фортеці вам добре платять.

Одначе й на такий жарт інженер не відповів. Балакучому ж офіцерові кортіло потеревенити, а тому він вирішив зачепити інженера за живе:

– А їх, запорожців, не так уже й легко буде перемогти. Бо не лише відчайдушність і сміливість притаманні цим людям, а й глибокі знання сучасної військової техніки. Скажімо, чи чули ви, що козаки мають підводний флот?

Запитання влучило в ціль. Про техніку інженер Боплан міг говорити годинами. Тож охоче розповів своєму приятелеві все, що встиг дізнатися про зброю січовиків. А оскільки запитання стосувалося флоту, то й почав інженер саме з нього.

Він розповів про те, що море для козака – найважливіше випробування: справжнім козаком уважали того січовика, який побував на морі; джуру, який брав участь у морському поході, одразу ж записували до козацького війська.

– Невеличкі, легкі козацькі човни-чайки, – вів далі Боплан, – чудово пристосовані до морських боїв. Що ж до підводного флоту, то я казав би про вміння триматися під водою. Тут козаки, справді, вдаються до здавна узвичаєних поміж ними хитрощів: тримаючи в роті довгу порожнисту очеретину, вони тривалий час можуть перебувати під водою непоміченими.

Захопившись, інженер почав розповідати про іншу зброю козаків:

– Великої сили козацтву надає артилерія. Кажуть, що на Січі постійно є п'ятдесят гармат, які запорожці переховують у плавнях.

– А хто ж виготовляє ті гармати? – поцікавився співрозмовник Боплана. – Адже серед козаків немає інженерів.

– У тому-то й річ, що козаки – майстри на всячину. Вони власну зброю виробляють самі, дбаючи не тільки про технічну досконалість, а й про її зовнішній вигляд. Їхні рушниці, пістолі, шаблі – неперевершені витвори мистецтва.

– Подейкують, що козаки воюють не лише рушницями та списами, а й лопатами?

– Так, – продовжував Боплан, – про запорожців кажуть, що немає у світі війська, яке вміло б краще будувати шанці, ніж вони. Та чи не найбільший винахід козаків – польовий табір, який вони використовують для оборони серед степу. Влаштувати такий табір дуже просто: козаки ставлять колом вози, з'єднують їх ланцюгами, а навколо – викопують рів. Такий козацький табір може тижнями тримати облогу.

– Ви не марнуєте часу, інженере. Король був би вам вельми вдячний за таку вичерпну інформацію. Здається, його королівська милість збирається воювати з козаками, власне, тому й наказано будувати Кодацьку фортецю.

Інженер Боплан пробув в Україні сімнадцять років. Повернувшись додому, до Франції, він написав книгу «Опис України», у якій докладно розповів своїм землякам про побачене в козацькій землі.

Перша шабля Хмельницького

Світ побілів од дощу. Не було неба. Не було землі. Тільки злива білим муром скрізь, куди сягає око.

Рясний дощ притлумив відчуття небезпеки, і вершник спинився. Добре хоч на мить забути про війну, побути, як у дитинстві, наодинці з дощем, підставляючи теплим струминкам і обличчя, і душу.

Вершник стягнув важку мокру шапку, заплющив очі. Думкою полинув у широкі запорізькі степи. Чомусь згадав, як п'янко пахне богун-зілля. І затужив за ним серед отих боліт, річок, потічків, струмочків та білої зливи, що аж курилася

вогким димом. Так раптом захотілося, щоб у лісистому волинському краї опинився його степовий побратим. Не сподіваючись на диво, все ж таки зупинився, озирнувся навкруги, силкуючись роздивитися бодай травину. Але шукаючи очима зілля, крізь завісу дощу за кілька кроків від себе він побачив дві постаті, почув холодний брязкіт зброї. «Вкотре врятувала мені життя богун-трава, – причаївшись у мокрих хащах, подумав вершник, – так, як і того разу, під Вінницею».

Дощ не вщухав, і спогади не полишали. Кілька років тому йому випало захищати Вінницю. Тоді саме доходила краю зима. Пастка для поляків була готова: за його наказом козаки на місці переправи прорубали в річці ополонки, а щоб не помітили вороги козацьких хитрощів, притрусили їх сіном і соломою, – здаля впадав у вічі «в'їжджений» шлях. Для переконливості сам увесь час крутився на тім шляху – і мало не втрапив в ополонку, але чомусь раптом стишив ходу коня, бо здалося, що війнуло запахом богун-зілля. І зупинив його перед самою ополонкою той духмяний запах степу... Вершник струсив із плечей чіпку втому та зник за дощовою запоною.

Незабаром полковник Богун був у козацькому таборі.

Козаки хвилювалися. Дощ лопотів по чубатих головах, кремезних плечах, дужих руках, вибілював сорочки й засмагу, та не міг змити тривогу з козацьких душ.

– Військо без гетьмана, як бджоли без матки! Ходімо за батьком Хмельницьким, без нього все одно – погибель! – чулося крізь дощ.

– Як же ми здобудемо нашого гетьмана, коли тримає його в полоні зрадливий хан?!

– Щось і Богун мовчить. Певно, іржа побила його шаблю, а голими руками не повоюєш.

– Ех, поле Берестецьке, домовино козацька! Старшині до нас байдуже, виряджають посольства до короля польського, радяться з ним про мир і власні привілеї. Хіба за таке ми три роки кров лили-проливали?!

– Видно, взяла смерть в облогу табір козацький. Як не допоможуть полякам їхні гармати, так прислужаться голод і зрада. Скільки-то ми ще протримаємося без хліба?!

Пекли серце ті гіркі слова. А ще колола очі страшна правда: як не поталанить вивести українську армію з оточення, то загине навіки козацька слава. І зволікати не можна й дня! У тому

Іван Богун пересвідчився, об'їжджаючи напередодні місцевість. Адже бачив на власні очі, як лагодять поляки через річку Пляшівку гаті, щоб затопити козацький табір. І небо допомагає ворогові, виливаючи такими дощами, як сьогодні, силу-силенну води! Відтак із твердим наміром домогтися свого вирушив Богун до гетьманського намету на раду.

У ніч проти 30 червня 1651 р. старшинська рада обрала полковника Івана Богуна наказним гетьманом[1] та ухвалила – вириватися з оточення.

Вранішній туман надійно приховував зміни в розташуванні української армії. Під захистом кількатисячного загону кінноти, яким керував особисто Іван Богун, трьома переправами, намощеними з возів, кожухів, обрубаних кущів і хмизу, відходили основні козацькі сили. «Якби ж то хоча б кілька годин протримати поляків в омані! Якщо ж не повірить польський король козацьким хитрощам, збагне, чому наші посли погодилися раптом на ганебний мир, – бути битві!» – наказний гетьман міцно стискав зброю.

...Коли туман розвіявся, поляки побачили спорожнілий козацький табір.

– Не інакше як Богунова справа, – перемовлялися польські вояки після переможного бою проти тих козаків, які не встигли вийти з оточення. – Лисячу вдачу має той полковник. Знову вислизнув... Хто ж тепер упіймає лиса за хвоста?

Врятовані козацькі полки поверталися додому. Лив дощ, і кожен знав: загояться рани, будуть нові перемоги. Бо попереду, як завжди, перша шабля Хмельницького – відважний полковник Іван Богун.

На перехрестях таємної війни

Генеральний писар[2] Іван Виговський переглядав листи, отримані останнім часом від іноземних володарів та їхніх послів. «Ваша світлість», «світлий і вельможний», «найсвітліший» – так зверталися чужинці до гетьмана Хмельницького.

---

[1] *Наказний гетьман* – особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана.

[2] *Генеральний писар* – один з найвищих урядовців у козацькій державі, який відповідав за державну документацію та листування, а також керував розвідкою, дипломатичними зносинами з зарубіжними державами.

Стриманість і обережність, а часом і лукава підступність відчувалися в тих звертаннях. Не з власного бажання, а з примусу гарячої криці козацьких шабель визнавали родовиті чужоземці керманича покозаченої України рівнею собі. Тому так багато прихованих ворогів у гетьмана Хмельницького. Тож доводиться пильнувати, вміти читати між рядками, мислити глибоко, очі всюди маючи, – такі закони таємної війни.

Двері гетьманської канцелярії рипнули.

– Здоров був, козаче, – радо відповів Виговський на привітання давнього знайомця. – Як там у землі лядській[1]? Що нового чути від пана короля?

Прибулець за звичкою уважно оглянув світлицю. Пересвідчившись, що генеральний писар сам, витягнув із шапки згорнуті папери.

– Вчасно приніс. Сьогодні саме зустріч гетьмана з польськими послами. Не завадить йому знати про наміри польського уряду, – Виговський розгорнув папери і почав уважно їх вивчати.

То були шифровані звіти особистого камергера[2] польського володаря Василя Верещаки. Ось уже три роки він допомагає козакам у війні проти Речі Посполитої. Юнак здобув у короля особливу довіру, разом з ним буває на всіх таємних нарадах, що проводяться в королівському палаці. Василеві повідомлення Хмельницький цінує надзвичайно.

– Зайдеш за гетьманськими настановами для пана камергера ввечері, – проводжаючи гостя, мовив генеральний писар. – Подивимося, якої нам заспівають посли його величності під час обіду.

У посольській світлиці після нетривалих перемовин із гетьманом зчинилася метушня. Звідки відомо Хмельницькому слово в слово те, про що лише має відбутися розмова? «А з чим ти приїхав, пане старосто, – під час переговорів брав на кпини гетьман голову посольства, – і що доручив мені передати пан воєвода, я все те знаю...» Таки володіє Хмельницький таємною зброєю розвідки! Та ще й як володіє! І це теж додає йому впевненості в перемозі. Не один польський можновладець здригнувся від палких Богданових слів: «Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ... За кордон війною не піду, на турків і

---

[1] *Лядський* – польський; за тих часів українці називали поляків ляхами.

[2] *Камергер* – придворний.

татарів шаблі не підніму, досить маю всього на Україні – досить вигоди, достатку й пожитку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальше ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. А схоче хто з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому Війську».

Ось вона, Богданова гостинність!

Похмурі й мовчазні польські посли в супроводі генерального писаря прибули до гетьманського двору «хліба їсти». Садиба Хмельницького зустріла їх щоденними господарськими клопотами й туркотом голубів.

Так скромно не жив жоден володар! «Добре було б мати в цій господі свого нишпорку. Та схоже, що й цього разу таємне доручення короля залишиться невиконаним», – міркували посли, роздивляючись буденну й непоказну обстановку світлиці, де відбувався обід.

Справді, як можна звабити багатством того, хто над усе цінує волю?

Коли ніч запалила над Україною свої тьмяні ліхтарі, з Чигирина до Варшави полетіло двоє вершників. Один – від гетьмана до королівського камергера з новим завданням. Другий – від польських послів до самого короля зі словами виправдання. «Найприкріше, що ми не можемо мати певних відомостей про ворогів, бо здобути шпигуна – річ неможлива». Отож на перехрестях таємної війни поки що перемога на боці Хмельницького.

Несподівана зустріч

Тарас Шевченко почув, що його гукають, зупинився й озирнувся круг себе, шукаючи поглядом знайомих.

– Мої вітання, дорогий друже! – добродій, давній Тарасів знайомий, щиро всміхався. – Давненько не зустрічалися, земляче.

Шевченко спробував пригадати, коли востаннє вони бачилися. Справді, давно. Ех, доле! Тепер, після повернення із десятилітнього заслання, Тарасові щодня випадають такі зустрічі. Скільки теплих спогадів вони дарують!

– Не повіриш, Тарасе, з ким я тебе оце зараз познайомлю.

Тільки по цих словах Шевченко звернув увагу на чоловіка шляхетного вигляду, що стояв поруч.

– Прошу, – не вгавав балакучий земляк, – син твого колишнього пана Василь Павлович Енґельґардт.

Тарас пильно подивився на незнайомця. Це прізвище враз нагадало Шевченкові його давнє лихо – кріпацтво:

...В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

Тарас Шевченко задумливо дивився на чоловіка, що стояв перед ним, потім спокійно простягнув молодшому Енґельґардту руку й мовив:

– Великі й предивні діла твої, Господи.

– Тарасе Григоровичу, – трохи ніяковіючи, мовив Енґельґардт, – я палкий шанувальник ваших віршів. Щиро радію, що нарешті вас звільнено. Сподіваюся, не збираєтесь залишати творчості?

І знову зароїлися невеселі думки, огорнула серце туга.

Свій присуд Тарас Шевченко почув 30 травня 1847 року: «Вислати рядовим... Під найпильніший нагляд, заборонивши писати й малювати». Тоді тяжке передчуття неминучої смерті, що станеться далеко від рідної землі, отруїло його молоду душу:

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.

А вже 31 травня ранком випроваджено його з тюремного каземату й посаджено на віз – почалася невесела подорож. За десять діб переїхав він майже 2000 верст. Пити, їсти, відпочивати можна було тільки тоді, як перепрягали коней: дуже вже поспішали вивезти подалі від столиці небезпечного українського поета й художника.

22 червня опинився Шевченко в солдатській казармі. Зміряли його, записали рядовим, дали йому номер і військовий, затісний на нього, одяг. «Ти за політичну справу потрапив у солдати?» – ніби й тепер чує запитання офіцера. «Так», – відповів. «Не – "Так", а "Точно так, ваше благородіє!"» – вдарила, мов батогом, вимога.

«Немає гірше, як неволя!» – віршам звіряв свій біль, свою тугу. «До того ж, – записав у щоденнику, – мені заборонено малювати. Одтято найблагороднішу частину мого вбогого життя. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд»...

Так і не почувши відповіді, Енґельґардт вибачився й попрощався. Тарас Шевченко попрямував до своєї майстерні. Дорогою пригадав той день, коли його було викуплено з кріпацтва. Клопотаннями друзів було зібрано потрібну суму грошей – 2500 карбованців. Саме за стільки продали портрет Василя Жуковського роботи Карла Брюллова. Так Енґельґардт отримав гроші й написав відпускну. Сталося це 22 квітня 1838 року. Тарасові було тоді 24 роки. І той день став найкращим у житті. Тепер він вільний, тепер йому скрізь двері відчинені, тепер він може навчатися малювати!

Коли пошили новий одяг, Шевченко пішов із Сошенком до якоїсь установи і там зареєстрували акт визволення.

Наступного дня о 10-й годині він прийшов до Брюллова. Відтоді почав відвідувати Академію мистецтв на кошти Товариства заохочування художників. А ще писав вірші.

Під кінець 1838 року познайомився він із дідичем з Полтавщини Петром Мартосом, який замовив власний портрет акварельними фарбами. Одного разу, прийшовши на позування, Мартос побачив на підлозі надірваний аркуш. Піднявши його, прочитав вірші:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті...

Зацікавившись цими рядками, Мартос довідався, що в молодого художника чимало віршів – має їх повну скриньку під ліжком. Згодом, 1840 року, коштом Мартоса з'явилася в Петербурзі невеличка книжечка під назвою «Кобзар».

...«Розворушив мені спогади цей Енґельґардт», – відімкнувши майстерню, подумав Шевченко.

А далі запалив свічу, сів, розгорнув щоденника й записав: «Багато-пребагато зворушилося в мене в душі під час зустрічі з сином мого колишнього пана. Але забуття – тому, що минуло, а мир і любов – тому, що є тепер».

І все-таки до тебе думка лине...

І

– Миколко, що сталося? Ти, здається, не слухаєш мене? – Лариса Петрівна пильно дивилася на свого учня, намагаючися збагнути причину його неуважності.

– Гляньте лишень на небо, – тільки й мовив хлопець.

М'яка єгипетська блакить, зазвичай така лагідна й прозора, просто на очах розпалювалася якимсь шаленим вогнем. Кілька хвилин – і небо над Хельваном палало криваво-червоною загравою.

– Оце, певно, і є дихання пустелі, – задумливо мовила Лариса Петрівна. – Нам, Миколко, треба про все докладніше розпитати в когось із тутешніх. А он і Саїд з Мухаммедом. Біжи поцікався, що воно таке?

Миколка зіскочив з місця, а за мить повернувся збуджений і зацікавлений.

– Це хамсин! – переможно вигукнув він. – «Хамса» – арабською п'ять. Саїд казав, що піщаний вітер місцеві люди пов'язують із цим числом, бо дме він ніби п'ятдесят діб або ж число днів, що ділиться на п'ять.

– Що ж, поспостерігаємо, – відказала Лариса Петрівна і вже на сходах, ще раз глянувши на небо, задумливо додала:

Рудий хамсин в пустині розгулявся,
Жагою палений, мчить у повітрі,
Черкаючи пісок сухими крильми,
І дише густо полум'ям пекучим...

II

У затишному холі Лариса Петрівна й Миколка спробували повернутися до занять. Та, певне, гарячий хамсин, що вже повновладно господарював надворі, не полишав почуття й думки ні вчительки, ні учня. Тим паче, що Лариса Петрівна – відома українська поетеса, знана під творчим ім'ям Лесі Українки, як справжній митець не могла залишатися байдужою до грізного й водночас дивовижного явища природи. Підступна хвороба змусила її багато подорожувати. Ось і тепер у Єгипті перебувала на лікуванні. «Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував», – писала поетеса в листі до матері. Враження були настільки сильними й надихаючими, що викликали бажання творити. Того року в Хельвані Леся Українка написала низку віршів «Весна в Єгипті», де відтворила своє замилування країною сонця. Проте й у далекій чужині письменниця не забула про Батьківщину. Бо ні сонце, ні всі чари природи не могли заступити млистих поранків рідної землі, що кликали її, мов пташину з вирію:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,

Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Адже там, у рідних волинських лісах, губилося найбільше диво – загадка життя.

Ще з дитинства в Лесиній уяві жили Мавка й Перелесник, Русалка й Водяник, Марище й Доля, Лісовик і Той, що греблі рве... Якось, слухаючи казку про лісову дівчину Мавку, маленька Лариса Косач дивувалася: виявляється, все те лісове товариство не знає смерті; наче дерева, воно взимку засинає, а навесні – знов пробуджується до життя.

– Якби люди мали таку здатність, – мріяла дівчинка.

– Людям дається велике випробування, – пояснювала мама. – Хто пронесе іскру любові, як Мавка, через усі перешкоди й зваби, не проміняє її ні на які вигоди, той отримає в нагороду те, що не вмирає. Але для цього людина мусить бути сильною.

Згодом дівчина часто згадувала мамині слова. Яким же тяжким виявилося її випробування! Нестерпний біль, що запускає пазурі в саме серце, і чужина.

Навіть гарячий подих пустелі виявився безсилим притлумити тугу за Батьківщиною, рідними та близькими. Тож не дивно, що в далекому Єгипті з'явилася сповнена суму й любові до України поема «Бояриня». Та нещасливою виявилася доля цього твору. Щирі почуття до рідної землі, палкий заклик до земляків позбутися ганебних невільницьких кайданів і стати вільними так налякав ворогів української державності, що поема понад 70 років замовчувалася. І лише коли Україна стала вільною державою, Лесине слово повернулося до рідного народу.

III

– Ларисо Петрівно, що вразило вас найбільше? – усе ще приголомшено і якось таємниче запитав Миколка.

– Кольори, – відповіла Лариса Петрівна. – Мене вабить таке їх поєднання. Як на Україні під час вечірньої зорі.

За вікнами шурхотів піском гарячий вітер, обіднє сонце сипало золотисто-червоними променями, кожен думав про своє. Хто знає, може, саме в ті хвилини в душі Лесі Українки народжувалися слова:

Добраніч, сонечко! Ідеш на захід...
Ти бачиш Україну – привітай!

Українська маніфестація

Київ нагадував весняну річку. Щохвилини його вулиці заліднювалися більше й більше: бурхлива повінь революції витягала з затишних осель навіть літніх господинь. Рвучкий березневий вітер надимав вітрила жовто-блакитних прапорів, підхоплював недбало полишені ранкові газети й розносив новину до найвіддаленіших куточків міста: «Всі на українську маніфестацію!» Саме з таким гаслом з'явилося того дня – 19 березня 1917 року – перше число нової київської газети «Вісті з Української Центральної Ради».

– Діду, йдіть-но краще з дороги, – жартували юнаки-гімназисти, звертаючись до сивого, вибіленого, мов зима, селянина, який розгублено позирав то на заюрмлені вулиці, то на газету, що її підняв був з бруківки.

– Що воно за причина така, – бурмотів сам до себе старий, – людей багато, а спитати ні в кого.

– То питайте в нас, діду, але спершу відійдіть з дороги, – вигукувала молодь.

– Приїхав, синочки, я здалеку, хочу перед смертю поклонитися святій київській землі, подивитись на предивні наші церкви. Тепер шукаю храм Святої Софії.

– Вам щастить, діду, бо й ми туди прямуємо. Давайте ваші клунки й рушаймо разом.

– Як не жартуєте зі старого, то пристану до вашого гурту. Може, між молодими й сам помолодшаю.

За кілька хвилин їх захопив багатотисячний вир киян. Небавом селянин зовсім оговтався й розпитував гімназистів про всі київські новини.

– Перше, про що мені скажіть, хлопці, – так це про сьогоднішній день. Куди йдуть усі ці люди?

– А ось читайте, діду, – відповів один гімназист і вказав на великий заголовок у газеті, яку все ще тримав старий, – «Українська маніфестація».

– Що воно – ота маніфестація?

– Це ми з вами, діду, і весь люд, що поруч нас. Вийшли на вулиці на заклик Української Центральної Ради, бо хочемо господарювати у власній хаті самі.

– Чув, що в Росії немає вже царя. То, може, й справді Україна вирветься на волю?

– Тому-то й треба підтримати Центральну Раду: хай у світі

знають, що маємо свій уряд, якого народ поважає. Тоді легше буде домовитися з сусідами, домогтися визнання ними права України на незалежність.

– То що, вже маємо свій уряд – Центральну Раду?

– Якщо ми підтримаємо Центральну Раду, віддамо за неї свої голоси, то вона, безперечно, незабаром стане нашим урядом.

– Велику справу робите, хлопці.

– Так і ви з нами. Зараз підійдемо до міської думи. Там матиме слово голова Центральної Ради Михайло Грушевський. А звідти попрямуємо до Софії – на народне віче.

Сотні жовто-блакитних прапорів майоріли над Києвом. Стотисячна українська маніфестація наближалася до Київської думи. Там зі словами вітання зверталися до людей найвищі достойники міста. І раптом – усе стихло. Піднесений голос закликав громаду: «Присягнімо під прапором Шевченка, що будемо боротися й не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю волі!»

– Оце, діду, і є Михайло Грушевський – голова Центральної Ради. А що важить його слово – дивіться самі.

На якусь мить запала врочиста тиша. А потім сталося неймовірне: люди як один стали на коліна, підняли руки вгору й заприсягли. Передні лави підхопили Грушевського на руки й понесли на другий поверх думи, на балкон, і звідти показали його народові.

– Не богатир, а яку силу має! – сказав селянин.

– Коли б нам усім його мудрість... Михайло Грушевський – найшанованіший український учений-історик, зі студентських літ досліджує історію нашого народу. Він переконаний, що українці гідні мати свою державу. Ось чому, не вагаючись, Грушевський погодився очолити Центральну Раду.

– Воно й добре: Україні потрібні розумні голови, – міркував старий.

– Чекали в Києві на приїзд Грушевського з нетерпінням. Центральна Рада утворилася, коли професора ще не було в Україні: не повернувся із заслання. Коли ж, нарешті, приїхав на Батьківщину, то дізнався про своє обрання головою Української Центральної Ради. І тоді з гордістю сказав: «Це для мене найбільша честь, якої я коли-небудь зазнавав».

...Колона маніфестантів наближалася до Софії Київської.

Там, як і за княжих часів, мало відбутися народне віче. Над майданом вільно майорів український прапор, приторочений до булави Богдана Хмельницького. Кияни та гості з усієї України вітали ухвалу Центральної Ради.

– Щасливий я, хлопці, що побачив Святу Софію такого дня, – обіймаючи гімназистів, розчулено мовив селянин. – Повезу додому віру, що за вільну Україну стоятимуть мільйони.

Про що розповіла прадідусева медаль

– Агов, хто вдома? – з передпокою пролунав бадьорий батьків голос.

Дмитрик, зрадівши, схопив малюнок і кинувся в таткові обійми.

– Нарешті, тату, не міг тебе дочекатися. Готуємося до завтрашнього свята, – хлопчик розгорнув аркуш з незакінченим малюнком, – але без твоєї допомоги боюсь, що не впораюся.

– Чекай, чекай, давай усе по порядку: що за завдання?

– До Свята Перемоги ми в школі готуємо виставку «Пам'ять землі». Наш клас потрудився завзято: впродовж року ми побували на екскурсії в музеї Великої Вітчизняної війни, у парку Слави. Скрізь фотографувалися, тож маємо гарний альбом. А вчора порадилися й дійшли думки, що пам'ять землі – це й пам'ять родин, що живуть на цій землі. Виявилося, що в сім'ях багатьох дітей зберігаються воєнні фотографії, листи тих років... А я згадав, – Дмитрик гордовито виструнчився і навіть трішки, щоб здаватися вищим, піднявся на пальцях, – згадав про прадідусеву нагороду, що зберігається в різьбленій скриньці.

По цих словах хлопчик іще раз розгорнув перед татом малюнок: на аркуші було зображено медаль з написом «За оборону Києва», прикріплену п'ятикутною колодкою до гілочки лавру.

Дмитрик особливо пишався, як у нього вийшли бійці на передньому плані медалі.

– У тебе чудовий малюнок,– похвалив тато. – Яка ж допомога від мене?

– Розумієш, до малюнка треба написати коментар, щоб було зрозуміло, про які події війни зберігається пам'ять у нашій родині.

– Он воно що... – батько пригорнув сина, замислено глянув за вікно: з їхнього горішнього поверху було добре видно, як кучерявився молодою зеленню правий дніпровський берег.

Війна до Києва прийшла 22 червня 1941 року. На світанку

того дня місто здригнулося від першого бомбового удару, а за місяць стало фронтовим. Усе в ті дні дихало в Києві війною: майже 200 тисяч киян стали воїнами Червоної армії, десятки людей працювали на спорудженні захисних укріплень, шанців, протипіхотних і протитанкових перешкод. Навіть школярі брали участь в обороні Києва, яка тривала 73 дні. Та хоч як самовіддано боролися солдати та мешканці міста, 19 вересня 1941 року до Києва ввійшли завойовники. Так розпочалася доба окупації. Кожен день, прожитий під владою окупантів – а таких днів було 778, – приносив киянам неймовірні страждання. Найбільша трагедія окупованого Києва – урочище Бабин Яр, де загинуло понад 100 тисяч людей. Багатьох киян було вивезено на примусові роботи. Якщо перед війною в Києві було 930 тисяч мешканців, то коли окупація скінчилася – лише 180 тисяч.

Героїчною сторінкою історії рідної землі є події, пов'язані зі звільненням Києва. Під шквальним кулеметним вогнем загони Червоної армії в жовтні 1943 року переправлялися через Дніпро, проте наступати схилами правого дніпровського берега було важко. Тоді командування вирішило вдатися до маневру: під прикриттям ночі бійці-визволителі переправилися назад на лівий берег, просунулися трохи на північ. Неподалік села Літки просто по дну Десни переправилися радянські танки. Наступ на Київ розгорнувся біля села Лютіж. Зараз там – музей, експозиція якого розповідає про звитяжні події. З Лютізького плацдарму – так називається місце, з якого розпочато наступ для звільнення Києва, – було завдано рішучого удару, і 6 листопада 1943 року Київ звільнили...

З розповіді батька Дмитрик довідався, що його прадід став солдатом у перші воєнні місяці, на фронт він пішов з Києва, а в 1943 році повернувся до рідного міста серед лав визволителів. Тут, під Києвом, отримав тяжке поранення. Медаллю «За оборону Києва» був нагороджений у 1961 році – саме того року відзначали двадцяту річницю трагічних подій осені 1941 року, пам'ять про які увічнили встановленням державної нагороди.

Наступного дня хлопчик разом зі своїми однокласниками вшанував героїв хвилиною мовчання. Він думав про прадідусеву медаль і про те, що День Перемоги – і його свято.

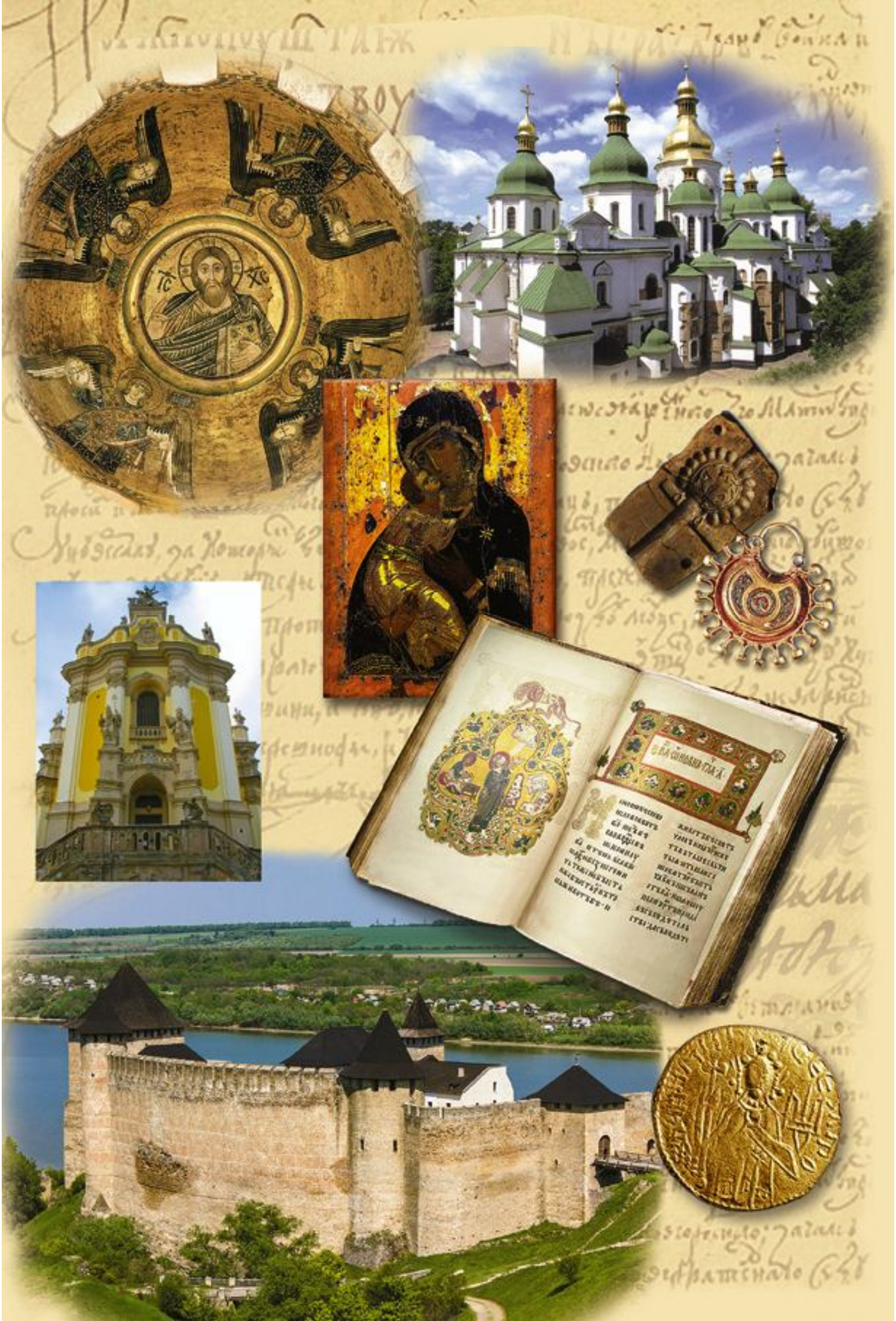

Розділ 3

Чому пам'ятки культури належать до історичної спадщини

§22. *ВОЗДАЮЧИ ХВАЛУ БОГОВІ*, або НАЙВІДОМІШІ ХРАМИ УКРАЇНИ

На уроці навчитеся

1. Розпізнавати Софійський та Успенський собори в Києві. **2.** Складати розповідь про ці пам'ятки. **3.** Пояснювати, у чому виявляється дбайливе ставлення до пам'яток культури.

Роздивіться ілюстрацію. Якими словами-прикметниками можете схарактеризувати зображену споруду? Яке призначення цієї споруди? Як ви думаєте, яке враження справляв собор на наших предків? Чи істотно змінився храм ззовні за майже тисячолітню історію? Чому, на вашу думку, зміни все-таки відбулися?

Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд та реконструкція будівлі 11 ст.

Коли в Києві постав Софійський собор?

Ярослав Мудрий. Уявний портрет. Великий князь київський Ярослав Мудрий – син Володимира Великого.

Собор Святої Софії збудовано в часи, які визначають як період розквіту Київської Русі. Володарював тоді син Володимира Великого ***князь Ярослав***. Провівши чимало походів і битв, виборовши у протистоянні з братами право на князювання в Києві, Ярослав уникнув звинувачень у жорстокості й підступності, а залишився в пам'яті нащадків миролюбним, розважливим і тихим князем, який до книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вдень і вночі, за що й був пошанований іменням Мудрий. Про історію храму довідуємося з літопису «Повість минулих літ», де під 1037 р. є запис: «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості Божої».

Софійський собор був найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого. Споруджену з каменю церкву увінчували 13 бань, оточували з трьох боків два ряди відкритих галерей.

1

2

1. Фрагмент стіни Софійського собору. Стіни Софії викладено з великих природних каменів – граніту й рожевого кварциту, брили яких чергувалися з рядами плиткоподібної цегли – плінфи.
2. Внутрішній вигляд Софії.

Із заходу до собору було прибудовано дві башти із широкими гвинтовими сходами на церковні хори – другий поверх храму. Собор був однією з найбільших будівель свого часу. Загальна ширина храму – 54,6 м, довжина – 41,7 м, заввишки він сягав 28,6 м. Грандіозні розміри пояснюються тим, що Софійський собор будували як головний храм держави. У ньому мали відбуватися не лише богослужіння, а й найурочистіші державні церемонії: сходження на великокнязівський стіл, посвячення в митрополити, зустрічі чужоземних послів тощо. Собор був осередком літописання, тут створено першу бібліотеку.

Упродовж своєї історії собор пережив кілька пограбувань, пожежі, багаторічні запустіння, ремонти й перебудови. Внаслідок перебудов 17–18 ст. храм змінився ззовні. Над давніми одноярусними галереями надбудували другі поверхи, а галереї перетворили на закриті приміщення. Над собором звели шість нових бань, і їх стало дев'ятнадцять. Баням надали грушоподібної форми. Фасади потинькували й побілили, бані позолотили. Внутрішнє опорядження собору лишилося майже без змін. Саме таким зберігся він донині.

Софійський собор належить до складу Національного заповідника «Софія Київська». Він є одним з найбільших музейних закладів України.

Покажіть один одному на ілюстраціях усі частини / елементи будівлі славнозвісної Софії, про які йдеться в тексті. Знайдіть 7–10 відмінностей між сучасним виглядом собору та його реконструкцією. Обміняйтеся спостереженнями з однокласниками за сусідньою партою.

Софія Київська зі сходу. 1651 р. Малюнок Абрагама ван Вестерфельда.

З малюнка видно, що на середину 17 ст. собор зберігав свої давні форми. Ліворуч від собору – дерев'яна дзвіниця, праворуч – дерев'яна надбрамна вежа.

Як було прикрашено Софійський собор? Що таке мозаїки та фрески?

Фрагмент мозаїки Софійського собору в Києві.

Ярослав подбав, щоб головний храм держави було прикрашено «всякими красотами, золотом, сріблом і коштовним камінням». Вражали величні настінні зображення – фрески та мозаїки.

Мозаїки Софії Київської є шедеврами світового рівня. Мозаїчними зображеннями були оздоблені стіни й підлога храму. Мозаїку викладали з різнобарвних шматочків смальти – сплаву свинцю та скла. Кубики смальти (розміром приблизно 1 кубічний сантиметр) безпосередньо втискали в сиру штукатурку. З мозаїк Софійського собору й досі вражають величні постаті Христа Вседержителя та Богоматері Оранти.

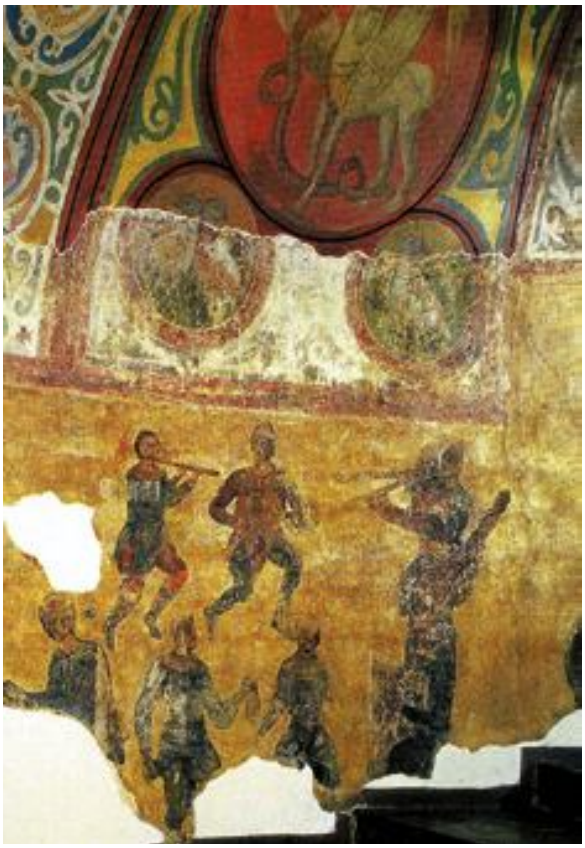

Фреска Софійського собору в Києві із зображенням музик.

На фресці бачимо справжній оркестр. Кожен з музикантів має свій інструмент. Тут і ліра, й орга́н, і флейта. Артисти грають, сидячи на лаві. Фрески малювали фарбами на сирому тиньку.

Про мистецьку довершеність цих мозаїк свідчить, зокрема, багатство кольорів. За спостереженням дослідників у них ви-

користано 35 відтінків зеленого кольору, 31 – червоного, 44 – жовтого. Загалом у київських мозаїках налічують 18 основних кольорів із 143 відтінками. Але майстерність давніх художників не лише в кольорах. У Софії Київській одні мозаїки розташовано ближче до глядача, інші – далі. Одні освітлено яскравіше, інші перебувають у притінених місцях. Одні на рівненьких площинах, інші – на кривизнах. Усе це враховували майстри: що віддаленішим було зображення, то більшими шматочками його викладали.

1

2

1. Богоматір Оранта. Мозаїка в склепінні центрального вівтаря Софійського собору.

На мозаїці зображено Богоматір, яка здіймає до небес руки з молитвою за людей: Оранта – та, що молиться.

2. Христос Вседержитель. Мозаїка центральної бані Софійського собору в Києві.

Образ Ісуса Христа зображено в найвищій точці храму – у зеніті центральної бані. Господь панує над усім простором храму. Навколо нього – чотири постаті архангелів, з яких збереглася мозаїчною лише одна. Інші дописав М. Врубель 1884 р.

Поміркуйте про те, що повинні були знати й уміти давні будівничі, щоб спорудити Софію Київську. Де вони могли здобути цей досвід?

Чим уславився Києво-Печерський монастир?

Монастир – *громада ченців, а також комплекс споруд, де ченці мали змогу служити Богові.*

В Україні, певно, не знайдеться людини, яка не чула б про чоловічий монастир – ***Києво-Печерську лавру***. Розташований він у Києві на дніпровських схилах. Заснований близько 1051 р., як гадають, Антонієм Печерським. Спершу монастир розташовувався в печерах – звідси й назва. Зміни в житті монастиря сталися, коли його очолив учень Антонія – Феодосій. Під керівництвом Феодосія розпочалося будівництво головного храму монастиря – собору Успіння Пресвятої Богородиці, або Успенського. За свідченням джерел, для будівництва було запрошено майстрів з Візантії. Будівельні роботи завершено в 1078 р. Те будівництво започаткувало перетворення монастиря на провідний осередок духовного й культурного життя княжої Русі-України. Навколо нього гуртувалися видатні церковні діячі, книжники, іконописці. У монастирі переписували книжки, створювали літописи, церковні та світські літературні твори, перекладали з інших мов богослужбові книги.

Архітектурне оздоблення «Великої Церкви Печерської» – так називали її печеряни – простіше й суворіше від Софійського собору. Проте його невеликі розміри, чіткі архітектурні форми зумовили те, що він став зразком для храмів у багатьох містах Русі. Цьому сприяв і духовний авторитет Печерського монастиря.

1

2

1. Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Реконструкція будівлі 1078 р.
2. Успенський собор. Сучасний вигляд.

У наступні століття Успенський собор Києво-Печерського монастиря зазнавав змін. На початку 18 ст. його перебудували й по-новому прикрасили: церква, колись невеликих розмірів, перетворилася на величну, розкішно оздоблену споруду. У 1941 р. під час війни собор було зруйновано. Відбудовано впродовж 1998–2000 років.

Складіть план тексту та перекажіть його за планом.

Ознайомившись із «Пам'яткою», складіть розповідь про один з храмів, про історію яких довідалися на уроці. Повідомте результати роботи класу. Дайте відповіді на питання, що виникли під час обговорення.

ЯК ХАРАКТЕРИЗУВАТИ ПАМ'ЯТКУ АРХІТЕКТУРИ

1. Коли, ким, за яких обставин було збудовано архітектурну пам'ятку?
2. Як склалася доля історичної пам'ятки (чи збереглася вона неушкодженою, чи реставровано її, чи цілком відновлено; яку роль відігравала пам'ятка в історії (яке її призначення); як охороняється сьогодні)?
3. Який вигляд пам'ятки ззовні та всередині?
4. Що вразило в пам'ятці найбільше?

1. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.
Датою спорудження Софійського собору в Києві вважають 1037 р., а будівництво Успенського собору Києво-Печерського монастиря завершено в 1078 р. Обчисліть, скільки минуло років між двома подіями.

2–3. Заповніть таблицю, дібравши відповідні твердження з підручника.

Софійський собор у Києві	Успенський собор Києво-Печерського монастиря
Спільне	
Відмінне	

4. Використовуючи таблицю, розкажіть про ці славетні собори.

Що в матеріалах уроку вразило найбільше? Чому з-поміж історичних пам'яток, що збереглися до сьогодні, багато храмів? Чому такі пам'ятки відвідують туристи? У чому, по-вашому, виявляється дбайливе ставлення до пам'яток культури?

Прочитайте текст та роздивіться ілюстрації. Обміркуйте відповіді на запитання.

Будівництво християнських храмів не припинялося на наших землях за всіх часів.

Шедевром козацької архітектури, бо подібного до нього за красою й урочистістю не було з-посеред дерев'яних храмів в усій Україні, вважають собор у запорізькому місті Самарі (сучасному Новомосковську). Цей дерев'яний диво-храм збудував народний майстер Яким Погребняк. Замовляючи майстрові церкву, козаки просили спорудити її без цвяхів, бо вважали, що не можна забивати цвяхи в храм Спасителя – Ісуса Христа, який був ними прибитий на хресті.

Троїцька соборна церква в Самарі (нині Новомосковськ Дніпропетровської області). 1773–1779 роки.

Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві. 1696–1701 роки.

Не менше вражають і муровані храми козацької доби. Величні та розкішно оздоблені, вони якнайяскравіше втілюють мрії своїх творців про майбутнє української землі. Не випадково доброчинцями й замовниками тих церков і соборів були українські державці – гетьмани, полковники, заможна козацька старшина. Через гармонійні пропорції

та виразне архітектурне опорядження одним із шедеврів архітектури козацької доби справедливо вважають Георгіївську (її ще називають Юріївською) церкву Видубицького монастиря в Києві. Храм зведено коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського.

■ **1.** Оберіть одну з пам'яток та складіть про неї коротке висловлення за планом: 1. У першому рядку запишіть назву обраної споруди. 2. У другому рядку схарактеризуйте її 2–3 прикметниками. 3. У третьому рядку запишіть 2–3 дієслова, пов'язані з пам'яткою. 4. Запишіть речення, що влучно характеризує пам'ятку. 5. Доберіть антонім або синонім до слова (словосполучення), записаного в першому рядку.

2. Прочитайте складене вами висловлення як вірш. Чи цікавою виявилася вправа?

§23. *БОГОПОДІБНІ ЛИКИ*, або ІКОНИ ЯК ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

На уроці навчитеся

1. Пояснювати, що таке ікона. **2.** Характеризувати ікони як історичні джерела. **3.** Розповідати про одну з давніх ікон, шанованих в Україні.

Роздивіться ілюстрацію. Кого зображено на ній? Чому, окрім Божої Матері, на іконі зображено постаті звичайних людей? Як ви гадаєте, чим заслужив таку честь гетьман Богдан Хмельницький, якого зображено праворуч на другому плані? Чому ця ікона є цінним історичним джерелом?

«Покров Богоматері» з портретом Богдана Хмельницького з Покровської церкви с. Дешки (Богуславський район Київської області) – найвідоміша з ікон «Покрови», поширених в Україні від 13 ст.

Що таке ікони та про що з них довідуються історики?

Ікона Божої Матері Холмської – це одна з найдавніших візантійських ікон, збережених в Україні.

Слово «ікона» грецького походження. ***Іконами*** називають зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, подій Святого Письма, виконані за певними правилами найчастіше на кипарисових дошках. Іконами також є й відповідні розписи на стінах храмів, і мозаїки, і малюнки на сторінках рукописних книг, і різьблення по каменю чи дереву тощо. Правила, за якими творили ікони, називають канонами. Їх суворо дотримувалися, не змінюючи. У цьому одна з основних відмінностей ікони від картини.

За княжих часів духовним життям опікувалася християнська церква. Саме при церквах і монастирях виникали школи та бібліотеки, осередки, де переписували книжки, працювали літописці, художники. Отож не дивно, що тогочасні пам'ятки за змістом і призначенням були здебільшого церковними. Повною мірою це стосується й мистецтва живопису. Тоді ще не малювали таких звичних нині картин, як, приміром, краєвид або портрет. Свій хист руські малярі виявляли, створюючи ікони.

Виготовлені з недовговічного матеріалу, ікони гинули в пожежах, під час воєн, повеней; губилися під час переїздів, псувалися від зайвої вологи чи занадто яскравого світла. Тож коли 2000 року у Волинському краєзнавчому музеї, що в Луцьку, з'явився новий експонат – Чудотворна ікона Божої Матері 12 ст., подія ця набула значення наукового відкриття. Унікальну пам'ятку називають ***Холмською іконою***, бо її доля пов'язана з давнім містом Холмом, заснованим галицько-волинським князем Данилом Романовичем. Ікона прикрашала місцевий собор Різдва Богородиці. Не один раз образ Богородиці покидав місто, переходив до послідовників різних віроспові-

дань, таємниче зникав і чудом з'являвся знову. Зрозуміло, що до наших днів ікона дійшла дуже пошкодженою, тож потребує відповідальної та копіткої праці реставраторів.

Сформулюйте за текстом запитання, які б починалися словами *Хто? Що? Де? Коли? Звідки? Як?* Запропонуйте відповісти на них однокласникам за сусідньою партою.

Поміркуйте, чи є мозаїки Софійського собору в Києві – Богоматір Оранта та Христос Вседержитель – іконами?

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання.

У 40-х роках 17 ст. холмський священнослужитель Яків Суша написав книжку, присвячену Холмській іконі Богородиці, у якій зазначав: *«Побачили знаки або ж рани, давно нанесені монголами: одна рана на лівому боці лику Богородиці, кругла та широка; дві рани на лівому плечі, нанесені ніби мечем; одна на великому пальці правої руки, пробита, здається, стрілою, припухла; решта – численні рани в інших місцях... Образ намальовано достойно і з великим мистецтвом. Лик Богоматері скромний і суворий, у суворості страшить, у страху солодкий, що проникає в серця людей і спонукає до служіння Богові. На правиці Діва Благословенна несе немовля Ісуса; Материнським оком своїм прямо звернена до Божественного ока Сина: і немов жива, дивиться не тільки в Божественне Око, але в серце Сина; кожного, хто дивиться на Неї, ранить своїм голубиним поглядом».*

■ Які слова в джерелі свідчать про те, що автор уважає ікону живою? Про що це свідчить? Яку історичну інформацію почерпуємо із джерела?

Що відомо про ікони княжих часів?

Перші ікони привозили в Київську Русь із Візантії, проте вціліло таких ікон небагато. Шанованою на Русі була ***ікона Вишгородської Богоматері***. Її привезли в середині 12 ст. з Константинополя. Вона прикрашала храм Святих Бориса і Гліба у Вишгороді, звідки князь Андрій Боголюбський 1155 р. вивіз її до російського міста Владимира-на-Клязьмі. Упродовж століть Вишгородська (Владимирська) ікона Богородиці вважається національною святинею православних росіян.

Монголи – *кочовики, які 1239–1241 рр. завоювали руські землі. Після монгольської навали припинила своє існування Київська Русь.*

1

2

3

1. Ікона Вишгородської Богоматері.
2. Богоматір Печерська зі Святими Антонієм та Феодосієм Печерськими.
3. Ікона Богородиці з Успенської церкви в Дорогобужі.

Незабаром після впровадження християнства на наших теренах почали виникати місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі тощо. Джерела зберегли відомості про одного з найперших руських іконописців – київського майстра Аліпія (Алімпія). З його іменем пов'язують початок славетної малярської школи Києво-Печерського монастиря. Найдавнішою з відомих, створених у цій іконописній майстерні, є ***ікона Богоматері Печерської зі Святими Антонієм*** та ***Феодосієм Печерськими.*** За найсучаснішими дослідженнями її відносять до початку 12 ст. Нині ікона зберігається в Державній Третьяковській галереї в Москві.

Найвидатнішою пам'яткою іконопису княжої України є ***ікона Богородиці з Успенської церкви в Дорогобужі***, що на Волині. Вчені віднайшли її зовсім недавно – у середині 80-х років 20 ст. Повернута із забуття копіткою працею реставраторів, ця ікона зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї.

Чому ікони «мандрували»? Про що можуть розповісти історикам ці подорожі?

Які ікони створювали за козацької доби?

Створювали ікони і за козацької доби. Протягом другої половини 17–18 ст. особливо популярною в Україні стала ікона Покрови. У нижній частині таких ікон подавалися зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Богородиця покриває і захищає плащем люд, що стоїть навколішки навколо неї й молиться.

Ікона Покрови Богородиці, на якій зображено останнього кошового отамана Запорізької Січі.

Збереглася ***ікона Покрови Богородиці з портретом Богдана Хмельницького***, ілюстрацію із зображенням якої ви роздивлялися на початку уроку. Гетьмана на ній зображено в отороченій чорним хутром червоній шапці, прикрашеній білими перами, в атласному жупані й накидці із широким чорним хутряним коміром, з булавою в лівій руці. Портрет гетьмана привертає увагу поставою та поглядом, у яких відчувається гідність і впевненість. На іконі Б. Хмельницький молодий, повний сил і здоров'я. Ікона зберігається в Національному художньому музеї України в Києві.

Ще на одній відомій іконі з-поміж козаків, які просять захисту в Богородиці, зображено останнього кошового Петра Калнишевського. Ікону було написано на початку 70-х років 18 ст. для січової церкви. У верхній її частині – зображення Богородиці та двох найшанованіших на Запорожжі святих – Святого Миколая та архістратига Михаїла. Внизу, біля військових клейнодів, зображено дві групи козаків. Індивідуальні риси зберігають лише козацькі керманичі, яких на іконі двоє. Один з них, із шаблею, на думку дослідників, і є кошовий отаман Петро Калнишевський. Петро Калнишевський звертає погляд уверх до Покрови Богородиці й молиться до неї від імені

Війська Запорізького. Слова, що виходять з його вуст, написані на вузенькій стрічці і йдуть до вуха Богородиці.

Дайте відповідь на три «чому». **1.** Чому найдавніші ікони завозили в нашу землю з Візантії? **2.** Чому від часів Київської Русі збереглося дуже мало ікон? **3.** Чому на іконах зображували й реальних людей?

Оберіть одну з ікон, про які йшлося в тексті, складіть розповідь про неї. Повідомте результати роботи класу. Дайте відповіді на запитання, що виникли під час обговорення.

1. Чим ікона відрізняється від портрета?

2. Доведіть, що подані в підручнику ікони козацьких часів багаті на історичну інформацію.

3. У чому цінність ікон як духовних пам'яток, мистецьких творів та історичних джерел?

4. Обчисліть, скільки минуло століть від створення Холмської ікони Богородиці.

Чим зацікавив вас матеріал уроку? Про що хотіли б довідатися докладніше? Які українські звичаї свідчать про шанобливе ставлення нашого народу до образів – так по-іншому в Україні називають ікони?

Прочитайте текст та роздивіться ілюстрації. Обміркуйте відповіді на запитання.

Як створювали ікони?

Для створення ікон використовували мінеральні фарби, розведені на яєчному жовтку з додаванням невеликої кількості освяченої води. Дбайливо готували й основу, на якій мала бути намальована ікона. Кожний акт, а саме: пошук деревини, нарізання й шліфування дощок, їх висушування, шпугування (встановлення дубових клинків-шпугів із тильного боку дошки), видовбування ковчега (заглиблення для малювання в ньому образу) – супроводжували молитвами й освяченнями. Дно ковчега лишали ребристим, аби до нього добре прилипав левкас (суміш крейди, алебастру, риб'ячого клею, желатину). Щоб запобігти викришуванню левкасу, між його шарами вистилали тонке полотно – паволоку. Її кілька разів покривали левкасом, домагаючись рівної поверхні. Заґрунтовану в такий спосіб дошку золотили, тобто наносили на неї шар сусального золота.

■ Знайдіть нові слова, витлумачте їх за текстом. Чому не будь-який, навіть дуже талановитий, художник міг братися за створення ікон? Чому іконописні майстерні виникали при церквах, а найчастіше – у монастирях?

§24. *ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ*, або КНИГИ ТА МІНІАТЮРИ

На уроці навчитеся

1. Розповідати про найвідоміші на наших землях рукописні та перші друковані книжки. **2.** Пояснювати, у чому відмінність рукописної книжки від друкованої. **3.** Робити висновки про значення книжок для розвитку культури.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте текстівку до неї. Як ви гадаєте, чому син Ярослава Мудрого – великий київський князь Святослав – наказав намалювати себе та свою сім'ю на сторінці рукописної книжки? У чому, на вашу думку, цінність мініатюри для історика?

Сторінкова мініатюра з книжки «Ізборник Святослава» 1073 р. На ній зображено князя Святослава – сина Ярослава Мудрого – із сім'єю.

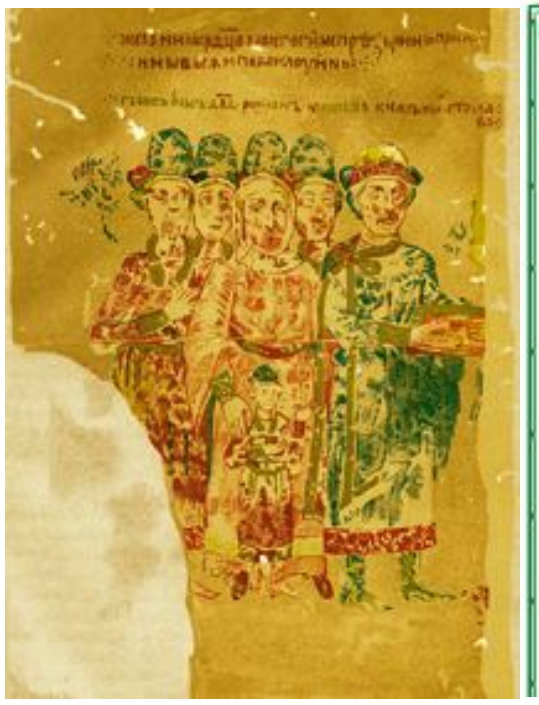

Князя Святослава зображено людиною середнього віку, із чорними звислими вусами. Він одягнений у верхню довгополу сорочку, синій плащ, застібнутий фібулою біля правого плеча. У руках він тримає книгу. На голові – хутряна князівська шапка з хутряним опушенням. Княгиня вдягнута в сукню із широкими рукавами. Голову її покриває біла хустка. Правою рукою княгиня підтримує малолітнього княжича. Він, як і його старші брати, що стоять за князем і княгинею, одягнений у червоний каптан з дорогим парадним коміром, підперезаний золотим князівським поясом, на голові – хутряна шапка, на ногах – червоні чобітки.

Мініатюрами *називають малюнки, якими ілюстрували рукописні книжки.*

Що відомо про найдавніші на наших землях книги?

Заставки – *орнаментальні композиції, які прикрашають початок кожного нового розділу книжки.*

Ініціали (буквиці) – *заголовні букви збільшеного розміру, виконані на початку розділів книжки.*

Перші книжки були рукописними. Писали їх на пергаменті (спеціально обробленій шкірі телят або овець) гусячим пером. Для письма використовували темно-коричневе або чорне чорнило, а для оздоблення – фарби рослинного чи мінерального походження. Виготовлення пергаменту – надзвичайно копітка та марудна справа. Спершу шкури ретельно промивали. Після цього вимочували у вапняному розчині. Потім видаляли ворс, натягали на дерев'яні рами, шліфували й вигладжували пемзою. Насамкінець у пергамент втирали крейдовий порошок, через що матеріал для письма ставав білішим. До переписувачів і художників пергамент надходив розрізаним і здебільшого зібраним у зошити.

Найдавнішою датованою книжною пам'яткою нашої землі є ***Остромирове євангеліє.***

1

2

1. Мініатюра із зображенням євангеліста Луки з Остромирового євангелія.
2. Сторінка Остромирового євангелія із заставкою та ініціалом.

Створили цю книгу (власне, переписали) в Києві впродовж неповних семи місяців (від 21 жовтня 1056 р. до 12 травня

1057 р.), про що свідчить спеціальний запис. Остромирове євангеліє призначалося для церковного вжитку, тож має великий формат. У книзі є три мініатюри авторів Євангелій – Іоанна, Луки та Марка, для четвертого, Матфія, залишено вільний п'ятдесят сьомий аркуш. Крім мініатюр, Євангеліє розкішно оздоблено великою заставкою, 17 малими заставками та 207 ініціалами.

1

2

1. Заставка з «Ізборника Святослава». 1073 р.
2. Ініціали «В» з Остромирового євангелія.

У монастирях зберіганням книг опікувався окремий служитель. Ченці збиралися у відповідний час у бібліотеці, де їм видавали книжки до вечора, а після того, як ударять у дзвін, усі мали повертати їх до книгозбірні. На того, хто затримував книжку, чекало покарання. Адже книга була не тільки духовним скарбом, а й неабиякою матеріальною цінністю. Щоб виготовити велику рукописну книгу, треба було чимало праці та матеріалів – шкіри, золота, фарб. Наприклад, на виготовлення 294 аркушів пергаменту для Остромирового євангелія використали шкури із череди телят у 60 голів. Розчинене або листове золото використовувалося для тла в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на яєчному жовтку. Оправу книжки робили з дощечок й обтягували шкірою. Були обкладинки і з дорогих матеріалів – срібла, золота, коштовного каміння.

За князювання в Києві Ярослава Мудрого книжною справою опікувалася держава, оскільки вона була тісно пов'язана з поширенням християнства. У літописі читаємо: «Сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи

книжнеє. Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги... є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина...». Найбільшою книгозбірнею став Софійський собор, у бібліотеці якого налічувалося, як припускають учені, до 900 томів рукописних книг.

Переписування книжок у князівському скрипторії за Ярослава Мудрого. Мініатюра з літопису.

Майстерні, де виготовляли (переписували й оздоблювали) книжки, називалися скрипторіями. Такий скрипторій – один з найбільших у Європі осередків книгописання – діяв при Софійському соборі в Києві вже в 11 ст.

1. Сформулюйте за текстом 5–7 запитань, вислухайте відповіді один одного. **2.** Роздивіться ілюстрації із зображенням сторінок найдавніших книг. Скориставшись текстом, поясніть, що бачите на ілюстраціях. Як ви думаєте, чи легко було створити такі книги? У чому їхня цінність?

Прочитайте текст. Обміркуйте відповіді на подані нижче запитання й повідомте їх класу.

Упровадивши на Русі християнство як державну релігію, Володимир Святославович «став у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне». Так літописець повідомив про створення перших шкіл. Про поширення освіти за часів Київської Русі збереглося чимало свідчень. Наприклад, русич на ім'я Піщан залишив на стіні Софійського собору в Києві напис: «Піщан писав, ходивши до дяків учеником».

■ 1. Поміркуйте, як пов'язаний розвиток шкільництва зі створенням книжок. 2. Скільки минуло часу від створення перших шкіл до сьогодення?

Чим уславилися Реймське та Пересопницьке євангелія?

Слава найдавнішої української книги належить ***Реймському євангелію.*** Своєю назвою ця книга, виготовлена майже 1000 років тому в Києві, завдячує французькому місту Реймсу, де вона зберігається нині. Ставши французькою королевою, дружиною Генріха I, дочка Ярослава Мудрого Анна подарувала книгу Реймському собору, і саме на цьому Євангелії присягали французькі королі, сходячи на престол.

Євангеліє *(від грец. добра звістка)* – *одна з найголовніших частин Святого Письма (Біблії), у якій ідеться про земне життя Ісуса Христа.*

Славнозвісне Реймське євангеліє – невеличка книга Святого Письма, призначена для особистого користування. Вона потрапила до Франції в першій половині 11 ст. разом з речами, які Анна взяла з батьківського дому, вирушаючи в шлюбну подорож. Довгий час книга зберігалася в Реймському соборі, згодом потрапила до Константинополя. Потім книга опинилася в Чехії, де до неї додали чималий розділ, виготовили тверду оправу, прикрашену коштовностями. Коли і як вона повернулася до Реймса – достеменно не відомо.

Рукописні книжки створювалися на наших землях ще протягом багатьох століть, навіть коли поширилося книговидання.

Скульптура Анни Ярославівни в монастирі Святого Вікентія з підписом «Анна руська, королева французька» в Санлісі (Франція).

Пересопницьке євангеліє. Книга вагою понад 9 кг 300 г. Рукопис написано на 482 пергаментних аркушах та прикрашено численними заставками, ініціалами, кінцівками та іншими прикрасами, виконаними різнобарвними фарбами та золотом. Особливо вражає мистецька довершеність мініатюр.

Однією з найвідоміших рукописних книг є ***Пересопницьке євангеліє***. Створено цю книгу в середині 16 ст. Вона є першим перекладом Святого Письма тогочасною книжною українською мовою. Початкову частину пам'ятки написано в с. Двірець (на Хмельниччині), а завершено її в невеличкому волинському містечку Пересопниці, якому книга завдячує своєю назвою. На одній з перших сторінок Пересопницького євангелія зберігся напис, який засвідчує, що книгу в 1701 р. подарував гетьман Іван Мазепа Вознесенському собору, зведеному його коштом у полковому місті Переяславі. У Переяславі вона зберігалася понад півтора століття. Саме на цій книзі, яка лежить під час церемонії інавгурації поряд з Конституцією, президенти присягають народові України.

Складіть план невеличкої розповіді «Книга – мандрівниця», розкажіть про одну з книг. Поміркуйте, чому книгам доводилося «мандрувати».

Кому завдячуємо появою перших друкованих книжок в Україні?

У 70-х роках 16 ст. постала друкарня у Львові. Заклав її ***Іван Федоров***, який раніше започаткував книгодрукарство в Москві. 14 лютого 1574 р. у львівській друкарні Федорова побачила світ церковна книга ***«Апостол»***. Праця над львівським «Апостолом» тривала майже рік – від 25 лютого 1573 р. до 15 лютого 1574 р. Шрифт, яким надруковано цю книгу, – великий, чіткий, виразний, легкий для читання, має гарний малюнок. Книга щедро прикрашена вибагливими заставками, художніми ініціалами та кінцівками. В «Апостолі» є й сторінкові гравюри: зображення євангеліста Луки у вигляді книжника-переписувача та герб Львова й друкарський знак Федорова. Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, з яких дотепер збереглося 90.

Друкарський верстат Івана Федорова з Музею давньої української книги у Львові.

1

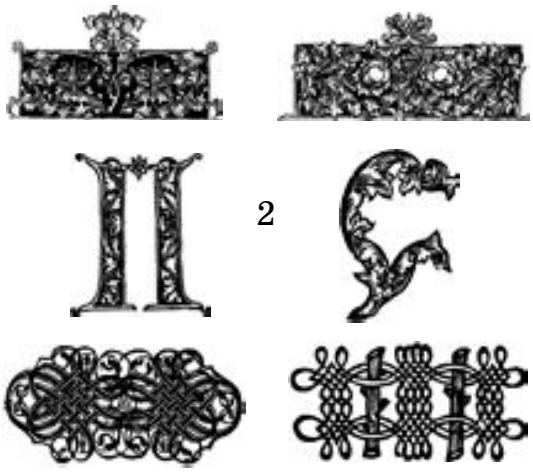

2

3

4

1. Львівський «Апостол» 1574 р. – перша надрукована в Україні книга.
2. Заставки, ініціали, кінцівки львівського «Апостола». 1574 р.
3. Сторінка львівського «Букваря» 1574 р.
4. Герб Львова та друкарський знак Федорова з останньої сторінки «Букваря».

Того самого року вийшов ***«Буквар»*** – перший на нашій землі друкований підручник. Його також упорядкував і видав у Львові Іван Федоров. За змістом це був підручник для початкового навчання грамоти, тож слідом за абеткою вміщено склади, далі – розділ, де подано слов'янські назви літер і зразки дієвідміни. Збереглося два примірники львівського «Букваря».

Слово **«гравюра»** *означає відбиток на папері з дошки, на якій було вирізано (вигравіювано) малюнок.*

Незабаром Іван Федоров переїхав на запрошення князя Василя-Костянтина Острозького до Острога, де видрукував ще п'ять книжок.

1. Сформулюйте за текстом запитання, які починаються словами *Хто? Що? Де? Коли? Як?* Запропонуйте відповісти на них однокласникам за сусідньою партою. **2.** Порівняйте сторінку друкованої книжки з рукописною. Чим вони схожі, а чим відрізняються? **3.** Поміркуйте, чому в оформленні титульного аркуша українські друкарі дуже часто використовували зображення урочистої арки?

1. Про які рукописні та друковані книжки дізналися? Коли і хто їх створив?

2. Як створювали рукописні книжки? У чому їх відмінність від друкованих?

3. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Обчисліть, скільки минуло часу від створення першої датованої рукописної книги Русі Остромирового євангелія до виходу друком у львівській друкарні Івана Федорова «Апостола».

4. Як ви розумієте літописний вислів «Книги – джерела мудрості, бо є в них незмірна глибина...»?

Що, на вашу думку, визначає цінність давніх рукописних книжок – їхня матеріальна вартість чи історичне й духовне значення. Чому? Роздивіться на сторінках підручника ілюстрації із зображенням українських першодруків. Чи подобаються вам найдавніші українські друковані книжки? Чим саме? Чи відрізняються вони від сучасних? Як ви думаєте, які книжки – сучасні чи першодруки – потребували більше часу для створення? Чому?

Роздивіться ілюстрацію. Назвіть щонайменше п'ять прикладів, які свідчать, що реконструкцію костюмів князівської родини зроблено на основі книжки «Ізборник Святослава» 1073 р.

Реконструкція одягу князівської родини 11 ст. Художниця З. Васіна.

Змайструйте свою рукописну книжку, у якій розкажіть про найдавніші книжки. Організуйте в класі виставку «З історії книжки».

§25. КАМ'ЯНИЙ ЛІТОПИС, або ФОРТЕЦІ, ЗАМКИ ТА ПАЛАЦИ УКРАЇНИ

На уроці навчитеся

1. Наводити приклади найвідоміших палаців, замків та фортець на наших землях, стисло розповідати про них. **2.** Пояснювати відмінність між фортецями та палацами. **3.** Робити висновки про значення оборонних та житлових споруд як історичних пам'яток.

Роздивіться фотографії. Поміркуйте, для кого і навіщо у 18 ст. було збудовано цей палац. Згадайте, які житла будували тоді мешканці міст та сіл. Чому в наш час палацами стали називати великі споруди, призначені для проведення урочистих масових культурних заходів або спортивних змагань?

Маріїнський палац у Києві.

Збудовано 1750–1755 років. Після проголошення Україною незалежності в 1991 році Маріїнський палац став офіційною резиденцією Президента України (Президентський палац). У Білому залі палацу відбуваються офіційні зустрічі та прийоми керівників держав, церемонії вручення грамот послам іноземних держав, нагород тощо. На другому поверсі палацу розташовано 25 залів, кожен з яких має своє призначення (у Зеленому залі проводять зустрічі делегацій, у Блакитному – спілкуються наодинці глави держав) тощо.

Чому Судацьку фортецю в Криму називають Генуезькою?

Люди будували оборонні споруди з давніх-давен, прагнучи захистити своє житло від завойовників. У лісистій місцевості фортеці будували з дерева, у гірській – з каменю. Ви вже зна-

єте, що на початку історії Київської Русі чужоземні джерела називали її «країною градів». Проте не тільки мешканці Русі будували фортеці. Кримський півострів став батьківщиною для багатьох народів, і вони, звичайно, споруджували укріплення для оборони своїх міст. Так, унікальною є фортеця в місті Судаку, на південно-східному узбережжі Кримського півострова. У 6 ст., коли ці землі перебували під владою Візантії, тут збудовано перші укріплення. Незабаром місто перетворилося на один з найбільших для тих часів осередків міжнародної торгівлі. Саме ця обставина була причиною постійних суперечок за володіння містом.

1

2

1. Судацька фортеця.
2. Панорама Генуезької фортеці в Судаку.

Проте справжню фортецю, вписану в природний рельєф, із чотирнадцятьма бойовими баштами та мурами збудували в Судаку італійці з міста Генуї, які володіли містом у 14–15 ст. Саме тому цю споруду й досі називають ***Генуезькою***.

Між двома лініями мурів розташовувалося місто – вулиці з житловими будинками, установами, складами зброї та продовольства, храмами й тавернами. За межами фортеці лежало передмістя.

Фортеця, а точніше та її частина, що вціліла, чудово збереглася. Витривалість споруди має пояснення: камені будівель були скріплені спеціальним розчином, який мав еластичність,

і тому її стінам не зашкодили землетруси. Зруйнували її люди, розтягнувши кам'яні брили як будівельний матеріал для своїх потреб.

1. Складіть план тексту, передайте зміст кожного пункту одним реченням: *У тексті йдеться про...* **2.** Пригадайте, про які інші фортеці ви читали в підручнику? Коли та за яких обставин їх було споруджено?

У чому унікальність ханського палацу в Бахчисараї?

Кримська земля уславилася ще однією пам'яткою. Це ***ханський палац у Бахчисараї***. Ханами називали правителів у східних народів. Будівля, про яку йдеться, була родовою резиденцією династії Гереїв – правителів Кримського ханства – держави, що існувала на більшій частині Кримського півострова та степових землях Північного Причорномор'я в 15–18 ст.

Мусульмани – *прихильники релігії ісламу, однієї зі світових релігій.*

Найошатніша будівля палацового комплексу – Велика ханська мечеть Хан-Джамі з двома мінаретами.

Мечеть – *місце для молитви й богослужіння, молитовний дім у мусульман.*
Мінарет – *баштоподібна споруда, вежа при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.*

В ансамблі палацу втілено мусульманське уявлення про райський сад на землі, тож не дивно, що назва міста «Бахчисарай» перекладається з кримськотатарської як «палац-сад». Упродовж двох з половиною століть (від 1532 до 1783 р.) ханський

палац у Бахчисараї був центром політичного, духовного та культурного життя держави кримських татар. За ті два з половиною століття, які палац слугував резиденцією кримських ханів, його зовнішній вигляд зазнав істотних змін. Майже за кожного нового правителя в палаці з'являлися нові споруди, відбувалися ремонтні роботи. Нині палац є національною святинею кримськотатарського народу. Це єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури.

Центральний корпус та літня альтанка палацу.

Складіть кросворд з 5–10 нових слів, ужитих у тексті. Запропонуйте розв'язати його однокласникам за сусідньою партою.

Прочитайте легенду про виникнення Бахчисарайського палацу й дайте відповіді на запитання.

«...Якось син хана Менглі-Герея поїхав на полювання. Йому щастило, тож зумів уполювати багато дичини. Задоволений і втомлений молодий хан спустився в долину до річки Чурук-Су, щоб відпочити в затінку дерев. Раптом його потривожив якийсь звук. Придивившись, юнак побачив двох змій, що звивалися в смертельному двобої. Мить – і одна змія була переможена. Її пошматоване тіло лежало без руху. Аж ось із хащі виповзла третя змія й напала на переможницю. Зав'язалася нова бійка. Спостерігаючи за тим, що відбувається, ханенко подумав про долю батька та свого народу. Ось так і вони, подібно до цієї напівмертвої змії, налякані, зачаїлися від чужинців-завойовників у фортеці. Який буде результат битви? Аж ось переможена змія підняла голову та, докладаючи неймовірних зусиль, підповзла до річки. Вона зникла під водою, а за мить ошелешений юнак побачив її жваве гнучке тіло вже на іншому березі. Син про все розповів Менглі-Герею. Це був добрий знак. Золоту Орду розбили. На тому місці, де сталася сутичка двох змій, було

вирішено звести ханський палац і місто Бахчисарай. На північних воротах Бахчисарайського палацу зображено дві змії, які зчепилися у двобої».

Ханський палац у Бахчисараї. Малюнок 1840–1842 років. Карл Боссолі.

■ 1. Яку думку втілено в цій легенді? 2. Що, по-вашому, в легенді є правдою, а що – вигадкою?

Яка фортеця зажила слави найміцнішої в Україні?

Визначною пам'яткою оборонної архітектури України є ***Кам'янець-Подільська фортеця***. Комплекс її споруд на високому скелястому березі річки Смотрич формувався протягом століть. Фортеця була однією з найнеприступніших оборонних споруд Поділля. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який подорожував Україною в 1656 р., писав: «Рівної їй немає не тільки у володіннях польських, але, мабуть, і в чеських, і в Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Німецьких». Від кінця 15 до середини 16 ст. дерев'яні укріплення замінювали на кам'яні, потовщували та вивищували стіни, будували нові вежі тощо. У середині 16 ст. фортеця набула вигляду, близького до сьогоднішнього. За формою вона стала витягнутим зі сходу на захід прямокутником, обнесеним високими стінами й вежами, кількість яких на ті часи досягала чотирнадцяти (нині фортеця має їх 11, дванадцята – Водяна –

була розташована на березі Смотрича, з фортеці видно лише її зруйнований верхній ярус).

Кам'янець-Подільська фортеця.

Складіть розповідь про те, яким ви уявляєте життя за мурами Кам'янець-Подільської фортеці.

1. Про які типи споруд ви дізналися? У чому вони подібні та чим відрізняються?

2. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

Будівництво ханського палацу в Бахчисараї розпочалося в 1532 р. Скільки років цій унікальній пам'ятці історії кримськотатарського народу?

3. Про які палаци, замки, фортеці ви дізналися? Складіть розповідь про одну з пам'яток за планом:

1. Що це за пам'ятка? Який її вік?
2. Чим уславилася?
3. Чому ця пам'ятка є цінним історичним джерелом?
4. Чому палаци, замки, фортеці є цінними джерелами для пізнання історії?

Чи в усі часи будівництво оборонних споруд було однаково важливим? Чому? Чому фортеці та палаци є культурним надбанням і потребують захисту? Чому чимало палаців стало музеями?

Прочитайте текст та роздивіться ілюстрації. Обміркуйте відповідь на запитання.

Які таємниці бережуть замки 15–16 ст.

Верхній замок у Луцьку – одна з найдавніших, найбільших і найкраще збережених в Україні споруд такого типу. Він був найпотужнішою фортецею на Волині й першою в тих землях мурованою фортецею з кількома вежами. Замок має форму трикутника, обмеженого 12-метровими стінами з трьома вежами – 27-метровими Надбрамною (В'їзною) та Стировою й 14-метровою Владичою. Від міста замок відокремлював глибокий рів з водою. Будівництво мурованого Верхнього замку розпочалося в 14 ст. за князювання на Волині князя Любарта з литовської династії Гедиміновичів на місці старого дерев'яного.

Життя за мурами замків на українських землях відповідало європейським звичаям. Це й зрозуміло, адже князі, володарі замків, належали до європейського лицарства. Князівські двори радо приймали мандрівних музик, жонглерів, а пізніше й блазнів. Між скоморохами й жонглерами, які тішили простий народ, і тими, хто розважав князів, не було особливих відмінностей. Артисти того часу були майстрами на всі руки: музикантами, акробатами, жонглерами та дресирувальниками звірів. Джерела розповідають про акробатів, які демонстрували свої трюки на натягнених канатах, тримаючи глеки з водою, або таких, які вправлялися на похилому канаті з мечами, акробатів на кулях. Згадано навіть про такі небезпечні номери, як політ «з церкви або високих палат на шовкових крилах». Особливою популярністю при князівських дворах користувалися дресирувальники диких звірів. Найбільше шанували артистів з ведмедями. Дресирувальники навчали тварин ставати на задні лапи, наслідувати людські рухи, танцювати в такт музиці. Ведмеді розважали глядачів боротьбою та танцями. Дресирували також собак, коней, вовків і навіть зайців. Тварин у замках деяких князів утримували в звіринцях – попередниках сучасних зоопарків.

Яким ви уявляєте життя за мурами Луцького замку?

§26. *МІСЬКІ ТАЄМНИЦІ*, або ВУЛИЦІ ТА ПЛОЩІ УКРАЇНИ ЯК СВІДКИ МИНУЛОГО

На уроці навчитеся

1. Розповідати історію вулиці Хрещатик у Києві та площі Ринок у Львові. **2.** Пояснювати, чому історія вулиць та площ міст України є цінним джерелом для вивчення історії рідного краю. **3.** Робити висновки про важливість історії вулиць та площ для вивчення буденного життя.

Роздивіться фотографії із зображенням головної вулиці столиці України – Хрещатика – від середини 80-х років 19 ст. й до сьогодні. Яких змін зазнала вулиця за період, засвідчений на фотографіях? Про які зміни в житті людей можна довідатися за історією однієї вулиці? Що залишилося незмінним? Як ви думаєте, чому Хрещатик є символом Києва?

Вулиця Хрещатик. Київ. Фотографії 1888 та 1927 років.

Вулиця Хрещатик. Київ. Фотографії 1963 та 2013 років.

Яка історія центральної вулиці Києва – Хрещатика?

В Україні, напевно, не знайдеться людини, яка б не знала про цю вулицю. ***Хрещатику*** належить слава головної вулиці Києва, його символу. Хрещатик оспівано у віршах та піснях, зображено на численних картинах, показано в багатьох фільмах. Прогулянка Хрещатиком належить до обов'язкової програми перебування туристів у Києві. Проте для такого давнього міста, яким є Київ, вулиця ця досить молода.

Від княжих часів аж до початку 19 ст. Київ складався з трьох окремих частин, кожна з яких жила своїм життям. Князі, бояри, дружинники мешкали на Горі – у верхній частині міста. Здавна вирувало життя й у двох інших міських осередках Києва: на Подолі, розташованому між Горою й Дніпром, та на Печерську, де в 1051 році виник Києво-Печерський монастир. До Печерська в другій половині 18 ст. долучилися Липки. На початку 19 ст. усі три частини з'єдналися. Новим центром Києва став Хрещатик – вулиця, яка виникла на місці колишнього Хрещатицького яру на межі, де закінчувалися земляні вали княжих часів і починалися приватні садиби Липок.

Розбудовувати Хрещатик як вулицю почали від 30–40-х років 19 ст. У 70–80-ті роки 19 ст. на Хрещатику споруджували переважно триповерхові будинки з крамницями, приміщеннями для контор і банків тощо. Саме тоді Хрещатик став головною вулицею міста.

1

2

1. Вулиця Хрещатик у районі Думської площі (сучасний майдан Незалежності). Початок 20 ст.

2. Кияни відбудовують зруйнований війною Хрещатик. 1943 р. Під час відбудови вулицю було істотно розширено (до 75–100 метрів) і переплановано.

На вулиці з'явилися різні адміністративні установи, головний поштамт і телеграф. Саме тут були найкращі крамниці, готелі, кінотеатри, клуби й видавництва, найбільші київські банки. Будівлі на Хрещатику оздоблювали металевими деталями, ліпленням, дзеркальними вітринами. Вулицю було гарно освітлено – спершу гасовими та газовими ліхтарями, а від 1900 р. – електричними. 1892 р. вздовж вулиці прокладено дві колії парового трамваю. Ви вже знаєте про перший електричний трамвай, який поєднав Хрещатик з Подолом (від 1936 р. Хрещатиком рушив тролейбус, тож трамвайні колії розібрали).

Під час Другої світової війни було зруйновано майже всі будинки вулиці. Відновлено й реконструйовано Хрещатик упродовж 1948–1957 років.

Особливе місце на Хрещатику належить майданові Незалежності – цю назву площа отримала на честь проголошення незалежності України в 1991 р. Тут традиційно встановлюють новорічну ялинку, проводять народні гуляння й фестивалі.

Як називається центральна вулиця вашого рідного міста або найближчого адміністративного центру? Що ви обов'язково розповіли б про цю вулицю вашим гостям? Обміняйтеся міркуваннями з однокласниками.

Як розбудовувався центр Львова?

Історія княжого Львова, як відомо, сягає другої половини 13 ст. й пов'язана з іменами князів Данила Романовича та його сина Лева. Місто швидко зростало, тож, щоб мати ділянки для забудови, мешканці вирубали ліси в південній околиці й змінили русло Полтви. Мережа вулиць формувалася навколо сучасної ***площі Ринок***. За тогочасними правилами планування європейських міст центральне місце належало ратуші – будівлі, де засідали представники міського самоврядування, довкола неї – торгова центральна площа-ринок. Саме так розбудовувався і Львів, тож площа Ринок була осередком торговельного та державного життя міста. До площі прямували вісім головних міських вулиць. Вони ділили місто на великі квартали, помережані сіткою менших вулиць.

У 16 ст. у Львові житлові будівлі зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількаповерховими, розташовувалися впритул один до одного. На вулицю виходив тільки вузенький

фасад[1] з порталом[2] і двома вікнами поруч – для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах – по троє вікон (двоє, розташовані ближче, були в світлиці, а третє, окреме, – у спочивальні). Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий та третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали кам'яницями.

Так виглядають львівські будинки на площі Ринок з міської Ратуші.

Сформулюйте за текстом запитання, які починаються словами *Хто? Що? Де? Коли? Як? Чому?* Запропонуйте відповісти на них однокласникам за сусідньої партою.

Які історичні відомості бережуть архітектурні пам'ятки площі Ринок у Львові?

До наших днів львівська площа Ринок зберегла риси міського будівництва 16 ст. (хоч і після чисельних реконструкцій та видозмін). Із чотирьох боків площу оточує 44 кам'яниці – житлові будівлі львівських багатіїв. Ці споруди називають за

[1] *Фасад* – передній бік будинку.

[2] *Портал* – від лат. *porta* – вхід, ворота – архітектурно оформлений вхід у споруду.

Чорна кам'яниця.

іменами їхніх власників або ж за характерними архітектурними особливостями.

Наприклад, увінчана скульптурами на фасаді кам'яниця купця та аптекаря Лоренцовича (будинок № 4). У 19 ст. її пофарбували, після чого стіни споруди набули характерного чорного кольору, що й дало їй нову назву «Чорна кам'яниця». Інша споруда площі Ринок – палац флорентійського купця Бандінеллі (будинок № 2), відома тим, що тут розмістилася перша в місті пошта. Будинок № 14 належав колись італійському купцеві Антоніо Массарі. Ця кам'яниця відома своєю оздобою: на її порталі вміщено крилатого лева з розгорнутою книжкою, на якій бачимо дату – 1600 рік.

Будинок Корнякта та його «італійський дворик».

Найвідоміший на площі Ринок будинок носить ім'я Корнякта. Костянтин Корнякт – найбагатший львівський купець другої половини 16 ст., грек. Будинок Корнякта – єдина тогочасна споруда в житловій забудові міста, зведена на двох будівельних ділянках, що дало змогу розпланувати внутрішній двір з відкритими аркадами-лоджіями (на зразок італійських палаців), які оточують подвір'я з трьох боків. Тому пам'ятку ще називають палацом Корнякта.

За матеріалами уроку сформулюйте 10 запитань для вікторини «Вулицями Києва та Львова». Запишіть їх на окремих картках і проведіть вікторину в класі.

1. Що ви дізналися про історію центральної вулиці Києва – Хрещатика?

2. У чому особливості історії розбудови площі Ринок у Львові?

3. Чому історія вулиць та площ міст України є цінним джерелом для вивчення історії рідного краю?

4. Розкажіть історію вулиці, на якій мешкаєте ви.

Чому важливо знати історію рідного міста / села? Звідки можна довідатися про неї? Які б експонати ви запропонували для музею вулиці, на якій розташована ваша школа? Чи мають свою історію маленькі, віддалені від центру вулиці?

Прочитайте текст та роздивіться ілюстрації. Обміркуйте відповіді на запитання.

Як джерела 60–80-х років 19 ст. розповідають про буденність Хрещатика?

«До числа нових надбань міста належить дві кондитерські під фірмою “Одеса” і “Ясси”. Перша облаштована без будь-яких витівок, хоч у ній можна отримати все за помірними цінами і вона приймає замовлення на все, що завгодно. Друга облаштована цілком аристократично, і ми без перебільшення можемо сказати, що в столиці такий заклад вважався би за перший. Не кажучи про торти, цукерки, різні печива, виготовлені в цій кондитерській, її обладнання розкішне, меблі м’які, на пружинах, дамська вітальня наповнена тропічними рослинами.

Крім цих кондитерських, є ще одна під фірмою «Швейцарська». Вона має свій особливий характер, у ній отримують кілька вельми вдало дібраних періодичних видань. В очікуванні прочитаних газет дехто п’є шоколад, каву чи пунш, інші грають у більярд. Підмайстер тут, видно, великий знавець своєї справи: у нього щодня з’являються нові сорти тістечок, цукерок і таке інше, зроблених з таким смаком, що гастроному і шанувальнику ласощів моя порада – далеко обходити “Швейцарську кондитерську”».

Кондитерська «Семадені» на Хрещатику в Києві. Фото початку 20 ст.

«У Києві існує чимало кондитерських, де можна скуштувати непоганий шоколад, каву, чай, морозиво і прохолоджувальні напої. Особливу популярність має кондитерська “Семадені” (Хрещатик, навпроти

Думи). Удень, між 11-ю і 3-ю годинами, кондитерська буває переповнена специфічною юрбою київських комерсантів і ділків, що влаштували тут щось на зразок біржі; сторонній відвідувач почуватиметься ніяково в цьому середовищі».

■ 1. Що нового дізналися про буденне життя киян кінця 19 ст.? 2. Як міста змінювали спосіб життя людей? 3. Підготуйте путівник «Відпочиваємо цікаво і з користю», згадавши в ньому місця, які б радили відвідати на дозвіллі в рідному чи найближчому місті.

§27. *ПІД ЗЕЛЕНИМ ШАТРОМ*, або ПАРКИ І САДИ УКРАЇНИ

На уроці навчитеся

1. Складати розповідь про парк «Софіївка» в Умані та заповідник Качанівка на Чернігівщині. **2.** Пояснювати, чому пам'ятки садово-паркового мистецтва є невід'ємною частиною культурної спадщини людства.

Роздивіться фотографію. Чи подобається вам зображений краєвид? Чи милувався природою фотограф, коли робив знімок? Чому ви так думаєте? Чому багато людей люблять споглядати природу? Навіщо закладають парки? Чи є парки частиною культурної спадщини?

Острів Кохання в дендрологічному парку «Софіївка» в Умані на Черкащині.

Дендрологічний парк – *парк, у якому вирощують багато видів деревних та кущових рослин як місцевої флори, так і з інших країв.*

Красу «Софіївки» створено працею сотень безіменних майстрів – селян Уманщини. Навіть таке «диво», як острів Кохання, що виглядає природно, гармонійно доповнюючи краєвид, є рукотворним. Острів насипали вручну, його береги, так само як і береги ставу, зміцнили гранітом.

Тут росте понад 2000 видів дерев і кущів (місцевих й екзотичних), серед яких болотяний кипарис, сосна Веймутова, тюльпанове дерево, платан, гінкґо, смерека та багато інших.

Яка історія дендропарку «Софіївка»?

Серед пам'яток, за якими Україну знають у світі, є не тільки стародавні книги, коштовні археологічні знахідки чи величні замки. Візитівка України – це й дивовижна природа, оспівана поетами та майстерно відтворена художниками. Втім, учені-історики пам'ятками вважають те, що береже дотик людських рук. Як це не дивно, з-поміж українських краєвидів є і рукотворні. Чи не найбільшу славу зажив парк ***«Софіївка»***, що в Умані на Черкащині. Його добре знають далеко за межами України як одне з найвидатніших творінь світового садово-паркового мистецтва кінця 18 – першої половини 19 ст.

Коли потрапляєш до «Софіївки», одразу спадає на гадку, що опинився в казці. І це не випадково, адже в основу паркової композиції покладено сюжети з міфології Давньої Греції та Риму. Деякі куточки парку нагадують оселі грецьких богів, героїв, письменників та філософів.

Урочисто відкрита 1802 року, «Софіївка» й досі вражає тонким поєднанням природних і штучних, тобто виготовлених людиною, елементів. Єдність природного й людського в парку є такою досконалою, що її визначають як гармонію. Гармонійні відносини з довкіллям – одвічна людська мудрість, яку береже зелене шатро «Софіївки».

Грот – *печероподібна заглибина чи порожнина в земній корі природного або штучного характеру, печера.*

Парк був власністю польських магнатів Потоцьких. Названий «Софіївкою» на честь дружини графа Станіслава Потоцького – Софії. Автором проекту парку був польський військовий інженер **Людвік Метцель.** Під його безпосереднім керівництвом споруджено ставки, шлюзи, фонтани й водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземну річку Ахеронт, мости, гроти, Єлисейські поля, дорожно-алейну систему, встановлено статуї.

Що найбільше вразило в розповіді про «Софіївку»?

Які споруди є окрасою парку?

Композиція парку розгортається вздовж річища Кам'янки, де споруджено низку штучних басейнів та ставів: Верхній – понад 8 га, Нижній – близько 1,1 га та інші, водоспади, шлюзи, каскади, підземну ріку Ахеронт (завдовжки 224 м), водограї тощо. Парк прикрашають штучні скелі, павільйони, альтанки, скульптура.

Тарпейська Скеля.

Павільйон Флори.

Фонтан «Змія».

Від головної брами на високій кам'янистій скелі видніється дерев'яна альтанка (покрита зверху легка будівля в саду чи парку для відпочинку та захисту від сонця, дощу). Легкої конструкції, вона ніби завершує скелю, вдало вписується в навколишній пейзаж. Скеля називається Тарпейською. Так називається південно-західна стіна Капітолійської фортеці Давнього Риму, яка збереглася до нашого часу.

Вишуканим виглядом павільйон Флори завдячує високим колонам та барельєфу на фризі із зображенням листя і грон винограду. Орнамент виконано в 1852 р. Гранітні сходи ведуть до просторої овальної зали. У проміжках білих колон відкривається панорама Нижнього ставу.

Барельєф – *скульптурна композиція, виконана на площині і пов'язана з тлом. Відповідно до висоти розрізняють високий (горельєф) і низький (барельєф або плоскорізьба).*

Посеред Нижнього ставу із широко роззявленої пащі змії, що звивається на камені, злітає стовп води – фонтан «Змія».

Вода надходить до фонтану самопливним підземним водогоном, викладеним з гранітного тесаного каменю вздовж дороги.

До найстаріших будівель парку належить Великий водоспад. Можна годинами милуватися яскравими переливами води, що спадає майже з 15-метрової висоти, вслухатися в її чарівний гомін. Вода надходить сюди через підземну річку Ахеронт з Верхнього ставу.

Великий водоспад.

Долина Гігантів.

Грот Сцілли.

Грот Каліпсо.

Грот Фетіди.

Вище площі Зборів уздовж великої гранітної брили нагору піднімаються гранітні сходинки. Одразу ліворуч розташовано Західний грот (грот Сцілли) з рожевого граніту, у якому облаштовано гранітні лави та столик.

Одним з найдосконаліших є грот Левовий, або Громовий (первісна назва – грот Каліпсо). Його споруджено настільки майстерно, що, лише зайшовши до середини й побачивши в окремих місцях оброблені ділянки, ви переконуєтеся, що створено його людськими руками. Там само, в правому кутку гроту, влаштовано невеликий водоспад, гомін якого, очевидно, і став приводом для його назви.

Грот Фетіди (Венери) нагадує своїми чіткими архітектурними формами вхід до античного храму. Грот має вестибюль, що складається із чотирьох колон. Вони утримують на собі гранітну плиту та напівкругле вікно. Середину гроту прикрашає скульптура Венери.

Складіть загадку про одну з дивовижних споруд «Софіївки». Запропонуйте відгадати її однокласникам.

Чим відомий заповідник у Качанівці?

Визначною пам'яткою садибного та садово-паркового мистецтва України є ***палац у Качанівці*** на Чернігівщині. Будівництво палацового комплексу розпочалося в 1771 р. Розташований у маєтку П. Рум'янцева-Задунайського, згодом він став власністю родини Тарновських, з якими пов'язують розквіт Качанівки. Найяскравішою постаттю з трьох поколінь власників Качанівки був Василь Васильович (молодший) – завзятий колекціонер українських старожитностей. З переходом у 1866 р.

Сучасна Качанівка.

Качанівки в його володіння в садибі пожвавилося будівництво, почали опоряджувати парк, упорядковувати під'їзні дороги. Качанівський парк є одним з найбільших пейзажних садів в Україні та Європі. Проте не в розмірах його унікальність: у Качанівці захоплює майстерне поєднання досягнень світового паркового мистецтва та багатств української природи. Парк зачаровує озерами й ставками, тут збереглися паркові мости, овіяні легендами гірки Кохання та Вірності, «Романтичні» руїни на березі Великого ставу. У парку ростуть понад 50 порід дерев і 30 видів кущових.

«Гетьман». 1880. Художник І. Рєпін.

До Качанівки радо приїздили на гостину – рідні й друзі господарів, найчастіше цілими родинами, й залишалися нерідко на все літо. Гостинність Качанівки пам'ятали Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Максимович, М. Гоголь, Д. Яворницький та багато інших діячів української культури. Випало гостювати в Качанівці і художнику І. Рєпіну, який увічнив образ господаря: портретом В. Тарновського є відомий етюд Рєпіна

«Гетьман». На картині господар Качанівки, одягнений у червоний, гаптований золотом кунтуш, оперезаний багатим перев'язом, з пістолем і шаблею, спирається на одну з тих гармат, що стояли перед качанівським палацом. Зображені одяг і зброя – справжні козацькі реліквії, що зберігалися в колекції В. Тарновського.

Качанівка відіграла велику роль у творчості художника В. Штернберґа, з яким товаришував Т. Шевченко. Будучи учнем Академії мистецтв, В. Штернберґ проводив тут літні канікули в 1836–1838 роках. Він залишив після себе безцінні графічні аркуші й невеликі картини, що увічнили сценки із життя Качанівки та її славетних гостей. Серед них – загальний вигляд садиби з боку ставка. В. Штернберґ захопився українською природою, яка стала відтоді ледь чи не основною темою його живопису. За словами Т. Шевченка, Карл Брюллов в одному ескізі Штернберґа бачив усю Україну.

«Садиба Г. Тарновського в Качанівці». 1837. Художник В. Штернберґ.

Пограйте в гру «Разок намиста». Розкажіть про маєток у Качанівці, додаючи по одному реченню від кожного учасника групи. Не повторюйтеся. Той з учасників, який не має що додати, пропускає чергу. Виграє той, чиє речення буде останнім.

1. Коли та за яких обставин створено парк «Софіївка» в Умані? Про які споруди «Софіївки» дізналися?
2. Чим уславилася Качанівка на Чернігівщині?
3–4. Чому пам'ятки садово-паркового мистецтва є невід'ємною частиною культурної спадщини людства?

Чи бували ви в парках, про які йшлося в матеріалах уроку? Чи хотіли б їх побачити? Як ви думаєте, чи легко створити парк? Що треба для того, аби у вашому місті (селі) стало більше парків? Чому посадити дерево, за давньою мудрістю, є доброю справою?

Уявіть себе архітектором парку. Намалюйте, яким буде цей парк. У якому місці ви б його заклали?

§28. *НА СТОРОЖІ ПАМ'ЯТІ,* або ЯКІ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ РІДНОГО КРАЮ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

На уроці навчитеся

1. Наводити приклади історичних пам'яток рідного краю, з яких можна довідатися про минуле. **2.** Пояснювати, як історичні пам'ятки стають у пригоді історикам. **3.** Складати розповідь про долю історичних пам'яток рідного краю.

Роздивіться фотографії, прочитайте текстівки до них. Що дізналися про ці пам'ятки? Поміркуйте, чому пам'ятки архітектури та мистецтва потребують захисту. У чому цей захист виявляється?

Церква Зішестя Святого Духа в с. Потеличі Жовківського району Львівської області.

Замок у селищі міського типу Меджибіж Летичівського району Хмельницької області.

Цей дерев'яний храм є одним з найстаріших зі збережених в Україні: його збудовано в 16 ст. (датою вважають 1502 р.) коштом гончарів Потелича на місці попереднього храму. У 17 ст. він зазнав істотної перебудови: змінено верх і заново відбудовано вівтар. Унікальності храму надає суцільний стінопис, виконаний у 40-х роках 17 ст.

Назву «Меджибіж» пов'язують з географічним розташуванням на мисі, утвореному між річками Південним Бугом та Бужком. У 1540–1731 роках Меджибожем володіла родина польських магнатів Синявських. У 1540 р. Синявські почали перебудову старих дерев'яних укріплень. Бажаючи влаштувати в замку свою резиденцію з палацом, власники капітально перебудували замок.

Готуючись до уроку, ви мали знайти зображення історичних пам'яток рідного краю, інформацією про які хочете поділитися з однокласниками. Складіть текст меморіальної дошки, що інформує гостей вашого міста / села про цю пам'ятку.

Відповідно до завдання в групах доберіть інформацію про історичні пам'ятки свого краю для альбому «На сторожі пам'яті» за планом:

1. Коли і ким було споруджено / створено пам'ятку.
2. Що в ній найбільше вражає.
3. Як складалася доля пам'ятки.

Повідомте результати своєї роботи класу. Дайте відповіді на запитання, які виникли під час обговорення.

Група 1. Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати історію храмів своєї місцевості – християнських церков, мусульманських мечетей, юдейських синагог.

Група 2. Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати історію фортець, замків, палаців свого краю.

Група 3. Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати історію парків, садів свого краю.

Чому, подорожуючи, люди прагнуть передусім відвідати історичні пам'ятки? Як знайомство з ними збагачує наш досвід? Підтвердіть свої міркування прикладами.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали.

Етап уроку / **Бали**	1	2	3
Підготовка до уроку			
Робота в парах			
Робота в групах			
Участь в обговоренні в загальному колі			
Моя оцінка			

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

§29. ПОДОРОЖ ТРИВАЄ, або ПРИГАДАЙМО НАЙВАЖЛИВІШЕ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Пригадати матеріал, опрацьований на уроках історії впродовж року, вам допоможе гра-подорож «Історичний потяг».

Для її проведення:

- *Оберіть 7 спостерігачів – чергових на станціях, на яких ви зупинятиметеся під час подорожі. Обов'язок чергових – оцінювати виконання завдань командами мандрівників та спостерігати за часом перебування команд на станції.*
- *Для кожної станції підготуйте табличку з номером і назвою станції, аркуші з завданням за кількістю груп, що подорожують, а також аркуші чистого паперу, на яких групи виконуватимуть завдання.*
- *Для кожної команди мандрівників приготуйте маршрутний листок для оцінок із назвами станцій та кількістю балів (за зразком). Маршрутний листок передбачає порядок відвідування станцій командами.*

Маршрутний листок № 1
(для інших команд – відповідно № 2, 3, 4...)

№ станції	Назва станції	Максимальна кількість балів	Отримані бали
1	Історія та карта		
2	Володарі часу		
3	Віч-на-віч з великими		
4	Побутові дрібнички		
5	Охоронці пам'яті		
6	Під стягами й корогвами		
7	Скарби нетлінні		

- *Об'єднайтеся в 5–7 команд мандрівників. Кожна команда має отримати свій маршрутний листок.*

- *Почніть пересуватися класом, зупиняючись на станціях у визначеному порядку. Час перебування на кожній станції – не більше 5 хвилин.*
- *Після завершення подорожі здайте маршрутні листки вчителеві для обрахунку балів та визначення команди-переможниці.*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОДОРОЖІ

Станція 1. Історія та карта

Роздивіться карту на сторінці 199. Використовуючи її як джерело інформації, впродовж 5 хвилин установіть місцезнаходження та час створення відомих пам'яток культури України. Заповніть таблицю відповідно до запропонованих умов:

	Назва пам'ятки	Місце створення	Час створення
Храми			
Фортеці, замки, палаци			
Рукописні та друковані книги			
Парки			

За кожне правильно заповнене віконце таблиці зараховуйте по одному балу. Тож правильно заповнений рядок (назви пам'ятки, місце та часу її створення) принесе вам 3 бали.

Станція 2. Володарі часу

Складіть хронологічну задачу з кількома запитаннями. Позначивши дати на лінії часу, розв'яжіть її. Розв'язок запишіть.
Максимальна оцінка – 5 балів.

Станція 3. Віч-на-віч з великими

Це завдання допоможе вам пригадати найвидатніших історичних діячів, з якими познайомилися впродовж року.
Роздивіться портрети. Кого на них зображено? Складіть та запишіть стислу розповідь про одного з діячів.

За кожен упізнаний портрет зараховуйте по 1 балу; кожне речення розповіді про історичну постать так само оцінюйте в 1 бал. Максимальна оцінка – 11 балів.

Станція 4. Побутові дрібнички

Завдання допоможе вам пригадати особливості буденного життя людей в різні історичні періоди.

Роздивіться ілюстрації. З'ясуйте, що на них зображено. Як ці речі чи пам'ятки можна використати для характеристики буденного життя на наших землях?

Заповніть таблицю.

Що зображено на ілюстраціях?	Слова та словосполучення, які можна використати в розповіді про цю річ, пристрій, засіб пересування чи пам'ятку для характеристики буденного життя
1. Пектораль скіфського царя	Скіфи, кочовики, кінні воїни, дві з половиною тисячі років тому, Північне Причорномор'я, золота прикраса, сцени з життя та побуту скіфів, кургани, Товста Могила на Дніпропетровщині, археолог Борис Мозолевський
2.	
3.	
4.	
5.	
6.	
7.	
8.	
9.	
10.	
11.	
12.	

За кожну правильно названу річ / пам'ятку тощо зараховуйте по 1 балу. Доречні слова чи словосполучення оцінюйте так само в 1 бал.

Станція 5. Охоронці пам'яті

Це завдання дасть змогу пригадати найвидатніші пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва.

Роздивіться зображені на ілюстраціях пам'ятки. З'ясуйте, які пам'ятки зображено. Заповніть таблицю.

Яку пам'ятку зображено?	Коли та за яких обставин її створено?	Чому ця пам'ятка є цінним історичним джерелом?
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
6.		
7.		
8.		
9.		

За кожен правильно заповнений рядок таблиці зараховуйте по 3 бали. Максимальна оцінка – 27 балів.

Станція 6. Під стягами і коругвами

Це завдання має на меті допомогти вам пригадати найвидатніші події нашої історії.

Роздивіться картини та фотографії. Поміркуйте, яких подій стосуються наведені ілюстрації. Про одну з подій складіть стислу розповідь (від 3 до 7 речень). Запишіть.

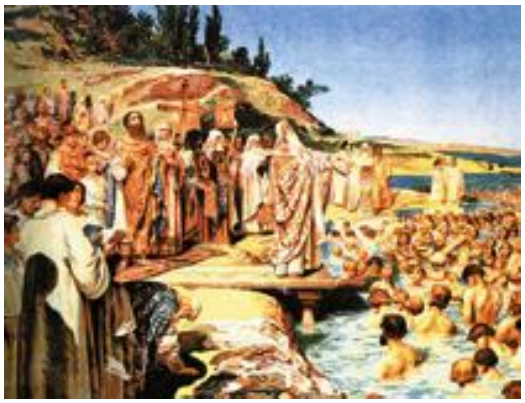

Ілюстрації присвячені подіям

1. _____; 2. _____;

3. _____; 4. _____;

5. _____.

Правильно визначені події принесуть вам по 1 балу. За кожне доречне речення в розповіді про подію так само зараховуйте 1 бал.

Станція 7. Скарби нетлінні

Це завдання дасть змогу пригадати найвидатніші книги, створені за давніх часів на наших землях.

Роздивіться зображення відомих книжних пам'яток. Пригадайте, які книжки зображено? Складіть стислу розповідь (від 3 до 7 речень) про одну з них. Заповніть таблицю.

Яку книгу зображено?	Коли її було створено?	Де її було створено?	Чим уславилася книга?
1.			
2.			
3.			
4.			
Про книгу _____ відомо, що вона...			

Кожен правильно заповнений рядок принесе вам по 4 бали (1 бал за віконечко). У розповіді доречні речення оцінюйте по 1 балу. Максимальна кількість балів – 19.

ПРОЧИТАЙТЕ НА ДОЗВІЛЛІ

Чудотворна ікона

Марійка поверталася зі школи засмученою. Її найщиріша приятелька Христинка занедужала. «Привіт, Мурчику», – журливо мовила дівчинка до рудохвостого кота, який по-господарському сидів на брамі, що вела до Марійчиного двору. У цьому затишному куточку древнього Луцька панували свої неписані правила. Господарем почувався тут Мурко. Коли кіт ось так мирно сидів на брамі, подвір'я сповнювалося гороб'ячого цвірінькання та голубиного туркоту. У такі дні навіть якось тихіше рипіла старенька іржава гойдалка, без поспіху точилася розмова поміж сусідами, не зчиняла галасу малеча, зосереджено вовтузячись у пісочнику.

– Добрий день, пані Надіє, – привіталася Марічка з сусідкою.

– Щось ти, сонечку, сьогодні смутна, – озвалася на привітання жінка. – Не ладнається в школі? Ходім розкажеш...

Дівчинка відчула, як у душі в неї ворухнувся теплий клубочок радості. Варто сказати, що для Марійки спілкування з пані Надією давно стало звичкою. Скільки себе пам'ятала, дівчинка вважала її своїм другом. Скажете, такого не буває? А ви розпитайте в знайомих дівчаток, і переконаєтеся, що багато хто з них по-справжньому дружить з дорослими. Зазвичай Марійка розпитувала сусідку про всі-всі денні новини, бо та вміла розповідати про буденні дрібниці жваво, дотепно, завжди пригадуючи щось цікаве, незвичайне. А знала тих цікавинок пані Надія – без ліку. Була освіченою, багато пережила на своєму віку.

– Занедужала моя приятелька Христинка, – почала жалітися Марійка. – Два дні походила до школи, і знову з температурою вдома. Мама каже, що вона зовсім квола, як стебелиночка. А мені без неї так самотньо. От коли б сили десь узяти й поділитися нею з Христею...

– Ходім зайдеш до мене, Марічко, – запропонувала пані Надія. Пригощу тебе запашним трав'яним чаєм, може, разом придумаємо, як тобі зарадити.

І ось уже медвяно пахне липа.

– Заварила сьогодні легкого літнього чаю. Скуштуй, – лагідно гомоніла пані Надія. – Розповім тобі дуже давню історію... Це було майже чотириста літ назад. В одній родині занедужала

дитина – дівчинка. Мама лила сльози, журилася, та бачила, що вдіяти нічого не може... Однієї ночі наснився їй дивний образ – світлосяйна ікона Богородиці, що випромінювала тепло. Збентежена сном, жінка пішла до найближчого міста – Холма. Коли зайшла вона до собору й побачила ікону Божої Матері, зрозуміла, що матиме силу поставити дочку на ноги. Сповненою надії повернулася вона додому, більше не дозволяла відчаю й смутку панувати в серці. Невдовзі дівчинка одужала.

– А ікона? – спитала Марійка. – Вона збереглася?

– О, ця ікона – найдавніша на нашій землі – пережила сотні літ і вціліла. Завтра її виставлятимуть у нашому краєзнавчому музеї.

– А як потрапила вона з польського міста Холма до Луцька?

– Ця історія повна таємниць. Місто Холм заклав колись як столицю своєї держави галицько-волинський князь Данило. Ревно дбав про розбудову свого дітища. Опікувався будівництвом храмів, клопотався про те, щоб удосталь було в стольному місті книг. Імовірно, замовив він для найбільшого міського собору ікону Богоматері з самого Константинополя. Так, за припущенням учених, опинилася ця рідкісна ікона в Холмі. Згодом місто потрапило під владу польських князів. На початку двадцятого століття ікона потрапила до Києва, потім під час Другої світової війни знову опинилася в Холмі. Після війни ікону привіз до Луцька останній настоятель Холмського собору отець Гавриїл Коробчук. До осені 2000 року ікона зберігалася в його родині. І ось тепер її зможуть побачити всі охочі.

– Така давня ікона, певно, здатна творити дива, – міркувала дівчинка.

– Справді, ця ікона – чудотворна. Про неї в 17 ст. було написано книгу, де оповідалося про чудодійні властивості образу. Відома легенда, як ікона Богородиці врятувала Холм від нападу завойовників. Це було за часів монгольської навали. Місто взяли в облогу. Коли надії на порятунок уже не було, дві князівни винесли святиню на оборонні вали. І раптом сталося диво: нападники побачили, як місто піднеслося на високій горі аж до неба. Не змігши взяти гору приступом, монголи відступили. Подія та і досі живе в прислів'ї: «Холмок-городок під небеса висок».

...Наступного дня Марічка після школи побігла спочатку до краєзнавчого музею, а тоді до Христинки, бо знала, що мусить

поділитися з нею радістю – тією, яку випромінював чудотворний образ Холмської Богородиці.

Зерна мудрості

– Ось вона – Софія Київська, – відповів на запитання подорожнього киянин і попрямував далі. Велика й чиста, церква була схожа на гребінь хвилі, що піниться легким шумовинням. Подорожній зупинився, щоб краще роздивитися це дивовижне творіння людських рук. Стільки пройшов, але ніде не бачив чогось досконалішого. Навіть у столиці могутньої Візантії – Царгороді. У Софії Київській галереї, башти зі сходами кожною лінією нестримно підносилися до неба, де несподівано вибухали тринадцятьма банями – малими від краю, більшими до середини і найбільшою в центрі. Золоті розсипи сонячних променів спадали прозорим дощем, від чого сяяли не лише маківки, а й уся споруда.

Затамувавши подих, подорожній увійшов до храму. Урочиста тиша впала на плечі, мов несподівана злива. На свіжих, щойно потинькованих стінах сліпуче стрибали сонячні зайчики та зрідка пробігали примхливі тіні. «Не запізнився! – подумав із радістю. – Саме мають розпочати малювання фресок».

– Тобі кого, чоловіче добрий? – долинуло звідкись із-під склепіння.

– Я – майстер. Прийшов на запрошення великого князя Ярослава.

– Еге, довго чекали ми на тебе, брате. Провідника кепського мав чи зорі неясно світили? – жартував той самий голос. – Жданку, відведи гостя спочити. А після обіду почнемо розпис. Уже й пензлі готові, і фарби, а руки майстрів аж горять до роботи.

– Принеси спершу мені, хлопче, напитися, – звернувся подорожній до малого. – Знудився у світах без цілющої київської водиці.

– А хіба раніше ви бували в Києві? – подаючи глек води, спитав Жданко.

– Я, Жданку, виріс тут. А потім багато мандрував, учився. Тепер повернувся. Ще й не був ніде. Ходімо, покажеш мені місто.

– Це можна, – озвався хлопець й полопотів босими ногами до виходу.

Невпізнанним став Київ за роки князювання Ярослава. Верхнє місто, розташоване на горах, було укріплене новим могутнім валом із дерев'яними стінами, складеними з колод. Перед валом фортецю захищав великий рів, заповнений водою. До міста вели три кам'яні брами. Головним, парадним в'їздом до Києва були Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення. Ошатні й розкішні, вони радо зустрічали друзів, ворогам же були грізним застереженням. У місті скрізь будували. Неподалік Софійського собору зводили Георгіївський храм. Трохи далі з'явилася церква Святої Ірини.

– Розкажи, Жданку, як і хто будує ці храми, – попросив майстер-прибулець.

– Нічого певного не знаю. Чув тільки, що князь опікується ними так само, як і Софією. Люди кажуть, що одного разу, коли завітав Ярослав на будівництво Георгіївського храму, здивувався, чому так мало робітників. Тоді наказав кожному з них видавати щодня по срібній монеті. Князівську волю оголосили на торзі. Наступного дня прийшло на будівництво чимало майстрів.

– Гарні церкви, не знаєш, яка й краща, – оглядаючи їх, відказував майстер, а потім пояснив: – Георгіївську церкву зводять на честь небесного захисника великого князя, адже християнське ім'я Ярослава – Георгій. Свята Ірина – заступниця Ярославової дружини.

– А чому наша церква називається Софією? – запитав Жданко.

– Софія – грецькою означає мудрість. Отож звелів Ярослав побудувати храм, щоб звести пам'ятник мудрості Божій.

– А мені казали, – заперечив Жданко, – що цей храм споруджено на честь великої перемоги: начебто саме тут Ярослав переміг велике степове військо печенігів.

– Так воно й є. Про ту славну перемогу чув я, коли був далеко від Києва. Проте не лише мечами здобув її Ярослав, а насамперед мудрістю. Шанує наш князь книжну науку, розум, вірить, що не поступаються книги силою ні перед гострою зброєю, ні перед міцними м'язами.

– Ви стільки знаєте про Київ, про нашого князя, ніби все життя тут прожили, – дивувався хлопець.

– Про нашу землю багато говорять по всіх усюдах. Поважають чужинці Ярослава, бо дбає він не тільки про нинішній

день, а й про майбутнє своєї держави. От хоча б храм Софії. Буде тут і книгозбірня, де книги зберігатимуться, а також перекладатимуться й переписуватимуться, буде й школа, де навчатимуть охочих до науки дітей. Отож і кажуть, що рясно засіяв Ярослав руські землі зернами мудрості. Мине зовсім небагато часу – зійдуть ті зерна, зацвітуть пишним цвітом, примножать силу Київської держави.

Сонце повернуло на захід, коли Жданко з учителем – так став називати хлопець майстра – увійшли до Софії. Незабаром тонкі, прозорі фарби лягли на вологий тиньк. Народжувалася фреска. Ось багатолюдний Київ з вуличними музикантами, а ось і князівська сім'я з великим київським князем, який залишатиметься для нащадків Мудрим.

Книга-мандрівниця

– Ось тут, князівно, навчатимешся грамоти, – ключниця[1] легенько виштовхнула Анну на середину світлиці[2]. – Не знаю, чи маєш до тієї науки снагу, та з батьком твоїм, великим князем Ярославом, годі сперечатися. От коли були ви меншими, то до моїх порад охочіше прислухалися. «Рятуй, матінко, жар», «Ой, коли б не пропасниця[3]», – лементували няньки-мамки й бігли до мене по трави й відвари. А тепер – на все княжа воля. Ну, бувай, голубонько, – і за мить уже туркотіла десь на подвір'ї.

Залишившись сама, князівна роззирнулася. Велику світлицю було заставлено неширокими столами, на яких громадилися сувої, стоси грубезних книг, лежали пера. На одному столі в кутку кімнати мерехтіла свічка. Тільки тепер князівна помітила схилену постать. Прислухалася й почула, як рипить перо. «Переписувач», – міркувала Анна, а що була допитлива й непосидюча, наважилася підійти.

– Оце і є славетний скрипторій[4]?

– Так, князівно. Тут за князівським наказом переписуємо книги, щоб напоїли вони землю нашу мудрістю, як ріки життєдайною вологою.

---

[1] *Ключниця* – мала ключі від панського маєтку, економії.

[2] *Світлиця* – чиста, світла парадна кімната у будинку.

[3] *Пропасниця* – гостра інфекційна хвороба.

[4] *Скрипторій* – майстерня, в якій переписували книги.

– А що ти переписуєш? – хитрувато примруживши, спитала дівчина. Та переписувач мовчав.

– Чи, бува, не оглух, переписувачу, від самотньої тиші? – голос дівчинки дзвенів аж під стелею.

– Ти ж, князівно, не на вигін прийшла, – нарешті озвався ченець. – Коли так галасуватимеш, розполохаєш думки, а без них немає премудрості. Чого ж тоді навчатимешся?

– А хіба ти мене вчитимеш?

– Інших учителів тут поки що немає.

– Теж мені вчитель, – глузливо мовила Анна... – Книжні мужі мають бути сивочолими, поважними й згорбленими...

– А, ти про це! – всміхнувся чернець. – Що ж, коли не довіряєш, приймай іспит.

Князівна, здається, тільки того й чекала. Питання посипалися, як по написаному.

– Як тебе звати?

– Макарієм.

– Що означає твоє ім'я?

– А звідки ти знаєш, що імена щось означають?

– Та ж не я складаю іспит, – засміялася князівна. – Відповідай!

– Моє ім'я грецьке, означає воно «щасливий», «блаженний».

– Де навчався книжних наук?

– У Царгороді.

– Що тепер переписуєш?

– Євангельські святкові читання, – зовсім тихо, благоговійно відповів Макарій і раптом рішуче додав: – Годі балачок. Слово не дарує поспіху й пустомельства.

– Так завжди, – похнюпилася дівчинка, – саме хотіла спитати про найцікавіше. Дозволь останнє питання, будь ласочка.

– Гаразд, питай.

– Чому твоя книга така маленька? На тих столах усі більші за неї.

– Бо призначення цієї книги – служити одній людині, – просто відповів Макарій, – бути завжди під рукою, вказуючи істину, тобі, наприклад.

Непомітно збіг час. Князівна довідалася того дня про абетку і навіть навчилася писати своє ім'я. А ввечері без угаву розповідала про побачене й почуте в скрипторії сестрам і служниці Милославі.

– Бачу, князівно, що заморочив тобі голову молодий переписувач, – сміялася Милослава. – Ходімо лишень надвір, поворожимо. Сьогодні чародійна ніч. Може, що й про Макарія навіщуємо.

– Милославо, чи не годі тієї ворожби? Тож недавно ворожили і що мені вийшло? – кпинила з подруги Анна. – Упав черевичок носочком на захід... Десь далеко моя доля.

– Рано тобі, князівно, ще долю загадувати. От і помилився черевичок, а сьогодні вечір такий, що яке ім'я чоловіче дівчина першим почує, так і зватиметься її суджений.

– Коли так, то біжімо під вікна великої зали, де князь радиться. Там багато всіляких імен називають, – підхопилася Анна й першою вибігла на запорошений снігом ґанок.

І ось дівчата поприпадали до замерзлих шибок. Мороз так розмалював їх!

– Візерунок – як плетиво літер, – зауважила Анна.

Дівчата пирснули сміхом:

– Коли б сказала, що як вишиті або намальовані квіти, було б зрозуміло, а то – як літери.

– Мовчіть, реготухи, а то всю ворожбу проґавимо.

А в князя Ярослава і справді була важлива рада. Йшлося про справи державні. Згадували багатьох чужоземних володарів. Крізь вікна мало що можна було почути. Рада гуділа, мов вулик. І раптом кремезний боярин, який міряв кроками світлицю, гукнув: «Генріх!» Анна, почувши це чудне заморське ім'я, з несподіванки впала в сніг.

Минуло багато літ.

Того травневого ранку на Зелену неділю[1] Анна йшла до шлюбу з французьким королем Генріхом І. Ніщо в стародавньому французькому місті Реймсі, де відбувалася церемонія, не нагадувало князівні про її рідний Київ. Та в руках вона тримала невеличку ошатну книжечку святкових євангелійських читань. Химерне плетиво літер, яке колись здавалося схожим їй на морозні візерунки, тепер втілювало її власну долю – долю королеви-чужинки. Тож і досі кожному, хто цікавиться цією стародавньою київською книгою, розповідають про її першу власницю – французьку королеву, дочку київського князя Ярослава Мудрого Анну.

---

[1] *Зелена неділя* – релігійне свято, відзначають через 7 тижнів після Великодня.

Легенди старого замку

Михась ішов лісами вже третю добу, тягнучи за собою на ланцюгу ведмежа Волоханя. Через це ведмежа Михась і зважився на похід од рідного села до княжого Луцька. Втім, мав хлопець й інші підстави, щоб піти з дому на пошуки кращої долі. Бо жилося Михасеві не солодко. Хлопець ріс самотою. А що змалку не був спритним та вправним, усе нездужав та ще й на праву ногу накульгукував, однолітки дружбу з ним не водили. Тому хлопець пропадав у лісі: знав кожну травину-зелину, вмів упізнавати птахів з голосу, чув звіра задовго перед тим, як бачив його. Якось підібрав у лісі кволе ведмежа. Спершу заходився відгодовувати. А потім потроху навчив усіляких виграшок: бити поклони, перекидатися через голову, стрибати навприсядки. У селі з Михася сміялися: мовляв, ледащо росте з хлопця. Та йому дарма до тих балачок, бо ж ніхто, крім нього, не знав, що в князівському замку повно навчених звірів, які під час бенкетів княжих гостей тішать. Михась про це довідався від мандрівних музик-скоморохів.

Так міркуючи, Михась дістався-таки княжого замку, щоб найнятися на службу разом з Волоханем. Біля брами товклися люди, стояло кілька возів, навантажених мішками, кошиками, діжками, клунками, – видно, доправляли до княжого столу харчі. Піднімаючись угору до замку, Михась чув, як чоловіки бідкалися про напади вовків на продовольчі обози. «Якщо не втрапимо за браму до вечора, – гомоніли селяни, – то куштуватимуть наших хлібів-медів не князі й бояри, а вовки-сіроманці».

– Ет, Волоханю, доведеться нам з тобою інші ворота до замку шукати, бо як годувальників не пускають, на що нам сподіватися, – Михась потріпав ведмежа за вухом. Тут хлопець помітив, що від шляху праворуч вилася стежка.

Ступивши кілька кроків, Михась опинився в полоні чагарів.

– Дивно, волоханю, стежка вторована, а хащі такі, мов тут не ходжено, – поділився думками Михась і сильніше смикнув ланцюга. Бо з ведмежам коїлося щось дивне: стало вперте й полохливе, тож доводилося мало не тягнути його.

За кілька кроків Михась опинився перед височезним муром. Стояла німа тиша. Десь хруснула гілка. Покотився камінець. І раптом кроки, старече дихання. Наступної миті хлопець по-

бачив князя. У тому, що це був саме Свидригайло, хлопець не мав жодного сумніву: високий, кремезний, з розкуйовдженим сивим волоссям, він спирався не на палицю, а на меч. А про те, що Свидригайло меча з рук ніколи не випускав, знали на Волині всі.

Князь піднімався з яру іншою стежиною й не міг бачити хлопця. Не міг він бачити й пари хижих очей, що чатували за ним з чагарів. Михась теж не бачив звіра, проте відчув його, збагнувши, чому так дивно опирався Волохань. Свидригайло пройшов іще крок, ось його плечі вже видно з яру, а он і вовчисько, готовий стрибнути...

– Меч! – тільки й устиг гукнути Михась.

Лише раз майнула сталева блискавка. Князя врятовано.

– Звідкіля, хлопче, ти тут узявся? І чого верещиш, як немовля? – прогримів князь, а тоді, помітивши ведмежа, засміявся: – Хай йому грець. Думав, лицар, а тепер бачу – штукар[1]. Та дарма, мушу віддячити за порятунок.

– Ні, ясновельможний князю, я не музи́ка. Тільки хотів ведмежа своє приручене до замку віддати. У селі йому не гоже бути.

– Що не гоже, то не гоже, – погодився князь. – Так само, як лицарю не гоже без меча ходити, а князю без війська. Мені, хлопче, як твоєму ведмежаті, час гіднішого місця шукати, бо вже й звірові сам не можу ради дати. Ходім, кликуне, проведу тебе до замку. Маю тут таємний хід.

З печери Михась потрапив просто до вежі – не тієї високої Надбрамної, що саме сповіщала дзвоном про вечірню пору, а нижчої й затишнішої Стирової. Звідти князь показав Михасеві волинські обрії, що їх мечем обстоював стільки літ.

– Отак колись виглядав у бійниці[2] свого небожа[3], лицаря над лицарями, князя Хороброго. Шляхетний і завзятий, він був надією польського короля, йому пропонували чеську корону, а він обрав лицарську звитягу, хоч з дитинства був кволим та немічним, – розповідав Свидригайло. – Став на мій бік, коли хотів я і Волині, і Київщині, і Чернігівщині, і Поділлю волю здобути. У вирішальній битві на річці Святій він був пол-

---

[1] *Шту́кар* – витівник, клоун.

[2] *Бійни́ця* – отвір у стіні замку, фортеці для стрільби.

[3] *Не́біж* – племінник.

ководцем, моєю надією. Бився як лев, та не судилося. Коли б тоді не смерть Хороброго, думаю, по-іншому склалася б і доля битви, і доля цього замку. Бо тепер – бути йому на сторожі минулого. Берегти легенди...

Так і залишився Михась при дворі. Став на службу хранителя замку. Князь Свидригайло називав хлопця Кликуном за той рятівний зойк. Розповів йому про всі свої лицарські вправи, хотів навчити орудувати мечем, та Михась відмовився.

– У мене ж є Волохань. Краще, – казав, – берегтиму легенди. Вони тут у кожній цеглині.

Багато-багато років по Свидригайловій смерті бачили Кликуна то у вежах, то на подвір'ї. Кажуть, що й досі чути його кроки у верхніх галереях. Декому часом здається, що він кличе своє ведмежа. А тим, хто вірить у легенди, з'являється образком на давній цеглині – маленьким чоловічком, що відчайдушно гукає з мороку минулого.

Під зеленим шатром Софіївки

Українське містечко Умань ось уже півроку жило в якомусь піднесеному настрої. Особливе пожвавлення спостерігалося довкола Царициного саду – славнозвісної Софіївки. Від рання з зелених нетрів саду линув не пташиний щебіт, а гомінка розмова майстрів, стукіт сокир, вищання пилок, скрежет чудернацьких машин, за допомогою яких чистили паркові водойми й фонтани.

Йосип щоранку прямував до саду з батьком, який служив помічником садівника. Цього ранку хлопець мав веселішу компанію. На літні канікули з Києва приїхав його друг Микола.

– Ти здивуєшся, Йосипе, але про Софіївку знають і в нашій гімназії, – вдихаючи на повні груди зелені пахощі літа, пригадав Микола. – Один з викладачів набирався досвіду від тутешніх садівників.

– Що ж тут дивного. Цього року приїздить багато знаменитостей – садівників, агрономів, учителів, навіть професорів... А що вже художники внадилися! Готуються до ювілею.

– Невже Софіївці сто років?

– Ні, Миколо, святкуватимуть не ювілей саду. Хоч йому й справді без кількох літ – століття. Урочистості присвячені

50-річчю головного училища садівництва. Їх планують на Різдво. Кажуть, і бал буде, як за графа Фелікса Потоцького. Чекають найповажніших гостей. Тож не тільки сад, а й усе місто чепуриться.

– То через те зимове святкування вся ця метушня? Проте знаєш, я радий, що в парку товчеться стільки люду. Не так самотньо буде мені малювати. Я, друже, вирішив остаточно: буду художником. А ти не полишив свою мрію стати гідроінженером? – спитав Микола.

Йосип зійшов з центральної алеї на вузьку стежинку й, здається, не чув товариша. Та раптом гукнув.

– Ходім, я покажу тобі фонтан, який я сам полагодив. Він не працював – не повіриш, – років 80. Кажуть, од смерті графині Софії.

Стежка привела друзів до віддаленого закутку парку, над яким громадилася гранітна скеля. Придивившись, Микола помітив у скелі вузьку ущелину. Протиснувшись крізь неї, хлопці опинилися в невеликому ґроті. Десь у темряві зрідка падали краплі.

– Бачиш, звідки крапає? – спитав Йосип.

Микола пильніше придивився й побачив, що вода ніби просочується просто з кам'яної брили, тоненькою цівочкою збігає каменем і падає в мармурову вазу.

– Коли ваза наповниться, запрацює фонтан – бризки багатопелюстковою квіткою огорнуть вазу і так триватиме декілька секунд, доки не розхлюпається вода, а тоді – все спочатку, – розповідав Йосип. – Уманські старожили розповідали батькові, що фонтан розквітав завжди в той самий час. Коли саме, знала тільки графиня. І завжди приходила помилуватися. Це була її таємниця.

– То ти вже розгадав усі загадки саду? – спитав Микола.

– Та де там! Хоч батько каже, що таємниця саду проста – вона в любові.

– А чом би й ні, – підхопив думку Микола. – Розваж сам: усі знають, що уманський парк граф Потоцький надумав спорудити як подарунок дружині Софії. Про це свідчив і напис на одному з обелісків біля вхідної брами – «Любов підносить Софії». Творець парку – інженер Людвіг Метцель, у минулому ад'ютант графа, його близький друг і управляючий маєтком, втілюючи задум Потоцького, прагнув зберегти вишукану красу

урочища ріки Кам'янки, де мав зрости парк, бо любив природу і вважав її за взірець досконалості.

– Що значить зберегти? – здивувався Йосип. – Хіба ти не знаєш, що всі принади Софійського парку – штучні, побудовані.

– Невже ти думаєш, що за роки навчання в Києві я встиг це забути. Проте я маю на увазі не альтанки й фонтани, а струмки й озера, скелі й водоспади.

– Саме про це я й кажу, – зауважував Йосип. – Батько розповідав, що на будівництві парку працювали тисячі робітників. Усі наші скелі й тераси – витвір їхніх рук.

– Що ж, – замислився Микола, – тоді вірші поета Трембецького, якого був запросив граф Потоцький, щоб він уславив красу саду, насправді возвеличують людську працю, здатну й пустку перетворити на рай.

– До ладу говориш, – пристав до розмови Йосипів батько, який нарешті знайшов хлопців. – Додам лише, що докладали праці в Софіївці не одне покоління трударів. Згодом, коли парк став власністю російської імператриці (звідси його інша назва – Царицин сад), тут невтомно працювали будівничі, майстровий люд, садівники. Було закладено оранжереї, де росли екзотичні рослини з різних куточків світу. Працювала велика пасіка. 1859 року до Умані з Одеси було переведено головне училище садівництва. Зусиллями викладачів і студентів парк став справжнім музеєм рідкісних рослин. Так праця примножувала красу цього райського куточка.

ЗМІСТ

Вирушаючи в подорож у минуле... 3

Розділ 1. **ЗВІДКИ І ЯК ІСТОРИКИ ДОВІДУЮТЬСЯ ПРО МИНУЛЕ**

§ 1. Подорож починається, або Історія як наука 9
§ 2. Його величність Час, або Що таке хронологія 15
§ 3. Коли речі починають говорити, або Що таке археологія 22
§ 4. Знайомі незнайомці, або Історія в символах і знаках 29
§ 5. Провідники в минуле, або Писемні джерела в історії 35
§ 6. Родинне дерево, або Про що можна довідатися з сімейного фотоальбому
Практичне заняття № 1 41
§ 7. Не просто слова, або Мова як джерело знань про минуле 45
§ 8. Загадкові назви, або Які найменування в рідному місті (селі) нагадують про минуле
Практичне заняття № 2 51
§ 9. На крилах пісні, або Історія і фольклор 53
§ 10. Чи можна побачити минуле, або Історія на карті 61
Прочитайте на дозвіллі 70

Розділ 2. **ПРО ЩО І ПРО КОГО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ**

§ 11. Безіменні та відомі герої, або Люди в історії 79
§ 12. Битви, подорожі, відкриття, або Події в історії 89
§ 13. Хліб насущний, або Повсякденне життя за часів Київської Русі 97
§ 14. Відома та чута в усіх кінцях землі, або Найвизначніші події Київської Русі 105
§ 15. І слава, і воля, або Українське козацтво в битвах і походах 113
§ 16. Садок вишневий коло хати, або Українське село та місто у 18–19 ст. 122
§ 17. Світло науки та знання, або Перші університети в Україні 132
§ 18. Буремні роки, або Українська революція та перші десятиліття більшовицької влади 137
§ 19. І знову бій, або Україна в Другій світовій війні 146

§ 20. У сучасній Україні, або Україна незалежна 154
§ 21. Пісенний край завзяття і труда, або Про що і про кого розповідає історія рідного краю
Практичне заняття № 3 159
Прочитайте на дозвіллі 162

Розділ 3. ЧОМУ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ НАЛЕЖАТЬ ДО ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

§ 22. Воздаючи хвалу Богові, або Найвідоміші храми України 189
§ 23. Богоподібні лики, або Ікони як історичні пам'ятки 197
§ 24. Джерела мудрості, або Книги та мініатюри 203
§ 25. Кам'яний літопис, або Фортеці, замки та палаци України 211
§ 26. Міські таємниці, або Вулиці та площі України як свідки минулого 218
§ 27. Під зеленим шатром, або Парки і сади України 224
§ 28. На сторожі пам'яті, або Які історичні пам'ятки рідного краю розповідають про минуле
Практичне заняття № 4 231
§ 29. Подорож триває, або Пригадаймо найважливіше
Практичне заняття № 5 234
Прочитайте на дозвіллі 241